॥ अथ श्रीमद्भागवतटिप्पणी छलारी प्रारभ्यते ॥

॥ अष्टमः स्कंधः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ स्वायंभुवाद्रिपातारं सुरानमृतपायिनं ॥ इंद्रस्य राज्यदं विष्णुं वंदे यज्ञादिरूपिणं ॥ १ ॥ दुर्मताख्यपलाशानि विधूयामृतवर्त्म तु ॥ स्पष्टं कृतं भजे येन मध्वाख्यं तं महानिलं ॥ २ ॥ अभेद्यमध्ववाक्यानि व्याख्यातानि सतां धिये । येन तं जयतीर्थार्यं लोकोपकृतिकारणं ॥ ३ ॥ विद्यापत्यातिसंपत्तीर्यद्वृंदावनसेवया ॥ लभते मद्गुरुं मर्त्यो तं श्रीसत्यनिधिं भजे ॥ ४ ॥ श्रीमध्वदर्शनाचार्यं ममानुग्रहपूर्वकं ॥ छलारीनरसिंहार्यं वंदेऽहं श्रेयसे मम ॥ ५ ॥ श्रीभागवतटीकायाः कर्तॄनपिपुरातनान् ॥ प्रणम्य ज्ञानसिद्ध्यर्थं विजयध्वजपूर्वकान् ॥ ६ ॥ छलारिनरसिंहार्यशिष्यः शेषाभिधो बुधः ॥ अष्टमस्कंधविवृतिं कुरुते मंदबोधिनीं ॥ ७ ॥ अथास्मिन्नष्टमस्कंधे चतुर्दशमन्वन्तराणि निरूप्यंते । तत्र तावत्प्रथमाध्याये स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतापसाख्यमनुचतुष्टयं निरूप्यते । तत्रादौ परीक्षिद्राजा वृत्तानुपूर्वकं शुकाचार्यं श्रोतव्यकथां प्रार्थयते ॥ राजेति । श्रुतश्चतुर्थस्कंधोपक्रमे । यत्र स्वायंभुवमन्वंतरे विश्वसृजां मरीच्यादिप्रजेश्वराणां सकाशात् । आकूत्यादि स्वायंभुवकन्यासु । सर्गः पुत्रपौत्रादिसर्गोऽभूत् । अन्यान् स्वायंभुवव्यतिरिक्तान् ॥ १ ॥ तद्वर्णने आवश्यकत्वमाह ॥ तत्रेति । हि यस्मात् ॥ तत्र तेषु मन्वन्तरेषु धर्माः प्रवर्तिताः। तस्माद्वदस्वेत्यन्वयः । अन्यच्च प्रार्थयते । ॥ यत्रेति । यत्र यत्र मन्वंतरे महीयसः सर्वोत्तमस्य हरेर्जन्मान्यवतारान्कर्माणि चरितानि गृणंति कीर्तयंति ॥ २ ॥ तदेव विशेषतः प्रार्थयते ॥ यदिति । विश्वेषु चतुर्दशमन्वंतरेषु भावयाति । स्वार्थे णिच् । प्रादुर्भाव इति विश्वभावनः । मन्वंतरेषु प्रादुर्भावः सन्नित्यर्थः । यस्मिन्नतीते मन्वंतरे यत्कर्म कृतवान् । यस्मिन्ननागते भविष्यन्मन्वंतरे यत्कर्मकर्ता करिष्यति । अथवा । वर्तमान मन्वंतरे यत्कर्म कुरुते तानि वदस्वेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ अतीतानागतेऽथवेत्यनेन मन्वंतराणामतीतत्वादिकमुक्तं । तत्रातीतमन्वंतरकथां वक्तुमतीतमन्वंतरसंख्यां तावदाह ॥ मनव इति । अस्मिन् ब्रह्मदिनकल्पे स्वायंभुवादयः स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतापसरैवतचाक्षुषाख्याः षण्मनवो व्यतीताः । वैवस्वतश्च सत्यधर्मोऽव्यतीतः । तर्हि प्रथममन्वंतरकथा वक्तव्येत्यत आह ॥ आद्य इति । आद्यः स्वायंभुवः कथितः । चतुर्थोपक्रमे । यत्र स्वायंभुवमन्वंतरे देवादीनां । आदि पदेन मनुपुत्रसप्तर्षींद्रहरेर्वराहाद्यवतारा ग्राह्याः । तेषां संभव उत्पत्तिः । अभूदिति शेषः ॥ ४ ॥ ननु तर्हि स्वायंभुवमन्वंतरस्थं यज्ञनामकहरिकथावर्णनं कुतः क्रियत इत्यतः स्वायं-

भुवमन्वंतरेऽवतीर्णस्य यज्ञानाम्नोहरेस्तन्मनुरक्षणादिरूपावतारप्रयोजनस्य पूर्वमनिरूपितत्वात् । तद्वक्तुमाह ॥ आकूत्यामिति । तस्य स्वायंभुवस्य मनोर्दुहित्रोराकूत्यां यज्ञनामकत्वेन देवहूत्यां कपिलनाम्ना पुत्रतां गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥ तत्र कपिलनाकमस्य भगवतः कृतं चरितं । पुरा तृतीयस्कंधे ॥ ६ ॥ शतरूपानामिकायाः पतिर्भर्ता स्वायंभुवः सुनंदायां तन्नामकविष्णुपद्यां घोरं दुष्करं तपः तप्यमानः समाधिस्थितः सन् इदमन्वाह स्तुतिरूपं स्तवनमाह । स्वायंभुवो मनुः । स्वदौहित्रं यज्ञनामानं विष्णुं वक्ष्यमाणमंत्रोपनिषदाऽतुष्टावेति भावः । स्वायंभुवः स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः । ईशावास्यादिमंत्रैस्तुष्टावावहितात्मनेत्युक्तेः । तमेवोपनिषदर्थमनुवदति ॥ येनेत्याद्यष्टभिः श्लोकैः । अयमादित्यो येन हरिणा प्रेरितः सन्विश्वं तपते प्रकाशयति । यमादित्यस्तपति तेजसा चेति श्रुतिः । विश्वस्य जगतः सृष्टौ वीर्यं सामर्थ्यप्रदं तपो यतो हरेः सकाशाच्चतुर्मुखस्य भवति । अस्मिन् जीवे शयाने निद्रिते सति यो हरिर्जागर्ति । य एषु सुप्तेषु जागर्तीति श्रुतेः । तं चतुर्मुखनियामकेत्यादिनिरतिशयमाहात्म्योपेतं हरिमयं जीवो न वेद साकल्येन न जानाति । सः हरिः सर्वं चेतनाचेतनात्मकं विश्वं सम्यग्वेद । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः ॥७॥८॥९॥ उपदिष्टमपि तत्त्वं वैराग्यवत एव हृदयेऽवतिष्ठते । नान्यस्येति तत्त्वं विवक्षुः प्रथमं तावद्वैराग्यं विधत्ते ॥ आत्मेति । यदि तत्सर्वं विश्वं आत्मन ईशस्यावास्यमावासयोग्यं स्वप्रवृत्त्यर्थमीशानुप्रविष्टमित्यर्थः । तदेवानुप्राविशदित्यादेः । अतोऽस्वतंत्रमिति भावः । किंच जगत्यामीश्वराधीनप्रकृतौ । जगत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं । आश्रितमिति शेषः । अतोऽपि सर्वमस्वतंत्रमिति भावः । ततः किमित्यत आह ॥ मन इति । हे मनः । यत ईश्वर एव स्वतंत्रस्तेन कारणेन तेनेशन त्यक्तेन दत्तेन धनेन । यदृच्छया लब्धेनेति यावत् । भुंजीथा भोजनादिकं कुर्याः । यतश्चेश्वरादन्यत्सर्वमस्वतंत्रं तेन कारणेन । तस्य दाने सामर्थ्याभावात् । कस्यचित्कस्मादपि राजादेः सकाशाद्धनं मा गृधो माकांक्षे । अनेनेशावास्यमिदं सर्वमिति श्रुतिर्गृहीता ॥ १० ॥ एवं वैराग्यमुपदिश्येदानीं हरिं भजस्वेत्युपदिशति ॥ यमिति । जनः पश्यंतं सर्वं ॥ १ ॥
प्रत्यक्षत एव जानंतं यं विष्णुं न पश्यति । तत्प्रसादाभावे नापरोक्षीकरोति । न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनमिति श्रुतेः । ननु तर्हि घटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि तद्विषयकं ज्ञानं नश्येदित्यत आह ॥ चक्षुरिति । यस्य हरेः पश्यतो चक्षुर्ज्ञानं नरिष्यति न नश्यति । रीङ् क्षये लट् । विषयनाशेऽपि यन्न नश्यति । स्वरूपभूतत्वाज्ज्ञानस्य । न हि सवितृप्रकाशः

प्रकाशे नश्यति । विषयनाशस्तु वृत्तिज्ञानस्यैव । वृत्तिज्ञानं त्वीश्वरस्य नास्त्येवेति भावः । भूतानि निलयो यस्य तं । तत्सर्वांतर्यामिणं । भूतानां निलयं वा । सुपर्णं शोभनपरमानंदरूपं तं देवमुपधावत भजध्वं । हे जनाः ॥ ११ ॥ ईश्वरस्य परिच्छेदशून्यत्वादिमहिमांतरमाह ॥ यस्येति । यस्य हरेराद्यंतावादिः पूर्वावधिरंतश्चरमावधिर्न । अत एव न मध्यमं च परः । विप्रकृष्टो न दूरो न व्याप्तत्वादिति भावः । विश्वस्यामून्याद्यंतादीनि यस्माद्भवंति विश्वं च यद्यदधीनसत्ताकं । यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इति वचनात् । तद्ब्रह्म ऋतं सत्यं महद्गुणपूर्णं । तदेवर्तं तत्सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतेः ॥ १२ ॥ ब्रह्मणो जन्मादिकर्तृत्वरूपमहिमानमाह ॥ स इति । स सृष्टावात्मनः शक्त्या शक्तिविषययाऽजया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि धत्ते करोति । स एव प्रलये तां प्रकृतिं विद्यया स्वस्योदस्य निर्व्यापारीकृत्य निरीहः सृष्ट्यादि व्यापारशून्य आस्ते । कीदृशः । प्रलये विश्वं काये यस्य सो विश्वकायं । उदरांतर्गतप्रपंच इत्यर्थः । सृष्टौ विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीयः प्रपंच इत्यर्थः । स्वसृष्टजगति भगवतः प्रविष्टत्वादिति भावः । पुरुहूतः पुरूणि बहूनि हुतानि नामानि यस्य स तथा । सर्वे नामा सर्वे कर्मेति श्रुतेः । सर्वनामवाच्यत्वे हेतुः ॥ ईश इति । तच्छब्दप्रवृत्तिनिवृत्तिसामर्थ्योपेत इत्यर्थः । अत एव सत्यं साधुगुणपूर्णः परंज्योतिर्मुक्तप्राप्यपरंज्योति शब्दवाच्यः । परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणापि निबध्यत इति श्रुतेः । अज उत्पत्तिशून्यः पुराणः पुरातनः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण इति श्रुतेः ॥ १३ ॥ एवं परमात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तत्प्राप्तिसाधनज्ञानादिकर्माणि कुर्यादित्याशयेनाह ॥ अथेति । यतो ज्ञानप्रतिबंधके दुष्कर्मणि सति सर्वं दुःसाधनं स्यादथ तस्माल्लोकसंग्रहार्थं ऋषयोऽग्रे प्रथमं कर्महंतवे कर्मणां दुष्कर्मणां हंतवे परिहाराय योगादि कर्माणीहंते कुर्वंति । यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति श्रुतेः । एवं ज्ञात्वा ज्ञानार्थी पुरुष ईहमानः कर्मकुर्वाणोऽनीहां मुक्तिसाधनीभूतज्ञानपदवीं प्रपद्यते । कश्चित्फलार्थ्यन्यथाऽपि भवतीति प्राय इत्युक्तं । अनेन कुर्वन्नेवेह कर्माणीति श्रुतिर्गृहीता ॥ १४ ॥ नन्वीहमानः कर्मभिरवकुंठितः केशकार इव बद्ध्यतेत्यत आह ॥ ईहत इति । हि यस्माद्भगवान् रामकृष्णादिरूपो लोकसंग्रहार्थमीहते वेदोक्तं कर्म करोति तत्र न विषज्जते । अतस्तैर्येऽनुवर्तमानास्ते कर्म कुर्वाणा अप्यात्मलाभेन भगवल्लाभेन पूर्णार्थाः संता नावसीदंति न बध्यंते ॥ १५ ॥ एवं हरिं स्तुत्वा स्वाभीष्ट-

माशास्ते ॥ तमिति । अहं तं पूर्वोक्तमहिमोपेतं यज्ञनामकं हरिं प्रपद्ये शरणं प्राप्नुयामित्यन्वयः । कथं भूतं । ईहमानं कर्माचरंतं । तर्हि जीवसाम्यं स्यादित्यतो जीववैलक्षण्यमाह । निरहंकृतं निराशिषं अनन्यचोदितमिति विशेषणत्रयेण । निरहंकारे हेतुः ॥ बुधं ज्ञानिनमिति । निराशिषं फलापेक्षारहितं । तत्र हेतुः ॥ पूर्णमवाप्तसमस्तकाममिति । आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतेः । अनन्यचोदितं अन्येन नियुक्तो न भवतीत्यनन्यचोदितस्तं । अनियम्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ प्रभुः स्वतंत्रमिति । एतादृशस्यापि कर्मानुष्ठानहेतुर्निजवर्त्ममूढान्मुक्तिमार्गानभिज्ञान्नृन्स्वभक्तान्स्वाचरेण शिक्षयंतामिति । तदपि किमर्थं तत्राह ॥ अखिलेति । अखिलान्धर्मान्भावयतीति प्रवर्तयतीतित्यखिलधर्मभावनं ॥ १६ ॥ समाहितं समाधिस्थमेव संततमिति पूर्वोक्तमंत्रोपानिषदं व्याहरंतं स्वायंभुवं दृष्ट्वा । तत्कृतं स्तोत्रं श्रुत्वैवेति यावत् । असुरा असुभिः परप्राणैरेव स्वप्राणान् रमयंतीत्यसुराः । नरभक्षका इत्यर्थः । यातुधाना राक्षसाः क्षुधानिमित्तेन जग्धुं भक्षितुमभ्यद्रवन् अभिदुद्रुवुः ॥ १७ ॥ सर्वगतः सर्वत्र व्याप्तः । हेतुगर्भमेतत् । यज्ञो यज्ञनामा हरिस्तथाऽसुमवसितान्निश्चितमनस्कान् राक्षसान्निरीक्ष्य हत्वा । मनुममोचयदिति शेषः । रक्षोभिरुग्रैः संप्राप्तः खादितुं मोचितुं तदा । स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तां हत्वा वध्यतां गतानित्युक्तेः । ततः स्वयमेवेंद्रो भूत्वा यामैर्यामाख्यैर्देवैः परिवृतस्त्रिविष्टपमशासदपालयत् । तत्र प्रतिमन्वंतरं मन्वादयः षट् प्रत्येकं भवंति । तथा हि वक्ष्यति द्वादशस्कंधे । मन्वंतरं मनुर्देवाः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ मरीचिमुखाः सप्तर्षयो यज्ञो हरेरवतारः । इंद्रश्च स एव पुनरन्य इंद्र इति । तं मन्वंतरं यं च विधमेवेदं चतुर्थस्कंधोपक्रमे वर्णितं ॥ १८ ॥ द्वितीयादिषु मन्वंतरेषु क्रमेण मन्वादिषु षट्कमाह ॥ स्वारोचिष इत्यादिना । तस्य स्वारोचिषस्तस्य मनोः ॥ १९ ॥ तत्र स्वायंभुवादि वैवस्वतांतेषु सप्तसु मन्वंतरेषु विष्णुवायुयमा अश्विनौपुरंदरश्चैते क्रमेणेंद्रा भवंति । तत्र पुरंदर एव मन्वंतरद्वये इंद्रो भवति ॥ तदुक्तं श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये द्वादशेऽध्याये (१३३–१३५ श्लो०) ॥ अतीतेंद्रा एव ते विष्णुषष्ठाः पूर्वेंद्रोऽसौ यज्ञनामा रमेशः । सवै कृष्णो वायुरथ द्वितीयः स भीमसेनो धर्म आसीत्तृतीयः । युधिष्ठिरोऽसावथ नासत्यदस्रौ क्रमात्तावेतौ माद्रवतीसुतौ च । पुरंदरः षष्ठ उतात्र सप्तमः स एवैकः फल्गुनो ह्येत इंद्रा इति । तथा चाद्ये हरिर्यज्ञनामेंद्र उक्तः । द्वितीये इंद्रमाह ॥ तत्रेति । तत्र स्वारोचिषमन्वंतरे वायू रोचनस्तन्नामेंद्र

आसीत् । तुषितादयस्तन्नामकदेवविशेषाः । आदि शब्देन देवविशेषा ग्राह्याः । ऊर्जस्तंभादयस्तन्नामकाः ॥ २० ॥ तत्र हरेरवतारमाह ॥ ऋषेस्त्विति । वेदशिरसस्तन्नामकस्य तस्यां तुषितायां ततो वेदशिरसो देवो विष्णुर्नाम्ना विभुरित्युक्तः ॥ २१ ॥ अवतारप्रयोजनमाह ॥ अष्टाशीतीति । ये धृतव्रता धृतनियमास्ते मुनयः कौमारब्रह्मचारिणो बालब्रह्मचारिणस्तस्य विभुनामकस्य हरेः सकाशाद्व्रतं मुक्तिसाधनभूतमनुशिक्षितवंतो विभूपदेशात्तत्त्वज्ञानं संपादयामासुरिति भावः ॥ २२ ॥ तृतीयमन्वंतरस्थमन्वादि षट्कमाह ॥ तृतीय इति । प्रियव्रतस्य स्वायंभुवमनुपुत्रस्य सुतः । तत्सुता उत्तमनाममनुसुताः । अत्र यमधर्मो नाम्ना सत्यजिदिंद्र आसीत् ॥ २४ ॥ हरेरवतारमाह ॥ धर्मस्येति । सूनृताख्यायां सत्यसेन इति ख्यातः प्रसिद्धः सत्यव्रतैस्तन्नामकैः सोदरैः ॥२५॥ अवतारप्रयोजनमाह ॥ स इति । सत्यसेननामको विष्णुरनृतवादिरूपं व्रतं । दुराचारश्च येषां तान्भूतद्रुहः प्राणहिंसकान्भूतगणान्पिशाचादीन्सत्यजित्सुतः सत्यजितेनेंद्रेण स्तुतः सन् ॥ २६ ॥ चतुर्थमन्वंतरगतमन्वादि षट्कमाह ॥ चतुर्थ इति । उत्तमस्य प्रियव्रतपुत्रस्य तृतीयमनोर्भ्राता चतुर्थमनुः । स च हरिरित्याहुतः । स हरिनाम्नैव प्रियव्रतेन तपसि क्रियमाणे सति । जातत्वान्नाम्ना तापसश्चोक्तः । तत्कार्यमाह ॥ येनेति । येन तापसेन मनुना गजेंद्रो ग्रहाज्जलजंतुविशेषान्मोचितः । ननु पुस्तकेष्वेवं पाठदर्शनक्रमात्कथमेवं व्याख्यानमिति चेन्न । तापसस्य भगवदवतारत्वादनुक्तिः । तच्च भागवते प्रसिद्धमिति दशमाध्यायगीताभाष्यटीकायां जयतीर्थाचार्यैः । चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः । हरिरित्याहुतो येन गजेंद्रो मोचितो ग्रहादित्येवं पाठक्रमस्य श्रवणात्तदनुसारेणैवं व्याख्यातं । तथा यादुपत्याचार्यो द्वितीयस्कंधतात्पर्यटिप्पण्यां सप्तमाध्याये । एवमेव पाठक्रमस्याश्रवणाच्च । अनेन गजेंद्रमोचकत्वालिंगेन तापसस्य मनोर्हर्यवतारमुक्तं भवति ॥ तदुक्तं द्वितीयस्कंधतात्पर्ये ॥ हरिस्तापसनामाऽसौ जातस्तपासि वै मनुः । गजेंद्रं मोचयामास ससर्ज च जगत्प्रभुरिति ॥ २७ ॥ तत्सुतास्तापसमनुसुताः । अश्विनोर्मध्ये नासत्यो नाम्ना त्रिशिख इतीश्वर इंद्रो बभूव । तापसमन्वंतरमपि स्वायंभुवमन्वंतरवत्पंचविधमेव तापसस्यैव मनोरीश्वरावतारत्वान्न पुनरीश्वरावतार इति ज्ञेयं ॥ २८ ॥ हे बादरायण । एतद्गजेंद्रमोचनं ते तव सकाशाद्धरिर्नामविष्णुर्गजपतिं गजेंद्रं यथा येन प्रकारेणामूमुचन्मोचयामास ॥ २९ ॥ श्रवणेच्छायां हेतुमाह ॥ तत्कथास्त्विति । यत्र यत्र यासु यासु कथासूत्तमैर्निर्दोषैर्देवैर्ब्रह्मादिभिर्वा श्लोक्यते

कीत्यर्त इत्युत्तमश्लोको भगवान्गीयते । तासु कथासु श्रुतासु धन्यत्वप्रदं स्वस्त्ययनं क्षेमप्रदं शुभमिष्टरूपं महत्पुण्यं भवति । अतः श्रोतुमिच्छामह इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ प्रायोपविष्टेनानशनव्रतकारिणा कथासु विषये चोदितः प्रार्थितः । हे विप्रा इति शौनकादीन्संबोधयते श्रीसूतः । पार्थिवं राजानं प्रतिनंद्य साधु पृष्टमिति बहुमानं कृत्वा ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां प्रथमोऽध्यायः ॥ ८—१ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ गजेंद्रमोक्षप्रकारवक्तुमुपोद्धातमाह ॥ आसीदिति । आसीदस्ति । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेणावृतः परिवृतः ॥१॥ तावता योजनायुतेन पर्यक् परितः। त्रिकूट इति समाख्याबीजमाह॥ त्रिभिरिति। रौप्यायसहिरण्मयै रजतलोहसुवर्णमयैस्त्रिभिः शृंगैः प्राधान्यैः । पयोनिधिं दिशश्च रोचयन् उद्योतयन् ॥ २ ॥ रत्नैर्धातुभिश्च विचित्रितैर्नानाविधानां द्रुमाणां लतानां गुल्मो येषु तैर-न्यैश्च शृंगैर्निर्झरांभसां प्रवाहोदकानां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभो दिशो रोचयान्नास्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ पय ऊर्मिभिरुदक-तरंगैः समंतादवनिज्यमानाः प्रक्षालयमाना अंघ्रयः पादामूलप्रांता यस्य स तथा । सः पर्वतः शुभैरन्याश्मभिश्रितैर्मरकताश्माभि-रिंद्रनीलरत्नैर्भूमिं श्यामलां नीलकांतिं करोति ॥ ४ ॥ पुनः कथं भूतो गिरिः । क्रीडद्भिः सिद्धादिभिर्जुष्टकंधरो नित्यसेविता गुहा यस्मिन्सः ॥ ५ ॥ यत्र पर्वते किन्नरादीनां संगीतसन्नादैर्गायनध्वनिभिर्नदंत्यः प्रतिध्वनन्तो गुहा यस्मिन्प्रवेशे तं अभि उद्दिश्य परशंकया शत्रुशंकयाऽमर्षयाऽसहनेन श्लाघिनो मत्समः कोऽस्तीति मन्यमाना हरयः सिंहा गर्जयंति। यत्रेत्यस्य स चेति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ नाना येऽरण्या अरण्यसंबंधिनः पशवस्तेषां व्रातैर्गणैः संकुलाभिर्द्रोणीभिर्निम्नभूमिभिरलंकृताश्चित्रिता द्रुमा येषु तेषु सुरो-द्यानेषु कलकंठा मधुस्वना विहंगमाः पक्षिणो यस्मिन्सः ॥ ७ ॥ किंचाच्छोदैः सुनिर्मलजलैः सरित्सरोभिश्च मणय एव वालुकाः सिकता येषु तैः पुलिनैर्जलमध्यसरिद्द्वीपैश्च युतो देवस्त्रीणां मज्जनेन स्नानेनात्यंतो य आमोदो विमर्दस्तस्मादुद्भूतं यत्सौरभं परिमलस्तेनाक्तैर्युक्तैरनिलैश्च युतो गिरिरास्ते । विमर्दःस्यात्परिमल इत्यमरः ॥ ८ ॥ तस्य गिरेराक्रीडं क्रीडास्थानं ॥ ९ ॥ नित्यं पुष्पफलवद्भिर्द्रुमैः सर्वतोऽलंकृतं वरुणस्योद्यानमिवास्ते । गिरिमुपवर्ण्य वनं वर्णयति ॥ मंदारैरित्यादि चतुर्भिः । उद्यानं मंदरादिभिर्विशेषैः । लिंगविपरिणामेनावृतमित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्मिन्नुद्याने वने सरः पद्माकर

आस्ते । तद्वर्णयति ॥ सुविपुलमित्यादिभिः सार्धैः पंचभिः श्लोकैः । सुविपुलमत्यंतविशालं लसंति कांचनपंकजानि यस्मिंस्तत् ॥ १४ ॥ कुमुदादीनां पुष्पाणां श्रिया कांत्योर्जितं । मत्तषट्पदैर्भ्रमरैर्निर्जुष्टं कूजितं कलं मधुरस्वनो येषां तैः शकुंतैः पक्षिभिश्च निर्जुष्टं ॥ १५ ॥ चक्राव्हैरप्याकीर्णं संकुलं । जलकुक्कुटादीनां कुलेन कूजितं ॥ १६ ॥ मच्छनां कच्छपानां कूर्माणां जलजंतूनां संचारेण चलतां पद्मानां रजसा परागेण युक्तो पयं यस्मिंस्तत् । जलजान्द्रुमानुक्त्वा स्थलजानाह । कदंबेत्यादिना ॥ १७ ॥ कुंदादिभिः पुष्पवृक्षैश्च शोभितं ॥ १८ ॥ अन्यैरुक्तेभ्यो नित्यं ऋतवः फलपुष्पादि संपत्तिहेतवो वसंतादयो येषां तैर्द्रुमैरलं शोभितं । अलं द्रुमः स विज्ञेयो नित्यपुष्पफलो द्रुम इत्यभिधानात् । तन्नामकवृक्षविशेषैर्वा ॥ १९ ॥ तद्गिरिकाननाश्रयस्तत्पर्वतवनाश्रयो वारणयूथपो गजेंद्रः करेणुभिर्गजादिभिश्चरन् एकदा तत्रोद्याने । प्रविवेशेति शेषः । किं कुर्वन् यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥ सकंटकं कीचकवेणुवेत्रवंतं विशालं गुल्मं लतादिसंदर्भं वनस्पतीन्वृक्षांश्च प्ररुजन्मभंजयन् ॥ २० ॥ पर्वताश्रयेण संचरंतं गजेंद्रं वर्णयति ॥ यद्गंधेति । यद्गंधमात्राद्यस्य गजेंद्रस्य मदगंधादेव जाताद्भयाद्धरयः सिंहास्तदा वनजंतवो द्रुवंति पलायंते । व्यालमृगाः सर्पाकारमृगाः खड्गास्तन्नामका मृगाः सगौरकृष्णाः सहिताः कृष्णसाराः ॥ २३ ॥ वृषादयः क्षुद्रा अल्पबलाः । यस्य गजेंद्रस्यानुग्रहेण भीताः संतोऽन्यत्र दृष्टिपथं त्यक्त्वा चरंति । सिंहादिभयाभावात् ॥ २२ ॥ उद्यानं प्रविष्टस्य गजेंद्रस्य सरोवराभ्याशगमने निमित्तमाह ॥ स घर्मतप्त इति । घर्मेणातपेन तप्तः । मदच्युतैर्मदस्राविकरिभिर्गजैः करेणवैश्च वृतः कलभैः कपोतैर्गरिम्णा गुरुत्वेन निमित्तेन गिरिं प्रकंपयन्मंदमश्नंतीति तथा तैरलिकुलैर्भ्रमरगणैः ॥ २३ ॥ पंकजपरागेण वासितं सरोनिलं सरः संबंधिवायुं दूराज्जिघ्रन्मदेन विव्हलितेक्षणश्चंचलनेत्रः ॥ २४ ॥ तस्मिन्सरासि विगाह्य प्रविश्य हेमारविंदानामुत्पलानां च परागेण परिमलीकृतं ॥ निजपुष्करेण तुंडाग्रेणोद्धृताद्भिरात्मानं स्नपयन् सिंचन् गतक्लमोऽपगतश्रमः सन् अमृतांबु स्वादूदकं निष्कामं पपौ ॥२५॥ हे नृप । देव चोदितोऽदृष्टप्रेरकेश्वरेण प्रेरकः कश्चिद्ग्राहो नक्रनामकजलजंतुश्चरणपादरुषा पादाक्रांतनिमित्तकोपेन यदृच्छयाऽदृष्टप्रेरकेश्वरेच्छया । एवं व्यसनं कष्टं यथाशक्ति विचक्रमे पराक्रमं कृतवान् ॥ २६ ॥ तथाऽऽतुरमेवं व्यसनं प्राप्तं बलीयसा ग्राहेण तरसा वेगेन जलांते विकृष्यमाणं यूथपतिं गजेंद्रं दीनधियः खिन्नचित्ताः करेणवः केवलं विचुक्रुशुः । पार्ष्णिग्रहाः पृष्टतः सहा-

यकारिणोऽपरे गजाश्च तारयितुं नाशकन् । शक्लृ शक्तौ इत्यस्माद्धातोः कर्तरि अशकत् अशकती अशकन् लङ् ॥ २७ ॥ नियुध्यतोर्द्वद्वयुद्धं कुर्वतोरिभेंद्रनक्रयोर्गजेंद्रग्राहयोः समा वत्सरा युद्धं चित्रममंसत मेनिरे ॥ २८ ॥ सहः सहनशक्तिर्बलं शरीरसामर्थ्यमोज इंद्रियबलं । तेषां व्ययो न्हासो जले विकृष्यमाणस्यावसीदतः क्लेशितस्य गजेंद्रस्य जलौकसो जलवासिनो नक्रस्य सकलं बलादिविपर्ययो गजेंद्रबलाद्यपेक्षया विपरीतमधिकं ॥ २९ ॥ गजेंद्रो देही । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । देहधारित्वात् । इत्थं प्राणस्य संकटं मरणबाधा यदाऽऽपतत्तदाऽऽत्मविमोक्षणेऽपारयन्नशक्तो यदृच्छया हरीच्छया विवशः स्मरणरहितः सन् चिरं दध्यावितः परं किं कार्यमिति चिंतितवान् । अथेमां वक्ष्यमाणां बुद्धिमभ्यपद्यतैवं करिष्यामीति निर्णीतवान् ॥ ३० ॥ तामेव बुद्धिमाह ॥ नमामीति । ज्ञातयः स्वजातीया इमे गजा आतुरं ग्राहपीडितं मां ग्राहान्मोचयितुं न प्रभवंति न शक्ताः । करिण्यः कुतो न शक्ता इति किम्वहं न प्रभवामीति । यतो ग्रहरूपेण विधातुरदृष्टप्रेरकेश्वरस्याधीनेन पाशेन कर्मलक्षणपाशेनावृतो बद्धः । अपि शब्दो हेत्वर्थे । तस्मात्परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं परमेश्वरं शरणं यामि ॥ ३१ ॥ कोऽसौ यं शरणं यासीति तत्राह ॥ य इति । कश्चन लोकविलक्षणो य ईशः प्रचंडवेगादवार्यवीर्यादाभिधावत आपततोऽन्तक एव मृत्युरेवोरगः सर्पस्तस्माद्भीतं प्रपन्नं स्वशरणं प्राप्तं परिपाति । यस्य भयादीदृशान्मृत्युरंतकः प्रधावाति देहिनं प्राप्नोति । मृत्युर्धावति पंचम इति श्रुतेः । तमीश्वरमरणं शरणमीमहि व्रजेम ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वितीयोऽध्यायः ॥ ८—२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ शरणागति प्रकारमेवाह ॥ एवमिति । व्यवसितो निश्चयवान्गजेंद्रो मनोऽतःकरणं हृदि । अंतरे बहिरिंद्रियसंयोगं विहायेत्यर्थः । समाधाय विधाय । जाप्य मंत्रं जाप्यस्तोत्ररूपमंत्रं । तिर्यग्योनेरेतदसंभावितमिति तत्राह ॥ प्रागिति । प्राग्जन्मनींद्रद्युम्नजन्मन्यनुशिक्षितं स्वेनाभ्यस्तं ॥ १ ॥ तस्मै नमोऽस्तु । तमभिधीमहि ध्यायेम च । अथवा । तस्मै नमो नमः अभिधीमहीत्यन्वयः । केवलं ग्राहगृहीतत्वेन कायप्रणामस्याशक्यत्वात् । तस्मै च नमनहेतुमाह ॥ यत इति । यस्माद्धरेरेतच्चेतनावृतं चिदात्मकं चिदात्मवच्चेतनस्वरूपभूतं कं सुखं यस्य तद्भवति । तत्प्रसादाच्चेतनजातस्य मुक्तिसुखमाविर्भवति । तस्मा इत्यर्थः । स च कुत्रास्त इत्यत आह ॥ पुरुषायेति । पुरि देहे शेते इति । षष्ठी तत्पुरुषः । तस्मै परात्परं पुरिशयं पुरीषमीक्षत इति

श्रुतेः । जीवस्यापि देहस्थत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ आदिबीजायेति । आदिकरणायेत्युपादानकारणं जडप्रकृतिं व्यावर्तयति ॥ परेशायेति । परेषां रमादीनां नियामकायेत्यर्थः ॥ २ ॥ पूर्वं मुक्तिप्रदत्वमुक्तमिदानीं सृष्ट्यादि हेतुत्वमाह ॥ यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिन्हरौ तिष्ठति । विष्ण्वाधीनमित्यर्थः । इदं यतः । यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति श्रुतेः । इदं येन प्रवर्तते । येन जातानि जीवंतीति श्रुतेः । इदं विश्वं यः स्वयं स्वाधीनसत्ताकं । सर्वं खल्विदमिति श्रुतेः । य इदं स्वयमित्यनेन तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ योऽस्मादिति । योऽस्मात्प्रत्यक्षसिद्धप्रपंचात्परस्मात्परोक्षान्मुक्तप्रपंचाच्च पर उत्तमस्तं स्वयंभुवं स्वत एव प्राप्तसत्ताकं हरिं शरणं प्रपद्ये ॥ ३ ॥ ननु जगतो मिथ्यात्वाद्भगवतोजगत्सृष्ट्यादिकं कथमिति तत्राह ॥ य इति । यः प्रलयकाले स्वात्मनि स्वोदरे निजमायया स्वेच्छयाऽर्पितं प्रकाशितमिदं जगदीक्षते पश्यति । तथा सृष्टिकालेऽपि जीवानां तज्जगत्क्वचिज्जाग्रदादौ विभातं प्रकाशितं क्वचित्सुप्त्यादौ तिरोहितमप्रकाशितं । एवमुभयं तज्जगदीक्षते पश्यति । तदीक्षणं स्वातंत्र्येणेत्याशयेनाह ॥ साक्षीति । साक्षाद्द्रष्टा स्वातंत्र्येण द्रष्टेत्यर्थः । नेदमीक्षणमयथार्थमित्याह ॥ अविद्धेति । अबाधितज्ञानमित्यर्थः । कुत इत्यत आह अविद्धेति । अविलुप्तज्ञानमित्यर्थः । तथा च जगतः सर्वदेश्वरेण दृश्यमानत्वान्नमिथ्यात्वमिति भावः । स मामवत्वित्यन्वयः । कथं भूतः । आत्मा स्वयमेव मूलमाश्रयो यस्य स तथा । स्वे महिम्नीति श्रुतेः । पराच्छ्रीतत्वात्पर उत्तमः । अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः ॥४॥ परात्परत्वं स्पष्टयति ॥ कालेनेति । कालनाम्ना हरिणा लोकेषु भूतकार्येषु कृत्स्नशः साकल्येन पंचत्वं पृथिव्यादि पंचभूतात्मनां । नाशमिति यावत् । एतेषु प्राप्तेषु सत्सु सर्वहेतुषु पृथिव्यादि महत्तत्त्वांतेषु सर्वकारणेषु स्वस्वकारणतां प्राप्तेषु सत्सु तदा गहनं दुरवगाहं गंभीरमगाधं यत्तमो दुर्गाभिमन्यमानमासीत्तस्य तमसः पारेतमः संपर्करहिते देशे यो विभुरभिविराजते प्रकाशते । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारेति श्रुतेः ॥ ५ ॥ हरेर्दुर्ज्ञेयत्वं वदन्प्रार्थयते ॥ न यस्येति । देवा यस्य हरेः पदं स्वरूपं न विदुर्यतोऽतः को जंतुरर्वाचीनः प्राणी तत्पदं गंतुं ज्ञातुं पुनरीरितुं वक्तुं वाऽर्हति । तत्र दृष्टांतमाह ॥ यथेति । आकृतिभिर्भिन्नभिन्नस्त्रीपुरुषाद्याकारैर्विचेष्टितः प्रवर्तमानस्य नाट्यं कुर्वतः पुरुषस्य स्वरूपं निर्धार्येदृशमिति ज्ञातुं वक्तुं वा यथा नार्हति जनस्तथेति । सुदुरत्ययं दुर्ज्ञेयमनुक्रमणं चरितं यस्य दुरत्ययानुक्रमणो हरिर्मामवतु ॥ ६ ॥ नन्वेतादृशमाहिम्नो भगवतो ज्ञानं कथं स्यादित्यतो तज्ज्ञानोपायं

कथयन्प्रार्थयते ॥ दिदृक्षव इति । सुमंगलं यस्य पदं दिदृक्षवो द्रष्टुकामा मुक्तसंगा विषयासक्तिर्यैस्ते विरक्ता मुनयो मननशीलाः सुसाधवो वनेऽव्रणं निच्छिद्रममलोकव्रतं लोकैः कर्तुमशक्यं व्रतं तप आदि कर्माचरंति कुर्वंति । सो हरिर्मे गतिः प्राप्यः । अस्तु कथं भूताः साधवः । सर्वात्मना सर्वस्वामिनि भूताः स्थिता ब्रह्मनिष्ठाः सुहृदः शुद्धांतःकरणाः फलेच्छाशून्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देवदत्तवद्भगवतो जन्मादिकं नास्तीत्याह ॥ न विद्यत इति । कर्मक्लेशहेतुर्नास्ति । हरेरप्रसिद्धत्वान्नाम नास्ति । प्राकृत-रूपराहित्याद्रूपं च नास्ति । गुणदोषः सत्त्वादिगुणनिमित्तकदोषोऽज्ञानदुःखादिश्च । निरानिष्टो निरवद्य इति श्रुतेः । ननु रामकृष्णादि रूपेण जन्मादिदर्शनात्कथमेतादित्यत आह ॥ तथाऽपीति । यद्यपि देवदत्तस्येव हरेर्जन्मादिकं नास्ति तथाऽपि यो हरिः स्वमायया स्वेच्छया लोकत्रयस्थसंभवाय सुखप्राप्तये तानि जन्मादीन्यनुकालं काले काले ऋच्छति स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ उरुरूपाय बहुरूपाय । आश्चर्यकराणि कर्माणि यस्य तस्मै नमः ॥ ९ ॥ आत्मैव प्रदीपः प्रकाशो यस्य तस्मा आत्मप्रदीपाय स्वप्रकाशकायेत्यर्थः । गिरां वचसां मनसश्चेतसामपि चित्तवृत्तीनामपि विदूराय साकल्येनाविषयाय । यतो वाचो निवर्तंतेऽप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः ॥ १० ॥ विपश्चितां नैष्कर्म्येण निवृत्तधर्मलब्धेन सत्त्वेन ज्ञानेन प्रतिलभ्याय प्राप्याय कैवल्यनाथाय मुक्तिस्वामिने निर्वाणसुखसंविदे निर्वाणसुखस्य स्वरूपसुखस्य संविदनुभवो यस्य तस्मै ॥ ११ ॥ शांताय सतां सौम्यरूपाय खलानां घोराय क्रूरायासतां मूढाय मोहजनकाय । मुह वैचित्य इति धातोः । मूढायेति पाठेऽव्यक्ता-येत्यर्थः । गुणकर्मणे तत्तद्योनिगुणकर्महेतवे निर्विशेषायावतारेषु विशेषरहिताय साम्याय । भावप्रधानो निर्देशः । तत्तद्योग्यता-नुसारेण साम्यं ज्ञानघनाय ज्ञानमूर्तये ॥ १२ ॥ क्षेत्रमव्यक्तं महदहंकारादिकं जानातीति क्षेत्रज्ञस्तस्मै महाभूतान्यहंकारो बुद्धि-रव्यक्तमेव च । एतत्क्षेत्रं समासीनेति गीतावचनात् सर्वाध्यक्षाय सर्वव्यापिने साक्षिणे जीवकर्मद्रष्ट्रे पुरुषाय पूर्णषड्गुणायात्मनां जीवानां मूलायाश्रयमूलप्रकृतये मूलप्रकाराय ॥ १३ ॥ सर्वेंद्रियाणां ये गुणाः शब्दादि विषयास्तेषां द्रष्ट्रे सर्वेषां प्रत्ययानां ज्ञानानां कारणायासत्यादसाराद्विमुक्ताय नित्यमुक्तायेत्यर्थः । अनृताद्विमुक्तायेति वा । सदाभासाय सन्वायुराभासः प्रकाशो यस्य तस्मा इति वा ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टः क इत्यतस्तं निर्दिशति ॥ नारायणायेति । आर्तेर्दुःखस्य नाशाय । एवं भूते

नारायणे किं प्रमाणमित्यत आह ।। सर्वागमेति । सर्वागमानां पंचरात्रादीनामाम्नायानां तदंगवेदादीनां च महार्णवाय नदीनामिव पर्यवस्थानाय वेदादि मुख्यतात्पर्याय विश्वासाय विषयायेत्यर्थः । अपवर्गाय मोक्षहेतवे परायणाय परेषां मुक्तानामाश्रयाय ।। १५ ।। सत्त्वादिगुण एवारणिः काष्ठविशेषस्तत्र छन्नं तिरोहितं चिदुष्मपाय ज्ञानाख्याग्निं पाति व्यंजयतीति गुणारणिछन्नचिदुष्मपाय तस्मै । तेषां गुणानां क्षोभोऽपि कार्योन्मुखत्वे विस्फूर्जितमेकमकारं मानसं यस्य तस्मै । सत्त्वादि गुणशक्त्युद्रेकावस्थायामपि मनोविकारशून्यायेत्यर्थः । युक्तात्मभिर्वशीकृतमन आदींद्रियैः पुरुषैः परिभावितायेश्वरायाचिंत्यैश्वर्ययुक्ताय ।। १६ ।। भजतां सर्वपुरुषार्थावाप्तिरनेनैव स्यादिति भावेन स्वापेक्षितं प्रार्थयते ।। यमिति । यं भजंतस्तत्प्रसादादिष्टां गतिं स्वापेक्षितं पुरुषार्थमाप्नुवंति । कामितमेव प्राप्नुवंति किमिति शंकते ।। किं त्विति । उत्तरमाह ।। आशिष इति । प्रार्थितान्पुत्राद्यवांतरपुरुषार्थानपि प्राप्नुवंतीत्यन्वयः । मोक्षमपि साकारमेव ददाति न निराकारमित्याशयेनाह ।। रातीति । अव्ययं नाशरहितं देहमपि मुक्तिं च राति ददाति । यः सोऽदभ्रदयो बहुदयो हरिर्मे विमोक्षणमेव केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थय इति ।। १७ ।। अल्पभक्तत्वादहं पुरुषार्थं प्रार्थये । एकांतभक्तास्तु न पुरुषार्थं प्रार्थयंत इत्याह ।। एकांतिन इति । एकांतिनो ये ते यस्य सकाशात्कंचनार्थं न वांछंति । तं हरिमीड इत्युत्तरेणान्वयः । एकांतिन इत्यस्य विवरणं ।। भगवत्प्रधाना इति । भगवानेव प्रधान इष्टत्वेन प्रार्थ्यो येषां ते तथोक्ताः । अनाकांक्षणे निमित्तमाह ।। अत्यद्भुतमित्यादिना । उपनिषद्गुणवत्तया हरिं स्तौति ।। तमक्षरमित्यादिना । कथं भूतं । अक्षरं नाशरहितं । अक्षरात्संभवतीह विश्वमिति श्रुतेः । जीवस्यापि नाशरहितत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ।। परं ब्रह्मेति । परब्रह्मशब्दवाच्यमित्यर्थः । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेः । एतादृशं ब्रह्म कुतो न दृश्यत इत्यत आह ।। अव्यक्तमिति । अव्यक्तमचलं शांतमिति श्रुतेः । नन्वव्यक्तस्य ज्ञानं कथं स्यादिति तत्राह ।। आध्यात्मिकेति । अधिकश्चासावात्मा चाध्यात्मा हरिस्तत्संबंध्याध्यात्मिको येन योगेन श्रवणादिसाधनेन तज्जन्यप्रसादेनेत्यर्थः। गम्यं गेयमध्यात्मयोगादि गमनेन देवमत्येतीति श्रुतेः । अतींद्रियं साकल्येन सर्वेंद्रियागोचरं । न चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति न मन इति श्रुतेः । सूक्ष्ममणुपरिमाणं । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं प्रपद्यत इति श्रुतेः । महत्परिमाणमप्यस्तीति सूचनायेव शब्दः । महतोऽपि महीयानिति श्रुतेः । अतिदूरमभक्तानामप्राप्यं ।

तद्दूरे तद्वंतिक इति श्रुतेः। अनंतं देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदशून्यं। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः। आद्यं आदि-कालीनं। तं च ब्रह्मेति श्रुतेः। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति श्रुतेः। परिपूर्णं सर्वरूपेषु सर्वगुणपूर्णं। पूर्णमदः पूर्ण-मिदमिति श्रुतेः ॥ १९ ॥ इदानीं जगत्सर्जकत्वं वर्णयति ॥ यस्येति। यस्य नारायणस्य कलया पुरुषरूपेण जल्प्या वचसा। च शब्दोऽनुक्रमसमुच्चायकः। प्रकृत्या ब्रह्मादयो नामभेदेन भिन्नभिन्ननामवत्तया रूपभेदेन भिन्नभिन्नाकारतया कृता उत्पन्नाः। हरि-र्जडप्रकृतिमुपादानीकृत्य ब्रह्मादि स्थावरांतं जगच्चतुर्मुखपंचमुखत्वादिभिन्नभिन्नाकारं सृष्ट्वा वागिंद्रियेण विरिंचरुद्रेत्यादि नाम चका-रेति भावः। यच्छब्दस्य स जयतादिति तृतीयेनान्वयः ॥ २० ॥ सृष्टिं विवृण्वन् भगवतः सकाशाज्जगतो लयप्रकारमपि दृष्टांत-मुखेनाह ॥ यथेति। यथाऽग्नेः सकाशादर्चिषो ज्वाला यथा वा सवितुर्गभस्तयः किरणा असकृत्पुनः पुनर्निर्यांत्युद्गच्छांति संयांति लीयंति च स्वरोचिषः स्वेन रोचिः प्रकाशो यस्य तस्मात्। इदं चाग्निं सूर्यविशेषणं। तद्वत्कं यतो यस्माद्धरेर्गुणसंप्रवाहोऽ-सकृद्भवति लीयते च। स जयतादित्युत्तरेणान्वयः। गुणसंप्रवाहः क इत्यत आह ॥ बुद्धिरित्यादिना। खानींद्रियाणि। शरी-रसर्गः कार्यदेहप्रवाहश्च। असकृदित्युक्त्या जगत्प्रवाहस्य नित्यत्वं ज्ञापितं भवति ॥ २१ ॥ सर्ववैलक्षण्यं प्रतिपादयन्स्वाभीष्टमा-शास्ते ॥ स इति। यो देवादि जगत्कर्ता सः। अत एव देवासुरमर्त्यतिर्यक् नैको देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति। पश्वादि न स्त्री न। नियतस्त्र्याकाराभावात्। न षंढो नपुंसको न भवति। सर्वथा तदाकाराभावात्। पुमान्न। नियतेन पुल्लिंगाभावात्। किं बहुना न जंतुः कृम्यादि प्राणिमात्रं न भवति। अयं गुणो रूपाद्याकारोऽपि न। कर्मा परिस्पंदादि रूपो न। स तु सच्छब्दवाच्यं पृथिव्यप्तेजाख्यभूतत्रयं न। असच्छब्दवाच्यवाय्वाकाशरूपभूतद्वयं च न भवति। यदन्यद्वा चांतरिक्षं चासीदिति श्रुतेः। किं त्वेवं सर्वस्य निषेधे सर्वविलक्षणत्वेन विशिष्यते ॥ अवशिष्यत इति। निषेधशेषः। सर्वविलक्षण इत्यर्थः। स एष आत्मा नेतीत्यादि श्रुतेः। शेषत्वेनाप्राधान्यशंकां वारयति ॥ अशेष इति। शेषो न भवतीत्यशेषः स्वप्रधान इत्यर्थः। एतादृशो हरिर्जयतात्। मद्विमोक्षणायाविर्भवतु ॥ २२ ॥ स्वापेक्षितं मोक्षं प्रकटयति ॥ जिजीविष इति। अहमिह शरीरे ग्रहाद्विमोक्षणेन न जिजीविषे। जीवितुं नेच्छामि। कुतः। अंतर्बहिश्चावृतायामविवेकव्याप्तं यत्तिर्यग्योनित्वेन ज्ञानहेतुनाऽमुयाऽनयेभयोन्या गज-

शरीरेण किं प्रयोजनं न किमपि । इति यत अत इत्यर्थः । तर्हि किमिच्छसीत्यतआह ॥ इच्छामीति । आत्मलोकावरणस्यात्मने स्वात्मनः परमात्मनो लोकस्य ज्ञानस्यावरकस्य तस्य लिंगशरीरस्य मोक्षणमिच्छामि । अस्यापि कालेन नाशः स्यात्किं तन्मोक्ष-प्रार्थनेनेत्यत आह ॥ कालेनेति । यस्य हरेरपरोक्षज्ञानमंतरेण विप्लवो नाशो नास्ति तस्येत्यर्थः । भिद्यते हृदयग्रंथिस्तस्मिन्दृष्टे परावर इति श्रुतेः ॥ २३ ॥ तिर्यग्योनित्वेन साधनांतरानुष्ठानासंभवान्मोक्षार्थे भगवत्प्रणाममाचरति ॥ सोऽहमिति । सः मुमुक्षु-रहमुत्तमं पद्यत इति पदं गम्यं ब्रह्म नारायणं प्रणतोऽस्मीत्यन्वयः । तस्य परमगम्यत्वमुपपादयति ॥ विश्वसृजमित्यादिना । विश्वसृजं जगत्स्रष्टारं विशति प्रविशतीति विश्वनियमनार्थं स्वसृष्टजगत्प्रविष्टमित्यर्थः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । बहि-ष्ठत्वादविश्वं । विश्वस्माद्विलक्षणमिति श्रुतेः । गात्रा शरीरादिजगतो वशेऽपि ज्ञानलोपो नास्तीत्याह ॥ विश्ववेदसमिति । विश्ववेदास्तं सर्वज्ञमित्यर्थः । विश्वात्मानं विश्वस्य स्वामिनमजमुत्पत्तिशून्यं ॥ २४ ॥ स तादृशेश्वरसद्भावे ज्ञानिप्रत्यक्षं प्रमाण-मित्याशयेन तं नमति ॥ योगरंधितेति । योगेन ज्ञानेन रंधितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते योगरंधितकर्माणो योगिनो ज्ञानिनो योगेन निष्कामकर्मणा विभाविते शुद्धे हृदि यं पश्यंति । तं योगानां मोक्षोपायानामीशं नियामकं हरिमहं नतोऽस्मि ॥ २५ ॥ आदराद्गुणाद्विशिष्टत्वेन पुनर्नमति ॥ नम इति । असंत्यो वेगा यासां तास्तथाऽप्रतिहतमित्यर्थः । तादृशानां शक्तीनां प्रभुर्मंत्रो-त्सहविषयाणां त्रयं यस्य तथा तस्मै । अखिलधीगुणायाखिलाऽप्रतिहता धीर्गुणो यस्य स तथा तस्मै । प्रपन्नानां शरणागतानां पालाय दुरंताऽपरिमितशक्तिरघटितघटकशक्तिर्यस्य तस्मै । बुद्धींद्रियाणामनवाप्यवर्त्मने बुद्धेर्मनस इंद्रियाणां चानवाप्यमविषयं वर्त्म स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ २६ ॥ ननु तर्हि मोक्षप्रदं भगवंतं सर्वेऽपि कुतो न भजंतीत्यतस्तत्र कारणं वदन् स्तुत्या परममेव हेतुं वदन् शरणं प्रार्थयते ॥ नायमिति । अयं जनो यच्छक्त्या यस्य शक्त्या मोहकशक्त्याऽहंधियाऽहं बुद्ध्या स्वस्वातंत्र्याश्रयेणेत्यर्थः । हतो बद्धः सन् स्वं स्वात्मानमात्मानं परमात्मानं च न वेद न जानाति । स्वस्वातंत्र्याश्रयेण स्वस्वातिरिक्तपरमात्मज्ञानाभावान्न भजंत इति भावः । तं दुरत्ययमाहात्म्यं दुर्जेयमाहात्म्यमनंतमाहात्म्य-मित्यर्थः । हरिमहमित आश्रितोऽस्मि । अनंतमाहात्म्यस्य हरेः साकल्येन मम स्तुतौ सामर्थ्याभावादुपरम इति भावः

॥ २७ ॥ अनंतरं किमभूत् । उपवर्णितामिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोपवर्णितं स्तुतं निर्विशेषं ब्रह्म येन स तथा तं । उच्चजातौ दया नीचजातौ तदभाव इत्यादि वैषम्यरहितमित्यर्थः । अवतारमूलरूपयोर्विशेषशून्यामिति वा निर्विशेषमित्यर्थः । पूर्णमदः पूर्णमिदमिति श्रुतेः । गजेंद्रं प्रति ब्रह्मादय एते देवा यदा नोपसस्रुपुर्नागतास्तदाऽखिलामरवरः सकलदेवनायको हरिर्मनुत्वेनावतीर्णस्तापसनामा हरिनामको नारायणो यत्र गजेंद्रोऽभूत्तत्राविरासीत् । हरिस्तापसनामाऽसौ जातस्तपसि वै मनुः । गजेंद्रं मोचयामास ससर्ज च जगत्प्रभुरिति वचनात् । ब्रह्मादीनामनागमने हेतुमाह ॥ विविधेति । विविधानि लिंगानि हंसवृषभादीनि चिन्हानि तेषां भिदा भेदेन जातोऽभिमानो येषां तेऽभिमानिनोऽहं हंसवाहनोऽहं वृषभवाहन-इत्यादि लक्षणो येषां ते तथा । हंसवाहनत्वाद्यसाधारण-स्वस्वनाम्नाऽऽहूतत्वान्नागता इति भावः । हरिस्तु निखिलात्मकत्वात्सर्वस्वामित्वात्पूज्यते । गजेंद्रस्तुतिज्ञानमसन्निहितस्य हरेः कथ-मित्यतोऽपीदमेव पदं निखिलात्मकत्वात्सर्वांतर्यामित्वादिति ॥ २८ ॥ आगमनमेव विशदयति ॥ तमिति । तद्वद्दर्शनेन यथा कृपा भवेत्तथा आर्तं दुःखितमुपलभ्य ज्ञात्वा द्विविजैः सह छंदोमयेन हरीच्छानुसारिणा हरीच्छया शीघ्रगतिमित्यर्थः । यद्वा । गरुडो हरिमूढ्वा हरिगमनागमनसमये स्वपक्षाभ्यामभिव्यक्तं सामगायनं श्रीहरिं श्रावयतीति हेतोः छंदोमयेन युक्तं सामवेदप्रधानेनेत्यर्थः । आवर्णयन् पत्ररथेंद्रयत्रोच्चरितं स्तोममुदीर्णसोमामिति तृतीयस्कंधोक्तेः । गरुडेन समुह्यमानः समारूढो यतो यत्र तत्रागमत् ॥ २९ ॥ स गजेंद्रमुरुबलेन बहुबलेन ग्राहेण गरुत्मत्यारूढं खे आकाशे दृष्ट्वोपात्तमुद्यतं चक्रं येन तं । सांबुजकरं पद्मसहितशुंडमुत्क्षिप्योर्ध्वमुखं कृत्वा कृच्छ्रात्कष्टाद्गिरं वचनं । किं तद्वचनमित्यत आह ॥ नारायणेत्यादिना । नमस्त इत्यतः परमिति शब्दोऽध्याहार्यः । इति गिरमाहेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ पीडितं महांतं वीक्ष्येति गरुडोऽपि मंदगतिरिति गरुडात्सहसाऽतिशीघ्रमवतीर्यावरुह्य सग्राहं गजेंद्रं सरसः सरोवरादुज्जहारोर्ध्वं चकर्ष । अरिणा चक्रेण विपाटितं विदारितं मुखं यस्य तस्माद्ग्राहान्नक्रात् । उस्रियाणां देवानां संपश्यतां सतां । उस्रिया विजया देवा इत्यभिधानं । अमूमुचन्मोचयामास । मुचि मोचने इत्यस्माद्धातोः कर्तरि लिट् ॥ ३१ ॥
इति श्रीभागवतटिप्पण्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ८—३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ देवादीनां गजेंद्रमोक्षणमहिमानं दृष्ट्वा पुष्पवर्षादिकमाह ॥ तदेति । तदा गजेंद्रमोचनकाले कुसुमानामासारं

दृष्टिं मुमुचुश्चक्रुः । तत्र गजेंद्रमोचनरूपं कर्मचरितं ॥ १ ॥ नेदुरवाद्यंत । दिव्या देवसंबंधिन्यः ॥ २ ॥ नक्रगजेंद्रयोर्मध्ये प्रथमं नक्रस्य स्वरूपमवदत् । तस्य गतिमाह ॥ योऽसाविति । योऽसौ ग्राहो देवलस्य ऋषेः शापेन शापप्राप्तग्राहयोनेः सद्यो मुक्त. परमाश्चर्यरूपं पुरुषाकारं धरतीति तथोऽक्तः । उत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः । स पूर्वं क इत्यत आह ॥ हूहूनामको गंधर्वसत्तम इति । अत्रैव हि कथा । कस्मिंश्चित्सरसि स्त्रीभिः सह जलक्रीडां कुर्वन्नसौ हूहूगंधर्वस्तत्र स्नातुं प्रविष्टं देवलं मुनिं पादे प्रगृह्य विचकर्ष । स कुपितः सन् ग्राहो भवेति तं शशाप । पुनस्तेन प्रसादितः सन्नुवाच । एवमेव गजेंद्रं गृणीष्व । तदा गजेंद्रमुद्धृतवान्हरिस्त्वामपि शापान्मोचयिष्यतीति ॥३॥ यशसः कीर्तेर्धामाश्रयं । अत एव कीर्तन्यगुणसत्कथां कीर्तनीया गुणाः सतो निर्दोषाः कथा यस्य तं गुणसत्कथा गुणैर्निंदुष्टा कथा यस्य तं ॥४॥ सोऽनुकंपित ईशेन नारायणेन स गंधर्वोऽनुकंपितः कृपापात्रीकृतः परिक्रम्य प्रदक्षणीकृत्य प्रणम्य नमस्कृत्य पश्यतः सतो मुक्तकिल्बिषो गतपापः सन् स्वलोकं प्रत्यगात्प्राप । गम्लृ गतौ ॥५॥ इदानीं फलमभूदित्यतः स्तुत्या प्रसन्नस्य हरेर्दर्शनेन मुक्तकिल्बिषस्य तत्सारूप्यं फलमभूदित्यत आह॥ गजेंद्र इति। अनेन बंधयतीत्यज्ञानबंधनं गजयोनिस्तस्माद्रूपं समाकारं सारूप्यमित्यर्थः । तदेवाह ॥ पीतवासाश्चतुर्भुज इति ॥६॥ गजेंद्रः पूर्वजन्मनि क इत्यत आह ॥ सवा इति । पांड्यः पांड्यदेशाधिपो द्रविडसत्तमो द्राविडो विष्णोर्व्रतमर्चनमेव परं मुख्यमयनमाश्रयो यस्य स तथा । इंद्रद्युम्नस्तन्नामकराजाऽभूदासीत् । भू सत्तायां लङ् ॥ ७ ॥ तस्य गजयोनिप्राप्तौ निमित्तं वक्तुमुपोद्घातं रचयति ॥ स एकदेति । आत्मवान्मनोजयवान् । परमात्मज्ञानीति वा । आराधनकाले गृहीतं मौनव्रतं लौकिकसंभाषणराहित्यं व्रतं येन स तथा । तापसस्तपस्व्याप्लुतः स्नातः कुलाचलपर्वतमाश्रयतीति स तथोक्तः ॥ ८ ॥ इदानीं तन्निमित्तमाह ॥ यदृच्छयेति । तत्रेंद्रद्युम्नाश्रमे मुनिरगस्त्यः परिश्रितः परिवृत इत्यर्थः । अकृतमर्हणादिकं प्रत्युत्थानाद्यर्चनादिकं येन तं तूष्णीं रहस्युपासीनमिंद्रद्युम्नं वीक्ष्य ऋषिर्ज्ञानी चुकोप कोपं चकार ॥ ९ ॥ इमं वक्ष्यमाणं शापमेवाह ॥ असाधुरिति । आकृताऽशिता बुद्धिर्यस्य स तथा मम हेलनादवज्ञानान्निमित्तात्तमिस्रमज्ञानजं प्रविश्यतां प्राप्नुयात् । अज्ञानजन्मैवाह ॥ यथेति । गजो यथा स्तब्धमतिस्तथैवायं राजा स्तब्धमतिरभूदिति यतोऽतः स एव । गज एव त्विति शेषः ॥ १० ॥ भगवान्पूज्यः सानुगः स शिष्यस्तद्गजजन्मदिष्टं प्रेरकेश्वरेण प्रापितमवश्यमनुभोक्तव्य-

मित्युपधारयन्नालोचयन् ॥ ११ ॥ आत्मनः स्वपरमात्मनश्च स्मृतिविनाशिनीं कौंजरीं गजसंबंधिनीं योनिं जन्म प्रपन्नः प्राप्तवान् । तर्ह्येतादृशगजजन्मनि पूर्वजन्मस्मृतिः कथं जातेत्यत आह ॥ हरेरिति । गजत्वेऽप्यात्मस्मृतिविनाशकगजजन्मन्यप्यनुस्मृतिः पूर्वजन्मस्मृतिरभूदिति यद्धरेरर्चनस्य पूर्वजन्मनि कृतस्यातिशयितपूजाया अनुभावेन महिम्नेति ज्ञेयं ॥ १२ ॥ गजेंद्रस्य गजयोनिप्राप्तौ निमित्तमुक्त्वेदानीं गजेंद्रमोक्षणानंतरं किं कृतवानित्याकांक्षायामाह ॥ एवमिति । पार्षदगतिं पार्षदस्वरूपं गमितेन प्रापितेनापींद्रद्युम्नेनाप्युपगीयमानानि कर्माणि चरितानि यस्य स तथा । अद्भुतं स्वभवनमावासस्थानं ॥ १३ ॥ गजेंद्रमोक्षणरूपहरिमाहात्म्यश्रवणे आदरजननाय तत्स्तौति ॥ एवमिति । गजराजमोक्षणं नाम कृष्णस्योत्कृष्टानंदरूपस्य हरेरनुभावो महिमा तवेरितः कथितः । कथं भूतं गजेंद्रमोक्षणमित्यत आह ॥ स्वर्ग्यमिति । शृण्वतां स्वर्गसाधनं यशः साधनं कलिदोषनाशनं ॥ १४ ॥ आदरजननाय शिष्टाचारमप्याह ॥ अथेति । श्रेयस्कामाः पुरुषार्थकामा द्विजातयो ब्राह्मणवर्याः प्रातरुत्थाय शुचयः संतो दुःस्वप्नादीनां दुःस्वप्नप्रभृत्यपायानामुपशांतये नाशाय यथावद्भक्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतद्गजेंद्रमोक्षणस्तोत्रमनुकीर्तयंति ॥ १५ ॥ अनेन स्तोत्रेण श्रेयो भवतीति कस्माज्ज्ञातं । साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह ॥ इदमिति । सर्वभूतमयः सर्वभूतेषु प्रधानः । स्मर्यमाणपदार्थानां भगवदधिष्ठानत्वं ज्ञेयमिति भावेनेदं विशेषणं । अत एव विभुर्व्याप्तः ॥ १६ ॥ ये मां चेत्यादि श्लोकेषु सर्वेषां द्वितीयांतानां स्मरंतीति । कंदरं गुहा गुल्मानि समूहान् ॥ १७ ॥ शृंगाणि शिखराणि । धिष्ण्यानि गृहभूतानि । प्रसंगादन्यस्यापि स्मरणे फलमाह ॥ क्षीरोदमित्यादिना । क्षीरोदं क्षीरसमुद्रं ॥ १८ ॥ मम कलांऽशो यस्यां सा तां सूक्ष्मामणुपरिमाणां मदाश्रयां मद्वक्षस्थलाश्रितां लक्ष्मीं भवं रुद्रं ॥ २० ॥ अनंतपुण्यप्रदाने कर्माणि चरितानि ॥ २१ ॥ प्रणवमोंकारं सत्यं यथार्थभाषिणीमव्यक्तजडप्रकृतिमव्ययं धर्मं विष्णुभक्तिलक्षणं दाक्षायणीं दक्षपुत्रीं धर्मस्य यमस्य पत्नीं सोमकश्यपयोरपि दाक्षयणीं पत्नीं ॥ २२ ॥ य अपररात्रांतेऽरुणोदयप्रारंभे उत्थाय प्रयता नियमवंतः शुद्धाः सुसमाहिता एकाग्रचित्ताः संतो मम रूपाणि विभूतिरूपाणि ये मां चेत्यादि पूर्वोक्तानि स्मरंति तेऽखिलादंहसः पापान्मुच्यंते ॥ २४ ॥ फलांतरमाह ॥ यो मामिति । अनेन गजेंद्रमोक्षणस्तोत्रेण । हे अंग प्रिय । निशात्ययेऽअरुणोदये प्राणात्यये देहात्प्राणोत्क्रमणसमये विमलां निर्दोषां ॥ २५ ॥ आदिश्योपविश्य जलजोत्तमं

शंखोत्तमं प्राध्माय वादयित्वा विबुधानीकं देववृंदं ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ८—४ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इदानीं क्रमात्प्राप्तमन्वंतराधिपकथां प्रसंजयति ॥ राजन्निति । रैवतमंतरं रैवतमन्वंतरं ॥ १ ॥ तापसस्य मनोः सोदरा भ्राता बलविंध्यावादी येषां ते तथा । अर्जुनः पूर्वः प्रधानो येषां ते तथा ॥२॥ तदाऽश्विनोर्मध्ये दस्रो विभुस्तन्नामेंद्र आसीत् । द्विजाः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥ शुभ्रस्य शुभ्रनामकस्य ऋषेर्विकुंठनाम्नी पत्न्यासीत् । तयोः शुभ्रविकुंठयोर्विकुंठापुत्रत्वेन वैकुंठैर्देवश्रेष्ठैः सह विशेषो भगवान्विष्णुः स्वयं साक्षात्कलयांऽशेन विकुंठायाः पुत्रो वैकुंठस्तन्नामाऽऽस्रन् जज्ञे ॥ ४ ॥ अवतार-प्रयोजनमाह ॥ वैकुंठ इति । येन वैकुंठेन तत्प्रियकाम्यया तस्या लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया ॥ ५ ॥ तस्य वैकुंठस्यानुभावो महिमा गुणाश्च ब्रह्मण्यादयः परमोदया महासमृद्धा याश्च कथितास्तृतीयादिषु स्कंधेषु । यः सर्वसत्वेन प्रसिद्धो ब्रह्मा । भूमान् रेणून् पृथिवीरजांसि विममे गण्यात् । परिच्छिन्नत्वात् । विष्णोर्गुणांस्तु यः को वर्णयेत् । साकल्येन वदेत् न कोऽपि । अपरिच्छिन्न-त्वादिति भावः ॥ ६ ॥ चाक्षुषमन्वंतरं निरूपयति ॥ षष्ठश्चेति । चाक्षुषस्तन्नामस्य ऋषेः पुरुषादयश्चाक्षुषस्य मनोरात्मजाः ॥ ७ ॥ तथा चाक्षुषमन्वंतरेऽपि वैराजस्य तन्नामकस्य संभूत्या तन्नाम्न्यां पत्न्यां अजितो नामाऽजित इति ख्यातः सन् अंशेन स्वकलया ॥ ९ ॥ अवतारप्रयोजनमाह ॥ पयोऽब्धिमिति । येनाजितनाम्ना हरिणा धृतः स्वपृष्ठे तेनैव हरिणा कूर्मरूपेण कूर्मावतारेण मंदर-गिरिः ॥ १० ॥ हरेः क्षीराब्धिमथनादिकं चरितं विशेषाकारेण श्रोतुं राजा पृच्छति ॥ राजोवाचेति । यथा कथं यदर्थं किमर्थं यतः कुतो हेतोरंबुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११ ॥ दैत्येषु सत्सु सुरैर्यथा कथममृतं प्राप्तं । ततोऽमृतप्राप्त्यनंतरं ॥ १२ ॥ सात्त्वतां ब्रह्मादीनां पतेः । हरेस्तापैराध्यात्मिकादिदुःखैस्तापितं क्लेशितं ॥ १३ ॥ द्वैपायनसुतो वेदव्यासपुत्रः शुकः । हे द्विजा इति शौनकादीन् सूतः संबोधयति ॥ अभिनंद्य साधु पृष्टमिति । अनुमोद्य वीर्यं चरितं अभ्याचष्टुं वक्तुं प्रचक्रमे आरब्धवान् ॥१४॥ यदा युद्धे देवासुरयुद्धे शितानि निशितान्यायुधानि येषां तैर्गतासवो मृतप्रायाः संतो भूयशो बहुशो देवाः ॥ १५ ॥ यदा च दूर्वाससो मुनेः शापान्निःश्रीका ऐश्वर्यभ्रष्टाश्चाभवन् । तत्र तदेज्यादयो यागादयो नेशुः । शापप्रकारस्तु इत्थं । दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छंतमिंद्रं दृष्ट्वा स्वकंठस्थमालेंद्राय दत्ता । तेन च श्रीमदेनानादृत्यैरावतस्य कुंभस्थले निक्षिप्ता । स च गजराट्

भूमौ पातयामास। ततः कुपितो दुर्वासास्तमिंद्रं शशाप। त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति ॥ १६ ॥ स्वयं मंत्रैः स्वविचारैः कार्यनिश्चयं नाध्यगच्छन्न प्रापुः ॥ १७ ॥ मेरोर्मूर्धनि स्थितां ब्रह्मसभां। निःसत्त्वान्विगतबलान्विगतप्रभान्कांतिरहितान्। इंद्रवावाय्वादीन्देवान् अमंगलप्रायान् अमंगलप्रचुरान्। लोकांश्चासुरांश्चान्यथा देवविलक्षणत्वेन बलयुक्तानित्यर्थः ॥ १९ ॥ समाहितेन सावधानेन पुरुषं पूर्णं हरिं परं भक्ताभीष्टरूपकं। पालकं वा। पालन पूरणयोरिति धातोः। संस्मरन्नुत्फुल्लवदनः परः सर्वदैवोत्तमः ॥ २० ॥ हे इंद्रादयो देवाः। अहं भवो रुद्रो यूयं सुरादयो। आदि शब्देन दैत्याः। मनुष्य शब्देन जरायुजाः सर्वेऽपि गजाश्वादयो ग्राह्याः। तिर्यंचोंऽडजाः पक्ष्यादयो द्रुमा उद्भिज्जा घर्मजादय स्वेदजा मुर्धजाः क्रमयः। एते सर्वे जीवा यस्य मूलनारायणस्यावतारः पुरुषनामा तस्यांशो भिन्नांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीचादयस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रद्वारा जनिताः। यद्वा। तस्यावतारः पुरुषस्तस्यांशः सामर्थ्यं तस्य कलयैकांशेन विसर्जिता उत्पन्नाः। मच्छक्त्यैकांशसंभूतं जगदेतच्चराचरमिति व[च]नात्। तं हरिं ॥ २१ ॥ ननु तर्हि सर्वदेवस्य समत्वेनानादरणीयत्वेनादरणीयपक्षाभावात्किं तच्छरणाश्रयेण। सत्यं। तथाऽपि। अनुग्राह्यतयोपदेवानामात्माऽर्थतो हरेरित्युक्तः। देवानामनुग्रहपात्रत्वेनादरणीयपक्षत्वादस्मत्पक्षापाती भाविष्यतीत्याशयेनाह ॥ न यस्येति। द्वाभ्यां। उपेक्षणीययुक्तश्चासावादरणयिपक्षश्चेति। मध्यमपदलोपी समासः। यद्यपि हरेः स्वार्थं वध्यादि पक्षो नास्ति तथाऽपि परार्थं काले तत्तत्कालविशेषे सृष्टिस्थितिसंहारार्थं रजः सत्त्वतमोगुणान्क्रमेण धत्ते ॥ २२ ॥ ते च देहिनां प्राणिनां भवाय सुखाय सत्त्वं जुषाणस्य सत्त्वगुणधारकस्य हरेरयं स्थितिपालनस्य पालनरूपायाः स्थितेः क्षणः कालस्तस्माद्रक्षणकालत्वात्तत्रापि भक्तवशत्वात्सुरप्रियः स हरिः स्वानां स्वभक्तानां नः सुराणां शं सुखं विधास्यति अतः शरणं प्रव्रजाम इति ॥ २३ ॥ वेधा ब्रह्माऽरिंदमं शत्रुसंहारहेतुं राजानं संबोधयति। आजितस्य हरेस्तमसः परं दूरे विद्यमानं प्रकाशात्मकं साक्षात्सर्वदा प्रत्यक्षत्वेनावासयोग्यं पदं क्षीराब्धिरूपं स्थानं जगाम ॥२४॥ अदृष्टस्वरूपं यस्य तस्मै। अद्भुताभिर्लोकेऽप्रसिद्धत्वेनाद्भुताभिर्देवीभिर्देवस्य क्रीडादिगुणविशिष्टस्य हरेः संबंधिनीभिर्हरिगुणगणं प्रतिपादकादिभिरित्यर्थः। गीर्भिर्वेदवाग्भिः स्तुतिं व्यधात्। देवैः सहेति शेषः। अवहितेंद्रियो वशीकृतेंद्रियः ॥ २५ ॥ ब्रह्मा वेदांतोक्तविशेषणविशिष्टत्वेन हरिं स्तुवन्प्रणमतीत्याह ॥ ब्रह्मोवाचेति। हे विष्णो। वयं देववरं त्वां नमामो नमाम। हे देववरं त्वां नमामेति वा। कथं भूतं अविक्रियं

वृद्ध्यादिविकारशून्यं । न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति श्रुतेः । सत्यमबाधितस्वरूपं । सच्छब्द उत्तमं ब्रूयादानंदंतीति वै वदेत् । येति ज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानंदस्य दर्शितमिति वचनात् । सत्यं पूर्णानंदज्ञानरूपं वा । अनंतं । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः । आद्यं जगदादौ वर्तमानं । आत्मा वा इदमेक एवाग्र इति श्रुतेः । गुहाशयं हृदयगुहायां निहितं नियामकत्वेन स्थितं । हृदय आहितं यदिति श्रुतेः । न विद्यंते कला भिन्नावयवा यस्य तं निष्कलं । निष्क्रियं शांतमिति श्रुतेः । अप्रतर्क्यमनुमानाविषयं । नैषा तर्केण मतिरापनेयेति श्रुतेः । मनोग्रयाणं मनसापेक्षयाऽधिकवेगयुतं । अनेजदेकं मनसो जवीयानिति श्रुतेः । वचसाऽनिरुक्तं निर्वक्तुमशक्यं साकल्येन वागिंद्रियाविषयत्वात् । यद्वा । वक्तुमशक्यमिति श्रुतेः । देववरं देवोत्तमं । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भ इति श्रुतेः । वरेण्यं वरणीयं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति श्रुतेः ॥ २६ ॥ इदानीमिंद्रियत्वादित्यादिना हरिं स्तुवन् प्रार्थयत इत्याह ॥ विपश्चितामिति । प्राणमनोधियात्मनां बुद्धिदेहिनां विपश्चितं ज्ञातारं । अर्थान् शब्दादिविषयान् इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि चाभासयति दीपयतीत्यर्थेंद्रियाभासस्तं । अर्थेंद्रियाणां संनिकर्षमुत्पाद्य तद्विषयज्ञानं जनयतीत्यर्थः । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं । एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्मेति श्रुतेः । खं ज्ञानरूपं । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति श्रुतेः । त्रियुगेष्ववताराद्युगनामकं स्वयंभूस्त्रियुगः कृष्ण इत्यभिधानात् । यत्र हरी । गृधु कांक्षायामिति धातोः । सर्वमाकांक्षमाणस्य जीवस्य पक्षौ पत्रवद्वर्तमानौ पृथग्गृध्रो मार्गोर्ध्वमार्गौ छायाऽविद्याऽऽतपः शास्त्रजन्यविद्यैतौ न स्तः । छाया त्वविद्या संप्रोक्ता जन्यविद्याऽऽतपः स्मृतः । जीवगृध्रस्य तौ पक्षावधोर्ध्वपथोः पृथक् । तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यं विद्यास्वरूपिणमित्युक्तेः । तं शरणं व्रजामह इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इदानीं जगच्चक्राधारत्वेन परमात्मानं स्तौतीत्याह ॥ अजस्यति । चक्रं चक्रवत्पुनः प्रवाहरूपेण हरौ वर्तमानत्वाच्चक्रसंज्ञं जगद्यदक्षयः केशवोऽक्षोऽक्षस्थानीयो यस्य तद्यदक्षयं यदाधारमाहुः । चक्रं न वृत्तं व्यतीत्य धीविपदिति श्रुतेः । तं ऋतं ऋतशब्दवाच्यं प्रपद्ये । तदेवमिति श्रुतेः । कथं भूतं । अजस्य विष्णोः । आधीनमिति शेषः । अजया प्रकृत्येर्यमाणं प्रेर्यमाणं । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वप्रकृतिजैर्गुणैरिति स्मृतेः । मनोमयं मनःप्रधानं । मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोरिति स्मृतेः । पंचदशारमिंद्रियाणि दश शब्दादयः पंच पृथिव्यादीनि वा पंचेत्येवं पंचदशारा दलानि यस्य स तथा । आशु शीघ्रं नाभित्रितयः

सत्त्वादयो गुणा नाभिरिव यस्य स तथा । विशेषेण द्योतमानत्वात् । विद्युद्ब्रह्मबलं यस्य स तथा । विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीतेति श्रुतेः । जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपश्च केशव इत्युक्तेः ॥ अष्टनेमिमिति । अष्ट देवदानवमानवगंधर्वराक्षसपिशाचतिर्यक्स्थावराणि नेमयो यस्य स तथा ॥ २८ ॥ एवं जगच्चक्राधारत्वेन स्तुत्वेदानीं सर्वजीवनियंतृत्वेन हरिं स्तौतीत्याह ॥ यदिति । एकवर्णमेको मुख्यो वर्ण ओंकारो यस्य स तथा तं । प्रणवप्रतिपाद्यमित्यर्थः । प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदये स्थितमिति श्रुतेः । तमसः प्रकृतेः परं । अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेः । सीदति जानातीति सत् । षद्लृ गताविति धातोः । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् । निर्दोष ज्ञानमित्यर्थः । एकात्मप्रत्ययसारमिति श्रुतेः । अलोकं लोकविलक्षणं । स आत्मा नेति नेतीति श्रुतेः । अव्यक्तं स्वप्रसादमंतरेणा-प्रत्यक्षं । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः । न विद्यतेऽतपारौ यस्येत्यनंतपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नमित्यर्थः । एतादृशं यद्रूपमुपसुपर्णपत्रं सुपर्णो जीवः । द्वा सुपर्णा स युजेति श्रुतेः । पत्रं वाहनं । पत्रं वाहनपक्षयोरित्यभिधानात् । जीवाख्यवाहन-स्योपोपर्यासाचकार तं नियंतृत्वेनोपविवेश । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ इति श्रुतेः । तदेतद्रूपं धीरा ज्ञानिनो योगरथेन योगेन भक्तिपूर्वकध्यानलक्षणेन रथेन विष्णुप्राप्तिसाधनेनोपासते भजंते । तं नमामीत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ इदानीं मायानियंतृत्वेन स्तौतीत्याह ॥ न यस्येति । यस्य हरेराधीनां यां मायां प्रकृतिं कश्च कोऽपि तत्प्रसादं विना नातिपिपर्ति नातिक्रामत्यत्येतुं समर्थो न भवति । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति त इति स्मृतेः । तं नमामीत्यन्वयः । मायाकार्यमाह ॥ ययेति । यया प्रकृत्या जनो मुह्यति । बद्ध्यते तेनार्थं भगवत्स्वरूपं स्वस्वरूपं च न वेद न जानाति । न चानिष्टं प्राप्नोतीति भावः । अनीशया शोचति मुह्यमान इति श्रुतेः । कथं भूतं । निर्जितात्मगुणं नितरां जीताऽऽत्मा प्रकृति-रात्मगुणाः प्रकृतिर्यस्य दुःखाज्ञानादिदोषा येन तं । यद्वा । निर्जितात्मान आत्मगुणा रागादयो येन तमिति । निरनिष्टो निरवद्य इति श्रुतेः । परेषां मुक्तानामीशं । उतामृतत्वस्येशान इति श्रुतेः । भूतेषु सर्वेषु प्राणिषु विषये समं तत्तद्योग्यतानुसारेणा-चरंतं प्रवर्तकं ॥ ३० ॥ इदानीं साकल्येनाज्ञेयत्वेन हरिं स्तौतीत्याह ॥ इम इति । यस्य हरेः प्रियया तन्वा प्रतिमास्थानीयेन सत्त्वेनैव ज्ञानहेतुसत्त्वगुणेनैव सृष्टा उत्पादिताः । यत्कृपयैव सृष्टा इति पाठे यस्य कृपया सृष्टाः संबद्धाः कृपाविषयभूता इत्यर्थः ।

अत एव ऋषयश्च ज्ञानिन एतादृशा अपीममेव यं देवाः । हे विभोः सर्वत्रव्याप्त । बहिरंतरं ब्रह्मांडाद्बहिरंतरश्च सूक्ष्ममाकाशवदति-व्याप्य द्योतत्वेन स्थितं । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेः । तवगतिं त्वद्रूपं न विद्महे न जानीमः । साकल्येनेति शेषः । इतरप्रधाना इतरौ तमोगुणरजोगुणौ प्रधानौ प्रचुरौ येषां ते तथा तामसराजसस्वभावा असुराद्याः । असुर शब्देन तामसा स्तमोयोग्या ग्राह्याः । आदि शब्देन राजसा नित्यसंसारिणो ग्राह्याः । कुतो हेतोर्न जानीयुरिति शेषः । तं नमामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१ ॥ इदानीं विराड्रूपेण स्तुवन्प्रार्थयते ॥ पादौ मह्यीति । यत्र यस्यां मह्यां जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जत्वेन चतुर्विधो भूतसर्गो जीवसृष्टिरभूत् । सेयं स्वकृतैव स्वपादोत्पन्नैव । पद्भ्यां भूमिर्दिशश्रोत्रादिति श्रुतेः । मही भूमिर्यस्य विराड्रूपस्य पादाविव न स्वरूपपादौ । स महापुरुषः स्थूलरूपी पुरुषनामा हरिः । सहस्रशीर्षा इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥ अप्स्रष्टृत्वमंभसा त्रिलोकजीवनादिप्रदत्वरूपमाह । विभूतियुक्तत्वेन परमात्मानं स्तौति ॥ अंभस्त्विति । उदारमुत्कृष्टं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदुदारवीर्यमंभो यद्रेतो यस्य रेतसो जातं । शिश्नात्तारो रेतस आप इति श्रुतेः । सुपांसु प्रथमेति सूत्रात् । रेत इति प्रथमा पंचम्यर्थे । सः प्रसीदतां । उदारवीर्यत्वमेवाह ॥ सिद्ध्यंतीति । त्रयो लोकास्त्रिलोकस्था जना अथाखिललोकाश्च येनांभसा सिद्ध्यंति जायंते । जीवंत्युत जीवनमपि प्राप्नुवंति । वर्धमानाः पुष्टिबलादिनाऽभिवृद्धा भवंति ॥ ३३ ॥ यः सोमो दिवौकसाः स्वाधमानां देवानां बलमंधोऽयमायुर्बलाभिवृद्धिहेतुः । नागानां वृक्षाणामंकुरजननसामर्थ्यप्रदत्वेनेशः । प्रजानां प्रजनः सुरतानंदहेतुः । तं सोमं चंद्रं यस्य मनो मनसो जातं समामनंति विदंति । चंद्रमा मनसो जात इति श्रुतेः । स इत्यन्वयः । देवादिबलादिप्रदसोमजनकत्वलक्षणमहाविभूतिः ॥ ३४ ॥ अग्निर्यस्य मुखं मुखाज्जातः । मुखादिंद्रश्चाग्निश्चेति श्रुतेः । कथं भूतः । जातं वेत्तीति जातवेदाः । क्रियाकांडं कर्मप्रतिपादकवेदप्रतिपाद्यं यज्ञादिकर्मनिमित्तं जन्म यस्य सः क्रियाकांडनिमित्तजन्मा । अग्निर्वै देवानां मुखमिति श्रुतेः । अग्निमुखेनेंद्रादिदेवानां स्वस्वहविर्भागप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रादौ मथनादग्नेर्जन्मनः प्रसिद्धत्वात् । पुनः कथं भूतः । अंतः समुद्रेऽनुचरन् । अत्र समुद्र शब्देन यज्जनकः कुक्षिर्लक्ष्यते । कुक्ष्यः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा इत्युक्तेः । तथा चांतःसमुद्रे उदरांतः स्थित्वा स्वधातून् स्वपाकार्हान् अन्नादीननुप्रचरन् । तथा प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वडवानलरूपेणोदकान्यनुप्रचरन् । सः सर्वो-

पकाराग्निजनकत्वलक्षणमहाविभूतिः ॥ ३५ ॥ तरणिः सूर्यो यच्चक्षुर्यस्य चक्षुष आसीत् । चक्षोः सूर्योऽजायत इति श्रुतेः । कथं भूतः । देवयानमर्चिरादिमार्गदेवता त्रय्या वेदेन मीयते ज्ञायत इति त्रयीमय एष तरणिर्ब्रह्मणो विष्णोर्धिष्ण्यमुपासनास्थानं । य एषोत्तर आदित्य हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेः । ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्तीति स्मृतेः । अरिष्टस्वरूपात्संसारान्मुक्तेर्द्वारं देवयानमार्गात्सुखदुःखात्मकत्वेन मुक्तेर्द्वैविध्यात्तदुःखात्मकतमोरूपमुक्तिव्यावृत्त्यर्थममृतस्येति मुक्तेर्विशेषणं । अमृतरूपायाः सुखरूपाया मुक्तेरित्यर्थः । एतादृशमाहात्म्योपेतसूर्यजनकत्वमहाविभूतिः सन् प्रसीदतां ॥ ३६ ॥ यश्चराचराणां जंतूनां सहः सहनशक्तिर्बलं शारीरमोजोऽवष्टंभशक्तिश्च सहनादिधर्महेतुः स्वयं तादृग्गुणोऽधिभूतं वायुनामाऽध्यात्मं प्राणनामा पंचप्राणमनुगा भृत्याः सम्राजमिव वयं सूर्यादयो देवा अन्वास्मानुसृत्य वर्तामहे । यथा सम्राडेवाधिकृतान्नियुंक्त एतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान् पृथगेव संनिधत्त इति श्रुतेश्च । यद्वा । उक्तगुणो वायुर्यस्य प्राणाद्भूत् । यंतेति श्रुतेः । वयं ब्रह्मादयो देवाः पंचपरमात्मानमनुगाः सम्राजमिवान्वास्मानुसृत्य वर्तामह इति योजना । स सर्वोत्तमः प्राणजनकमहाविभूतिर्नः प्रसीदतां ॥ ३७ ॥ यस्य पुरुषस्य पुरुषनामकस्य श्रोत्राद्दिशो जज्ञिरे । दिशः श्रोत्रादिति श्रुतेः । हृदो हृदयात् । खानींद्रियाणि प्रजज्ञिरे । नाभ्यो नाभेः खमंतरिक्षं जज्ञिरे । नाभ्या आसीदंतरिक्षमिति श्रुतेः । स प्रसीदतामित्यन्वयः । कथं भूतः । प्राणान् प्राणापानादीन् इंद्रियाणि च व्याप्य तिष्ठतीति प्राणेंद्रियात्मा स्वशरीरबंधुः स्वशरीरभूतायाः पृथिव्या बंधुः । यस्य पृथिवी शरीरमिति श्रुतेः । दिङ्नामदेवतादिसर्जनप्रतीतमहाविभूतिः ॥ ३८ ॥ यस्य हरेर्बलादिभ्य इंद्रादयो जाताः । स विरिंचादिदेवजनकमहाविभूतिः प्रसीदतां । मन्योः क्रोधात् । नायं क्रोधो दोषरूपः । किंतु क्षमादिरूपत्वाद्गुणरूप एव । क्रोधः क्षमात्मकस्तस्य चिदानंदात्मकस्य तथेत्युक्तेः । धिषणाद्बुद्धेः खेभ्यो गायत्र्यादि सप्त छंदांसि ऋषयो मरीच्यादि सप्तर्षयश्च जज्ञिरे । मेढ्रतः शिश्नात् कः दक्षप्रजापतिः ॥ ३९ ॥ यस्य पुरुषस्य वक्षसः श्र्यादिभ्यश्च श्र्यादय आसन् स इत्यन्वयः । इतरोऽधर्मो द्योः स्वर्गलोकः ॥४०॥ यस्य मुखाद्यवयवेभ्यो ब्राह्मणादयो वर्णास्तत्कर्माण्यभवन् स इत्यन्वयः । गुह्यं रहस्यं ब्रह्म वेदश्च ब्राह्मणवृत्तिर्भुजयोः सकाशात् बलं च क्षत्रियवृत्तिरूर्वोः सकाशात् विशो वैश्यास्तेषां वृत्तिश्च क्रियादि । अंघ्रेरंघ्रिभ्यां शूद्रास्तद्वृत्तिस्त्रिवर्णसेवा च ॥४१॥

अधरादोष्ठादुपर्योत्तरोष्ठात्प्रीतिर्धृतिः कांतिश्च नस्तो नासिकायाः पशव्यं पशुजीवनं। तृणादि शब्देनौषधानि। नावश्विनावभवतामित्यर्थः। स्पर्शेन गुणेन कामः स्त्रीविषयेच्छा। कालो मृत्युः पक्ष्मभवश्चक्षुः पद्मजन्यः। यस्याधरादिभ्यो लोभादिकमुत्पन्नं स इत्यन्वयः ॥४२॥ एवं स्थूलरूपमुपवर्ण्येदानीं सूक्ष्मरूपमुपवर्णयन्प्रार्थयते ॥ द्रव्यमिति। द्रव्यं भूतपंचकं वय आयुर्लक्षणं कर्मादृष्टं गुणा भक्त्यादयः। शब्दादयो वा। शेषं स्वभावजीवकालादिकमेते यस्य हरेर्योगमायया स्वरूपभूतेच्छयाऽपहिता उपेक्षिताः पतंति प्रच्युतस्वरूपा भवंति। द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः संति न संति यदुपेक्षयेति वचनात्। किंचिद्रूपं दुर्विभाव्यमेवं विधमिति चिंतयितुमशक्यं। स एष आत्मा नेति नेतीति श्रुतेः। प्रबुधावबोधं प्रबुधानां तत्त्वज्ञानयोग्यानामवबोधो ज्ञानं यस्मात्तथा। अनेन हर्यनुग्रहेण तद्विषयं ज्ञानं सुखमित्युक्तं भवति। अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरिति श्रुतेः। यमेवैष वृणुत इति श्रुतेश्च। द्रव्यादि सत्ताप्रदत्वेन ब्रह्माद्यचिंत्यमाहिमत्वेन ज्ञानदातृत्वेन च पूर्णैश्वर्यः सः नोऽस्माकं प्रसीदतामिति ॥ ४३ ॥ इदानीं भगवत्प्रसादसाधनं नमस्कार एवेत्यादराद्भगवंतं नमतीत्याह ॥ नमोऽस्त्विति। तस्मिन्पूर्वोक्तमहिम्ने हरये नमो नमोऽस्त्वित्यन्वयः। कथं भूताय। उपशांता अव्यक्ताः शक्तयो यस्य तस्मै। उपोऽधिके समीपे चेति वचनात्। उप सर्वाधिका अघटितघटकाः शांताः सुखस्वरूपशक्तयो यस्य तस्मा इति वा। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति श्रुतेः। स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने स्वाराज्येन स्वयं प्रकाशमानेन लाभेनानंदेन प्रतिपूरितः पूर्ण आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै। सर्वदाऽऽविर्भूतानंदस्वरूपायेत्यर्थः। मायया स्वाधीनप्रकृत्या रचितेषु निर्मितेषु गुणेषु देहेषु। विषयेषु वा। प्रवर्तकत्वेन विद्यमानाया अपि तद्योग्याभिर्वृत्तिभिर्दुःखलक्षणाभिर्मनोवृत्तिभिर्न सज्जमानायालिप्ताय। निरनिष्टो निरवद्य इति श्रुतेः। दुःखानुभूतिरहितायेत्यर्थः। स्वभूतये स्वरूपभूताणिमाद्यष्टैश्वर्याय ॥ ४४ ॥ प्रसीदतामित्युक्तं। इदानीं तत्प्रसादफलमाशास्त इत्याह ॥ स त्वमिति। सस्मितं प्रसन्नं ते तव मुखांबुजं दिदृक्षूणां द्रष्टुमिच्छतां प्रपन्नानां त्वच्छरणप्राप्तानां नोऽस्माकं त्वन्मुखं प्रसन्नत्वेन यथाऽस्मत्करणगोचरमस्मच्चक्षुर्विषयो यथा भवेत्तथा सः त्वमात्मानं स्वरूपं दर्शय। प्रसन्नमुखः सन् प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ भक्तानुकंपामंतरेण तवान्यप्रयोजनं नास्तीत्याशयेनाह ॥ तैस्तैरिति। नोऽस्माकं दुर्विषहमशक्यं यत्कर्म धर्मसंरक्षणं तत्कर्म भगवान्स्वयमेव करोति हि। कथं। काले काले

तत्तत्काले विशेषे स्वेच्छया भक्तानुजिघृक्षया कृतैः प्रादुर्भूतैस्तै रूपै रामकृष्णादिरूपैः । यद्वा हे विभो । यद्यदा दुर्विषहं सोढुमशक्यं कर्म दुःखरूपमसुरादेः । सकाशादिति शेषः । तदा भगवान्स्वयमसुरादीनां दुर्विषहं कर्म पराक्रमरूपं करोति । शेषं पूर्ववत् । धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां निधनाय चेत्यादि स्मृतिप्रसिद्धिं हि शब्देनाह । अतोऽस्मत्प्रयोजनाय प्रीत्या प्रत्यक्षो भवेति भावः ॥ ४६ ॥ किंचित्त्वद्भक्तैरस्माभिस्त्वत्प्रीत्यर्थं कृतानि त्वयि समर्पितानि पूर्वपुण्यानि सकामानामिव विफलानि भवितुं नार्हंति । अतश्च प्रत्यक्षो भवेत्याशयेनाह ॥ क्लेशभूरीति । विषयार्तानां सकामानां देहिनां कर्माणि त्वय्यनर्पितत्वाद्यथा विफलानि विरुद्धफलान्यभीष्टफलरहितानि च स्युः । तथा त्वय्यर्पितं कर्म न विफलं स्यादित्यन्वयः । कथं भूतानि क्लेशभूरीणि । बहुक्लेशेन कृतान्यल्पसाराण्यैहिकाल्पफलानि च ॥ ४७ ॥ तत्र वैकल्यमुपपादयति ॥ नाधम इति । पुरुषस्य कर्मकल्पः कर्मभासोंऽगसाकल्येनरहितोऽधमोऽप्यल्पोऽपीश्वरार्पितश्चेत् । विफलाय न कल्पते न भवति । किंतु फलवानेव स्यात् । कुतः । यत्प्रियार्थैव कर्म कृत्वा तस्मिन्समर्पयति । स आत्मा परमात्मा हितः प्रेष्ठकारी दयितोऽनिमित्तबंधुर्हि यस्मात्तस्मादित्यर्थः । नाधर्म इति पाठे कर्माभासत्वादधर्मतुल्योऽपीत्यर्थो ज्ञेयः । अल्पमात्रकृतो धर्मो भवेज्ज्ञानवतो महान् । महानपि कृतोऽधर्मो ह्ययोग्यान्निष्फलो भवेदित्युक्तेः ॥ ४८ ॥ ननु भगवदर्पितकर्मणा भगवत्प्रीतिरेव स्यान्न देवानां । तत्प्रीत्यभावे स्वस्य फलं न स्यादित्यत आह ॥ यथा हीति । यथा तरोर्मूले जलावसेचनं स्कंधानां शाखानामुपशाखानां च तृप्तिं । जनयतीति शेषः । परं विष्णोराराधनं सर्वेषामिंद्रादिदेवानां तृप्तिकरं भवति । आत्मनः स्वस्यापि स्वरूपानंदानुभवकरं भवति । अनेनेंद्रादीनां नारायणावयवत्वेन शाखास्थानीयत्वं दर्शितं भवति ॥ ४९ ॥ स्वाभिप्रेतं सूचयन् प्रणामेन स्तुतिमुपसंहरतीत्याह ॥ नम इति । अनंतायापरिच्छिन्नाय । दुर्वितर्क्यात्मकर्मणेऽचिंत्यानि कृतकर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै । निर्गुणाय सत्त्वरजस्तमोगुणकार्यशून्याय । गुणानां सत्त्वादिगुणानामीशाय । सृष्ट्यादौ प्रवर्तकाय । अधुना सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणप्रवर्तकाय । तुभ्यं नमः । सांप्रतं सत्त्वस्थायेत्यनेन यतस्त्वं पालनार्थमिदानीं सत्त्वगुणं प्रवर्तयासि तस्मादस्मान्न आपदः पालयेति भावः सूचितो भवति ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचमोऽध्यायः ॥ ८—५ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ हरेराविर्भावप्रकारं वर्णयति ॥ एवमिति । सहस्रार्काणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य सः ॥ १ ॥ महता तेजसा प्रतिहतानि तिरस्कृतानीक्षणानि चक्षूंषि येषां ते । क्ष्मंतरिक्षं क्षोणीं भूमिमात्मानं । जातावेकवचनं । स्वान् अग्रतः पुरतः स्थितं विश्वं विष्णुं च ॥ २ ॥ आविर्भूतं परं पुरुषं विरिंचो दृष्ट्वा तुष्टावेति सप्तमश्लोकेनान्वयः । स्वच्छं निर्मलं कंजगर्भवदरुणे लोहिते ईक्षणे यस्य तं ॥ ३ ॥ तप्तहेमवदवदातेन पीतेन । अवदातोऽरुणे पीते श्वेते श्यामे च कथ्यत इत्यभिधानात् । लसत्कौशेयवाससा युक्तेन । प्रसन्नान्नि पुष्टानि चारूण्यंगानि करचरणाद्यवयवा यस्य तं । सुमुखं प्रसन्नवदनं । महंतो मणयो यस्मिंस्तेन किरीटेन । कर्णाभरणाभ्यां मकरकुंडलाभ्यां भांतौ दैदीप्यमानौ कपोलौ ताभ्यां श्रीः कांतिः मुखांबुजं यस्य तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ कांच्याख्यकलापेन कटिभूषणेन । वलयाभ्यां कंकणाभ्यां पादभूषणाभ्यां करभूषणाभ्यां । हारैर्मुक्तावलिभिः कंठभूषणैः । नूपुराभ्यां च शोभितं । कौस्तुभ आभरणं यस्य कंठे तं । लक्ष्म श्रीवत्साख्यं लक्षणं दक्षिणस्तनादूर्ध्वं बिभ्रंतं । लक्ष्मीमिति पाठे लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रंतमित्यर्थः । वैजयंती वनमालया युक्तं ॥ ६ ॥ सुदर्शनादिभिः सुदर्शनचक्रादिभिः स्वास्त्रैः स्वायुधैः । अस्त्रं प्रहारे चापे इत्यभिधानं । मूर्तिमद्भिः शरीरधारिभिः कामादिभिः । देवप्रवरो ब्रह्म सर्वांगैरुरसा शिरसेत्युक्तांगैरवनिं गतैर्भूमौ पतितैः साष्टांगप्रणामैरित्यर्थः ॥ ७ ॥ हे विष्णो । तव ते नमो नमः । कथं भूताय । उत्पत्तिस्थितिशून्याय । जन्मस्थितिसंयमाय जन्मादिकारणायेत्यर्थः । जन्मादीनां तदेकाधीनत्वाद्भेदव्यपदेशः । अजातजन्मास्थितिसंयमायेति पाठे न जातास्ते जन्मादयो यस्येत्यर्थः । गुणाय ज्ञानादिरूपाय । विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुतेः । निर्वाणसुखार्णवाय निर्वाणसुखस्य शरीरजन्यरूपसुखस्य समुद्राय । अणोरप्यतिसूक्ष्मादपि वस्तुनोऽणिम्नेऽतिसूक्ष्मरूपाय । अपरिगण्यमियत्तारहितं धाम देहो यस्य तस्मै । अनेन महतो महीयस्त्वमुक्तं भवति । न चैकस्यैव युगपदणुत्वं महत्वं चासंभावितामिति वाच्यं । महान् अघटितघटकोऽनुभावः सामर्थ्यं यस्य तस्मै । अचिंत्यैश्वर्यादित्यर्थः । अगण्यप्रभवायेति वा ॥ ८ ॥ हे पुरुषर्भ । तवैतद्रूपं श्रेयोऽर्थिभिर्मोक्षादिपुरुषार्थाकांक्षिभिः पुरुषैर्वैदिकैर्वेदोक्तेन तांत्रिकेण पंचरात्राद्यागमोक्तेन च योगेन साधनेनेज्यं पूज्यं । हे धातः । भुवि सर्वाधारेऽमुष्मिन् रूपे नोऽस्मांस्त्रिलोकांश्च सह युगपत्पश्यामि । तत्र हेतुः । हे विश्वमूर्ते विश्वं जगन्मूर्तौ देहे यस्य स तथा ॥ ९ ॥ विश्वमूर्तित्वमुपपादयति ॥

त्वयीति । इदं जगदात्मतंत्रे स्वतंत्रे त्वय्यग्रे सृष्टिकाले मध्ये स्थितिकालेंऽते प्रलयकाले आसीदस्ति । यथा मृत्तिका घटस्यादिरंतो मध्यं च । आद्यंतमध्यावयवेषु मुख्यं कारणं । तथा त्वमेवास्य जगत आदिरंतो मध्यं चाद्यंतमध्यभागेषु मुख्यं कारणं । नान्यः । यथा महत्येकस्मिन्कार्येऽनेककर्तारो भवंति । यथा जगद्रूपे महाकार्ये त्वां विनाऽन्यो मुख्यकारणं नेत्याशयः । तत्र हेतुः । परस्मात्प्रकृतेरपि पर उत्तम इति ॥१०॥ अत्र मृत्तिकादृष्टांतो मुख्यकारणत्वे एव न तूपादानकारणत्वे । ब्रह्मणोजगन्निमित्तकारणत्वस्य ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशयेनाह ॥ त्वामिति । हे हरे । त्वमात्मैवाश्रयो यस्याः सा तथा । अत एव स्वतया स्वाधीनमाययोपादाने भूतया प्रकृत्येदं विश्वं निर्माय तदनुप्रविष्टस्तन्नियमनार्थं तस्मिन् जगति प्रविष्टः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । इति मनीषिणो विवेकिनो विपश्चितः शास्त्रज्ञा युक्ता ध्यानयुक्ताः संतः त्वां मनसा पश्यंति । ननु गुणकार्ये प्रवेशे तन्निमित्तदोषः स्यादित्यत आह ॥ गुणेति । गुणानां व्यवाये कार्ये स्थितमप्यगुणं गुणनिमित्तदोषरहितामित्यर्थः ॥ ११ ॥ गुणकार्ये प्रविष्टत्वेनैव पश्यंति नोपादेयत्वेत्येतत्सदृष्टांतमाह ॥ यथेति । यथाऽग्निमेधसि काष्ठे मथनेनामृतं क्षीरं घृतं वा गोषु दोहनादिना भुव्यन्नं व्रीह्यादिकर्षणादिना तथा भुव्येवांबुखननेनोद्यमेन पुरुषप्रयत्नवृत्तिजीविकां वाणिज्यादिना योगैः पूर्वोक्तमथनाद्युपायैर्मनुष्या अधियंति प्राप्नुवंति । काष्ठादिषु विद्यमाना एवाग्न्यादयः साधनेनोपलब्धा इति जानंति । तथा कवयो विवेकिनो बुध्या साधनेन त्वां गुणेषु गुणकार्येषु विद्यमानमेवाधियंति जानंति तथा वदंति । अत्र भेदस्य दोषलेपराहित्यस्य ज्ञानायाग्निनिदर्शनं सर्वस्मात्सारः स्वभक्तमुक्तिदश्चेति प्रदर्शनायामृतदृष्टांतं । उपजीव्यत्वं दर्शयितुमन्ननिदर्शनं । तापहरत्वद्योतनायांबुदृष्टांतः । हे नाथ सरोजनाभ पद्मनाभ । अतिचिरेण बहुतरकालेनेप्सितार्थं समुज्जिहानं भक्तैर्बहुजन्मसु प्रार्थितं मोक्षादिपुरुषार्थप्रदमित्यर्थः । यद्वा । अतिचिरेण वांछितार्थभूतं उक्तगुणसंपन्नत्वात्सम्यगुज्जिहानमाविर्भवंतं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽद्य वयं निर्वृतिं सुखं गताः प्राप्ताः । तत्र दृष्टांतः । दवार्त्ता वनवन्हिना पीडिता गजा यथा गांगं गंगासंबंध्यंभः प्राप्य सुखभरिता भवंति तद्वत् ॥ १३ ॥ यत्कर्तव्यं ॥ १३ ॥
तत्कथयेत्याह ॥ सत्वमिति । योऽर्थो येषां ते यदर्था यत्प्रयोजना अखिललोकपाला वयं तव पादमूलं समागतास्तमर्थमस्मभ्यो विधत्स्व कुरुष्व । असावर्थः क इत्यत आह ॥ ते बहिरिति । हे आत्मन् स्वामिन् । बहिरंतोऽशेषसाक्षिणः सर्वं पश्यतस्ते तवा-

द्यास्माभिर्विज्ञाप्यं किं वा प्रमेयमस्ति ॥ १४ ॥ अग्नेः सकाशात्केतवो विष्फुलिंगा यथोत्पद्यंत तथाऽहं गिरिशः शिवः सुरादयः। आदि शब्देन ऋष्यादयो दक्षादयः प्रजेश्वराश्च। ते मदादयः सर्वे। हे ईश। त्वत्तः पृथग्विभाविता उत्पन्ना ये। किं वा शं सुखोपायं विदामो विद्मः। अग्निस्फुलिंगदृष्टांतकथनेन यतो बहुप्रकाशाग्निवत्त्वं सर्वज्ञो वयं त्वल्पप्रकाशस्फुलिंगवदल्पज्ञा अतो यं सुखोपायं न जानीम इत्युक्तं भवति। अतस्त्वमेव सर्वज्ञत्वात्त्वमेव नः शं सुखोपायं विधत्स्व। इदं कुरुतेति सुखोपायमुपदिशेत्यर्थः। हे द्विजानां ऋषीणां देवानां मित्रानिमित्तबंधो। द्विजदेवमंत्रमिति पाठे द्विजदेव त्वं ब्रह्मण्यदेव मंत्रमुपायं विधत्स्वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तद्धृदयं यथैव यथावद्विज्ञाय जगाद। सुरकार्यसाधनोपायमुपदिदेशेत्यर्थः। जीमूतवन्मेघवद्गंभीरया। संवृतानि गृहीतानि सर्वाणि कार्याणींद्रियाणियैस्तान् भगवत्येव निष्ठायुक्तानीत्यर्थः। संवृतसर्वकामानिति पाठेऽप्रकाशितस्वाभिप्रायानित्यर्थः ॥१६॥ ननु हरेरेव सुरकार्यसमर्थत्वाद्देवान्प्रति समुद्रमथनादिरूपोपायोपदेशः किमर्थमित्यत आह ॥ एक एवेति। सुरेश्वरो हरिरेवैकः परापेक्षारहितः सन् सुरकार्यविषये ईश्वरः समर्थो यद्यपि तथा समुद्रमथनादिभिरमृतार्थं देवदैत्यैः सहामृतरूपेण समुद्रमथनं कूर्मरूपेण मंदरोद्धारणं नारायणीरूपेण दैत्यमोहनमित्यादिभिर्विहर्तुकामः क्रीडाकर्तुकाम एव तान् प्रत्याह। उपायमुपदिदेश न त्वसमर्थत्वादित्यर्थः ॥१७॥ उपायमुपदेष्टुं ब्रह्मादीन्स्वाभिमुखीकरणाय संबोध्य फलेन हर्षयति ॥ हंतेति। भाषितं वचनमवहिताः सावधानाः। मदुक्तप्रकारेणोपायमनुतिष्ठेत। पूर्ववद्वो युष्माकं श्रेयः संपत्तिः स्यात्। अतो मम भाषितं श्रुणुतेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ इदानीमुपायमुपादिशति ॥ यातुधानैरिति। हे देवाः। बलिचक्रगृहं प्रति यात गच्छत। गत्वा दानवैर्दैतेयैश्च तावत्पर्यंतं संधिं विधीयतां। कुतः। कालेन कालनामकहरिणाऽनुगृहीतोऽस्मिन्काले हर्यनुग्रहेण प्रबलैरित्यर्थः। कियत्पर्यंतं संधिः। कालेन फलानुसारेणानुगृहीतैरनुकूलत्वेनैकमत्येन गृहीतैः स्वीकृतैरसुरैर्यावद्वो युष्माकं सुराणामात्मनः स्वामिन इंद्रस्य भवो वृद्धिः स्यात्तावदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु वैरिभिर्दैत्यैः सह दैन्येन संधानं कथं कार्यमित्यत आह ॥ अरयोपीति। हे देवाः। कार्यस्यार्थस्य कर्तव्ये प्रायो जनस्य गौरवे महत्वे सति। अरयोऽपि हि संधेयास्ततोऽर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं गतैः कार्यसिद्ध्यनंतरमित्यर्थः। अहिमूषकवत्। मध्यकांतकभावेन वर्तितव्यामिति शेषः। यावन्मयूरसंत्रस्तः सर्पो मूषकवेश्मनि निलीयन्निर्भयः पश्चाद्भक्षित्वा मूषकं गत इति तांत्रिकोक्तेः।

यद्वा। अर्थस्य पदवीं गतैः कार्यं साधयितुं प्रवृत्तैः पुरुषैः प्रथममरयोऽपि संधेयाः कथं। अहि सर्पवत् । सर्पग्राहिणा पट्टिकायां सर्पमूषकौ निरुद्धौ। तत्र सर्पो बहिर्निर्गमनार्थं मूषकं प्रथमं संबोध्यते। हे मूषक। आवयोर्बहिर्निर्गमनार्थं पेटिकायाश्छिद्रं कुरु तेन रंध्रेण बहिर्निर्गच्छाव इति। ततस्तत्कृतेन छिद्रेण ततो निर्गत्य मूषकं भक्षितवान्सर्प इति। किं वदंती ॥ २० ॥ ततस्तैः सह यत्कार्यं तदाह ॥ अमृतोत्पादन इति। अविलंबितं शीघ्रं यस्यामृतस्य पीतस्य सतो मृत्युग्रस्तो जंतुरमरो मरणरहितो भवेत् ॥ २१ ॥ मंदरं पर्वतं रज्जुं। रज्जौ च रश्मिषु नेत्रं स्यादित्यभिधानं। वासुकिं तन्नामकं सर्पं ॥ २२ ॥ ननु दैत्यैः सह मथने तेऽप्यमृतपानेनामराः स्युः। तत्राह ॥ क्लेशभाज इति ॥ २३ ॥ बलिभिः सहकारिभिः साध्या येऽर्थास्तदनुसारिणं विना न सिध्यतीति कृत्वा सामादिकमुपदिशति ॥ यूयमिति द्वाभ्यां। असुरा मथनेन समुद्रोत्पन्नवस्तुषु यदिच्छंति हे असुराः। यूयं यदनुमोदध्वमंगीकुरुध्वं। संरंभेण कोपेन वा सांत्वया मार्गेण यथा सिद्ध्यंति तद्वो युष्माभिर्जातु कदाऽपि वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु काम इच्छा रोषः कोपः ॥ २४ ॥ स्वच्छंदगतिरिच्छानुसारप्रवृत्तिः ॥ २६ ॥ सुरास्तु बलिमुपेयुर्जग्मुः। गम्लृ गतौ लिट् ॥ २७ ॥ दैत्यराट् बलिररीन्सुरान् असंयतानपि युद्धसामग्रीरहितानपि दृष्ट्वा जातक्षोभान् जातक्षोभः कोपाटोपो येषां तान्स्वनायको येषां तान् स्वभृत्यान्न्यषेधयत्। शस्त्रादिकं परित्यज्यागच्छमानानपि सुरान्दृष्ट्वा जातकोपेन तान्निवारणे प्रयतमानान्स्वभृत्यान् सर्वेषामपि ज्ञानार्थमुच्चैर्ध्वनिना निवारयामासेति भावः। निवारणे हेतुः। संधिविग्रहयोः कालं वेत्तीति स तथोक्त इति संधिकालं विरोधिकालं च जानातीत्यर्थः ॥ २८ ॥ वैरोचनं विरोचनपुत्रं बलिमशेषं त्रैलोक्यं येन तं ॥ २९ ॥ श्लक्ष्णया मधुरया। तत्सर्वममृतमथनादिकं। शिक्षितमुपदिष्टं ॥ ३० ॥ तन्महेंद्राद्दैत्यस्य बलेररोचंत। तत्र समीपे येऽन्येऽसुराधिपाः पौलोमादयः शंबरादायश्च ये च त्रिपुरवासिनस्तेषामप्यरोचंतेत्यन्वयः। महेंद्रोक्तं बल्यादयः सर्वेऽप्यंगीकुर्वन्निति भावः ॥ ३१ ॥ संविदं संधिं ॥ ३२ ॥ सुदुःसहो मदो येषां ते दुर्मदाः। नदंतो गर्जंतः। परिघ इव बाहवो येषां ते ॥ ३३ ॥ दूरदेशे प्रतिभारभूतस्य गिरेरुद्वहनेन श्रांता अपारयंतः पारं गंतुमशक्नुवंतः संतो विजन्हुरपातयत् ॥ ३४ ॥ चूर्णने हेतुमाह ॥ महता भारेणेति। बहुभाररूपत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ भगवान् गरुडध्वज इति नामा सन् प्रादुर्बभूव

॥ ३६ ॥ ईक्षया स्वदर्शनेन निर्जरान् जरारहितान्निर्व्रणान् क्षतरहितान् यथा सम्यगित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गिरिं चेति । च शब्दः समुच्चये । स्वयं गरुडे आरुह्य ॥ ३८ ॥ पततां वरः पक्षिश्रेष्ठः सुपर्णसंज्ञः । गिरिं स्कंधादवरोप्य जलांते समुद्रजलमध्ये उत्सृज्य प्रक्षिप्य । हरिणा विसर्जितः । इतः परं त्वं गच्छेति प्रस्थापित इत्यर्थः । सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनाभावोऽत्र गरुड इति वक्तव्ये सुपर्ण इति विशेषेण संज्ञाग्रहणेनायमर्थः सूचितः । चाक्षुषमन्वंतरेऽमृतार्थं मथनं भवति । तत्र वैवस्वतमन्वंतरेऽनंतनाम्ना सुपर्णेन मंदरः पर्वत ऊढश्चाक्षुषमन्वंतरे सुपर्णनाम्ना गरुडेनोढ इति । अनंतोढो मंदरस्तु यदा वैवस्वतांतरं । अमृतार्थे सुपर्णोढ इति तात्पर्योदाहृत वचनात् ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां षष्ठोऽध्यायः ॥ ८—६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इदानीं मथनप्रकारं वर्णयति ॥ त इति । ते सुराः फलभागेन तवाप्यमृतभागो भविष्यतीति । आमंत्र्य वासुकिं नेत्रं रज्जुं कृत्वा गिरौ परिधाय संवेष्ट्याब्धिं मथितुमारेभिरे । यत्ताः सन्नद्धाः ॥ १ ॥ वासुकेर्मुखं तीक्ष्णं दैत्यान् ग्राहयितुमेव पूर्वं प्रथमं हरिः पुरस्तादग्रभागं मुखं जग्रहे । देवा अभवन् मुखं जगृहुः ॥ २ ॥ महापुरुषस्य विष्णोश्चेष्ठितं नैच्छन्नांगीचक्रुः । अमंगलमहेरंगं पुच्छं वालं गृण्हीम इत्यात्मस्तुत्या स्वेषां पुच्छग्रहणायोग्यत्वमुपपादयाति ॥ स्वाध्यायेति । वेदाध्ययनेन शास्त्रश्रवणेन च संपन्नाः सत्कुलजन्मना सदाचारेण प्रख्याताः प्रसिद्धाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अग्रं मुखं परित्यज्य । कृतो धारणास्थानभागो यैस्ते कश्यपनंदनाः कश्यपपुत्राः ॥ ५ ॥ आपो जलान्यविशज्जलमध्ये मग्नोऽभूदित्यर्थः । कुतः । हि यस्मादनाधारगौरवत्वाद्गुरुनिमित्तेन स्वपौरुषे नष्टे सति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विघ्नेशस्य गणेशस्य गतिं तेन विरचितं विघ्नं दुरंतवीर्येऽपारशक्तिः । अवितथसंधिः सत्याभिसंधिः संकल्पो यस्य सः । काच्छपं कस्यपस्य विद्यमानं वपुः कृत्वा कूर्मावतारो भूत्वा ॥ ८ ॥ कुलाचलं मंदरं । सः कूर्मरूपी भगवान् लक्षयोजनप्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा । तेन पृष्ठेन द्वीप इव दधार ॥ ९ ॥ भुजवीर्येण वेपितं कंपितं । हे अंग । तदा वर्तमानं तस्य गीरेरावर्तनं परिभ्रमणमादिकच्छप आदिकूर्मोऽगस्य देहस्य कंडूयनं मेनेमन्यत । कूर्मस्य पृष्ठे गिरिभ्रमणं क्षतादि पीडाकरं नाभूदिति भावः । तत्र हेतुः ॥ अप्रमेयोऽचिंत्य इति ॥ १० ॥ विष्णुं विना कस्यापि व्यापारो न संभवतीत्याशयेन विष्णोः सुरासुरादिषु सर्वत्र प्रवेशमाह ॥ तथेति । असुरेणासुराकारेणेरयन्देवानामपि बलं वीर्य-

मभिवर्धयन् दैवेन देवाकाररूपेण नागेंद्रं वासुकिमबोधरूपस्तिर्यग्रूपः सर्पाकार इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हरिः सहस्रबाहुस्ताद्दशरूपः सन् गिरिराडिवागेंद्रं हस्तेन हस्तसहायेनाक्रम्योपरि पर्वतपृष्ठे तस्थौ । कथं भूतः। दिव्यभिष्टुवद्भिः स्तुतिं कुर्वद्भिर्ब्रह्मादिभिः। सुमनाभिः पुष्पैरभिवृष्टः ॥१२॥ आत्मनि देवदैत्यमध्ये पर्वतमध्ये च गोत्रे गिरौ दार्ढ्यरूपेण नेत्रे रज्जावभेद्यरूपेण प्राविशता प्रविष्टेन परमेण परमात्मना समेधिताऽभिवृद्धास्तरसा वेगेन मदेनोत्कृष्टाः क्षोभितं चलितं नक्राणां जलजंतुविशेषाणां चक्रं समूहो यस्मिंस्तमब्धिं समुद्रं ममंथुर्ममंथ । ममंथतुः । ममंथुः । लिट् ॥१३॥ अहींद्रस्य सहस्राणि करालानि दिश इव विशालानि च यानि मुखानि तेषां श्वासा इवाग्नयस्तेषां धूमैराहतं वर्चः कांतिर्येषां ते तथा सरला द्रुमविशेषाः ॥ १४ ॥ चस्त्वर्थः । देवास्तु भगवद्वशाः । हरिप्रेरिता इति यावत् । घना मेघाः समभ्यवर्षन् । समुद्रस्योर्मिभिस्तरंगैरुपगूढाः संस्पृष्टाः । शीतला इति यावत् । वायवश्च ववुर्वांति स्म । कथं भूतान् । तस्याहींद्रस्य श्वासाग्नीनां शिखाभिर्ज्वालाभिर्हतप्रभा येषां ते तान् । धूम्रवर्णान्यंबरादीनि येषां तान् । अंबरं वस्त्रं कंचुकं कवचमित्यभिधानं ॥ १५ ॥ देवासुरवरूथपैर्देवासुरश्रेष्ठैर्यदा सुधा न जायेत नोत्पन्ना तदाऽजितोनाम चाक्षुषमन्वंतरे प्रादुर्भूतो हरिः स्वयं निर्ममंथ । लिट् ॥ १६ ॥ धृतोऽद्रिर्येन स धृताद्रिरजितो नाम भगवान् अथो गिरिधारणानंतरं अशोभतेत्यत्वयः । कथं भूतः । कनकवत्परिधिः परिधानरूपं वस्त्रं यस्य सः । पीतांबरः कनकमयः परिधिः कांची यस्य स इति वा । कर्णयोर्विद्य-माना विद्युन्मकरकुंडललक्षणा यस्य स तथा कर्णयोर्विद्युद्वत्प्रकाशमानकुंडलयुक्त इत्यर्थः । मूर्ध्नि भ्राजंतो विलुलिताश्चलिताः कचाः केशाः । केशाः शिरोरुहा इत्यभिधानात् । यस्य स तथा स्रग्धरो वनमालाधरः । पुनः कथं भूतः । जैत्रैर्जयशीलैर्दो-र्भिर्भुजैर्दंदशूकं सर्पंगृहीत्वा मथ्ना मंदरेणाब्धिं मथ्नन् । क इवाशोभत । प्रतिगिरिरिव प्रतिद्वंद्वसर्प इव ॥ १७ ॥ महोल्बणं केना-प्यवार्यं हालाहल इत्याव्हं नाम यस्य तत् । अग्रतः प्रथमं संभ्रांता मीना उत्पतिताः सर्पाः कूर्माश्च यस्मिंस्तस्मात्तिमिर्नाम बहुयो- ॥ १५ ॥
जनमीनो मत्स्यविशेषः । द्विपाः जलस्थगजाः । ग्राहा नक्राः । तिमिं पूर्वोक्तमत्स्यविशेषं गिलिति ग्रसतीति तिमिंगिलः । तिम्य-पेक्षया बहुयोजनो मीनविशेषः ॥ १८ ॥ उत्सर्पत्समुद्रादुद्रच्छाद्विषमप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यामिति वा । कुतः । उग्रो वेगो यस्य तत् । तदेवाह ॥ दिशीति। सर्वदिक्षूपर्यधश्च विसर्पदत एवासह्यं विलोक्य भीता अन्येन केनाप्यरक्षमाणाः प्रजाः सदाशिवं शरणं

दुद्रुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥ त्रिलोक्या भवायैहिकश्रेयसेऽपवर्गहेतोर्मोक्षार्थं च देव्योमया सहाद्रौ कैलास आसीनं मुनीनामभिहितं हरिमीत्यर्थमेव तपो जुषाणं तपः कुर्वंतं । ननु समर्थस्य हरेर्विद्यमानत्वात्कथमरक्ष्यमाण इति चेन्न । रुद्रस्य यशो दातुमेव हरेरुपेक्षया स्थितिः स्यात् । रुद्रस्य यशसोऽर्थाय स्वयं विष्णुर्विषं प्रभुः । न संजन्हे समर्थोऽपि वायुंचोचे प्रशांतये इति वचनादिति ज्ञेयं ॥ २० ॥ भूतात्मन् भूतानां स्वामिन् भूतानां भावयतीति भूतभावन ॥ २१ ॥ सर्वजगतो बंधमोक्षयोस्त्वमेक ईश्वरः कर्ता कुशलाः पुण्यवंतो मोक्षार्थिनो वा ॥ २२ ॥ सदेहाभिमानी हरये प्रणमेत्केवलायचेति वचनाद्रुद्रांतर्यामिणमपि स्तुवंति ॥ गुणमय्येति । हे प्रभो रुद्रांतर्यामिन् । गुणमय्या त्रिगुणात्मिकया स्वशक्त्या स्वाधीनप्रकृत्या ज्ञानादिगुणात्मिकया स्वरूपशक्त्याऽस्य जगतो यदा स्वर्गादीन् धत्से । तदा हे भूमन् स्वदृक् सिद्धज्ञानो ब्रह्मादि संज्ञां धत्से धारयसि सदसतः सुरासुरतिर्यगादि रूपान् भावान् जीवान् भावयत्युत्पादयतीति तथा नानाशक्तिभिर्विचित्रशक्तिभिः आ समंताद्भासो भासमानं यस्य स तथा । त्वं जगतामनादिकर्ता जगदीश्वरो जगन्नियामकः ॥ २३ ॥ शब्दः सदागमो योनिर्ज्ञप्तिकारणं यस्य शब्दयोनिर्जगदादि महत्तत्त्वं आत्माऽहंकारप्राण इंद्रियाणि द्रव्याणि भूतानि गुणाः शब्दादयः । त्वमेव महदादिसत्ताप्रदस्तत्स्वभावप्रवर्तकः । ऋतुः संकल्पः सत्यं सच्चिदानंदरूपं ऋतं सर्वदैकप्रकारं । ऋगताविति धातोः । पूर्वावगतवत्सदा स्थितं ब्रह्म नामेत्युक्तवचनात् । धारकत्वाद्धर्मः । अकारोकारमकाराख्यवर्णत्रयात्मकमक्षरमक्षराख्यं तत्त्वयि त्वद्वाचकत्वेन प्रवर्तत इत्यामनंति पठंति । ॐ मित्येकाक्षरमित्यादि वेदांताः। यद्वा। त्रिवृत्तित्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रकृतिस्तत्त्वयि त्वदाश्रयमामनंति त्वं जगदादिरित्यादिना हरेर्महत्तत्त्वाद्यैक्येनोक्तिः। तत्तत्सत्तायास्तदधीनेति ज्ञेयं । यदधीनं यस्य सत्ता तत्तादित्येव भण्यत इत्युक्तेः । एवं सर्वं न ज्ञेयं ॥ २५ ॥ अखिलदेवतात्माऽखिलदेवताभ्यो हविर्भागदाताऽग्निस्ते मुखं विदुः । हे लोकभावन जगत्कर्ता । द्वितीयांतेषु विदुरित्यस्य संबंधः । कालं ते गतिं गमनमखिलदेवतानामंतर्यामिणः ॥२६ नभोंऽतरिक्षं श्वसनं श्वासं नभस्वान् वायुरात्मा मध्यदेहः परेऽपरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयणं । द्यौः स्वर्गलोकः ॥ २७ ॥ कुक्षिरुदरं छंदांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् बृहती पङ्क्तित्रिष्टुप् गत्याख्यानि सप्त छंदांसि ते सप्त धातवः । त्वकूचर्ममेदोमांसरुधिरमज्जाऽस्थ्याख्याः। त्रयीमयात्मन्वेदत्रयप्रतिपाद्यमूर्ते ॥ २८ ॥ हे ईश रुद्र । पंचोपानिषदः

सद्यो जातं प्रपद्ये वामदेवाय नमो जेष्ठायाघोरेभ्यस्तत्पुरुषाय विद्महे ईशानः सर्वविद्यानामिति मंत्राः । तव मुखानि तव मुखेभ्यो जाताः । ये मंत्रैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गोऽष्टोत्तरत्रिंशन्मंत्राणां वर्गः तेषामेव पंचमंत्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मंत्रा उत्पन्ना इत्यर्थः । यच्छिवाख्यं परमात्मतत्त्वं तदंतर्यामित्वेन विद्यमानं परमात्मरूपं वस्तु तदेव तत्स्वयंज्योति शब्दवाच्यं तत्तवावस्थितिर-वस्थानमाश्रयं ॥ २९ ॥ मृग्यैः सत्त्वादिभिर्विसर्गो विविधः सर्गस्तानि सत्त्वादीनि तव नेत्रत्रयं । हे देव । साक्षान्मनुर्मुख्यतो बोधस्वभावः पुराणोऽपौरुषेयछंदोमयो गायत्र्यादि छंदोरूपो ऋषिर्वेदशास्त्रकर्तुस्तवेक्षेक्षणेनाभिव्यक्ता इति ॥ ३० ॥ हे गिरित्र ते तव परंज्योतिरूपमखिललोकपालैर्विरिंचादि वैकुंठसुरेंद्रैर्वैकुंठस्थितदेवश्रेष्ठैश्च मुक्तामुक्तैरित्यर्थः । गम्यं साकल्येन ज्ञेयं न भवति । किंतु तस्य ज्योतिः । यस्य रज आदिकं नास्ति । यच्च ब्रह्म निरस्तभेदो अवताराणां गुणक्रिया हस्ताद्यवयवानां च यस्मात्त-त्तथा ॥ ३१ कामश्च दक्षश्च यज्ञश्चाध्वरश्च तथा त्रिपुरकालहराद्यनेकप्राणिहिंसकाश्च तान्क्षपयतः कालगरमतिश्यामं विषकामाध्वरौ सर्वभूतहिंसकान् त्रिपुरविषादींश्च नाशयत इत्यर्थः । गरभक्षणस्याप्यवश्यं भावित्वेन सिद्धवन्निर्देशः । तत्कामादि नाशनं स्तुतये नालमित्यर्थः । स्तुतये नालमित्यत्र हेतुमाह ॥ यदिति ॥ यस्मादात्मकृतमिदं जगदंतकाले प्रलयकाले तव स्वनेत्रान्मुख्यात्तृतीय-नेत्राज्जातवन्हेः स्फुलिंगस्य शिखया ज्वालया भसितं भस्मीभूतं तस्माल्लोकत्रयनाशकस्य तवैकदेशत्रिपुरादि नाशनं नाश्चर्यमिति भावः ॥ ३२ ॥ एतादृशं त्वां ये निंदंति ते मूर्खा इत्याहुः ॥ ये त्विति । ये उमया सह चरंतं त्वां तस्यां निरतमत्यासक्तं कामिनं कत्थंते प्रलपंति । तथा स्मशाने चरंतमुग्रं वपुषं क्रूराकारं कत्थंते । कथं भूतं त्वां । आत्मारामो गुरवो हितोपदेष्टारस्तैर्हृदि चिंतितमंघ्रिद्वंद्वं यस्य स तथा भूतमपि तपसाभितप्तमपि तपः कुर्वंतमपि ते जनास्तव भूतभूतिं पूर्णैश्वर्यमविदन्न जानंत इत्यर्थः । मूर्खा इति भावः । अत एव हीनलज्जास्त्यक्तलज्जाः कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य कामीत्यसंभवः । कथं वा शांतस्य तपस्विन उग्राकारत्वं संभवतीत्यविचार्यैव प्रलपंतीत्यर्थः ॥३३॥ आस्तां तावन्निंदकानां वार्ता महतोऽपि तव स्वरूपं न जानंतीत्याहुः ॥ तत्तस्येति । यतस्तत्र चर्या दुर्बोधा । तत्तस्मात्सदसतो मूर्तामूर्तजगतोः । मूर्तं सदिति संप्रोक्तममूर्तमसदुच्यत इत्युक्तेः । परतो विलक्षणायाः प्रकृतेः परस्य भूम्नः पूर्णस्य ते तवांजः साकल्येन स्वरूपगमने स्वरूपज्ञानेऽपि ब्रह्मादयो न प्रभवंति न समर्थाः

संस्तवने न शक्ता इति किमु वाच्यं । यदा ब्रह्मादयोऽप्यसमर्थास्तदा वयं संस्तवने न शक्ता इति किमु । कुतः । यतो वयं तेषां ब्रह्मादीनां सर्गे सृष्टिप्रवाहे सर्गविषया उत्पन्ना अत्यंतावार्चीनाः । अपि तथाऽपि अस्मत्कृतस्तवनं भक्तिमात्रं भक्तिप्रकटनमात्रमित्यर्थः। शक्तिमात्रमिति पाठे एतत्स्तवनमात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ।।३४।। असामर्थ्यमेवाहुः।। एतदिति । एतत्पुरतः स्थितं तव वपुः परं केवलं प्रपश्यामः । परं केवलं सर्वोत्कृष्टं तवैतदंतर्यामिरूपं न पश्यामः । तथाऽपि त्वद्दर्शनादेव कृतार्था इत्याशयेनाहुः ।। मृडनाय हीति । अव्यक्तकर्मणस्ते व्यक्तिः प्रादुर्भावो लोकस्य मृडनाय पालनायेत्येतत्परं केवलं प्रपश्यामो विद्मः । परमन्यत्ते तव प्रयोजनं प्रपश्यामः । कस्मादस्माद्विषाद्रक्षेति भावः । अत्र देवदेवेत्यारभ्य रुद्रस्तुतौ रुद्रेऽसंभाव्यमानप्रकृतिपरत्वब्रह्माज्ञेयत्वादि गुणाधिक्यकथनं रुद्रांतर्यामिविषयत्वेन । न तु हरिहरयोरभेदाभिप्रायेण । सर्वात्मप्रीतये हरिरित्युक्तं । यत्र रुद्रेणैव विषपानेन मम हरिः प्रीतो भवतीति भवानीं प्रत्युक्तत्वेन भेदस्यैव प्रतीतेः ।। ३५ ।। तासां प्रजानां व्यसनं क्लेशं भृशपीडितो द्रवीभूतचित्तः सन् ।। ३६ ।। विषपाने प्रवृत्तं मां मत्प्रभावमविचार्य कथंचिदियं प्रिया वारयेदिति शंकया तामनुमोदयन्नाह ।। अहो बतेति । हे उमे । वैशसं दुःखमुपस्थितं प्राप्तं ।। ३७ ।। प्राणपरिप्सूनां प्राणरक्षणेच्छूनां विधेयं कर्म मे मया कुतः । हि यस्मात्प्रभोः समर्थस्यैतावानर्थः प्रयोजनं ।। ३८ ।। दीनपरिपालनविषये शिष्टाचारोऽप्यस्तीत्याह ।। प्राणैरिति । आत्ममाययेश्वरमोहकशक्त्या मोहितेषु भूतेषु बद्धवैरेषु सत्सु परस्परं जिघांसुषु सत्सु क्षणभंगुरैः प्राणैः पांति रक्षंति । लोके हि साधवः प्राणिषु केनचिन्निमित्तेन मिथो हंतुमिच्छत्सु स्वप्राणं दत्वाऽपि तान् आपत्सु मोचयंति । तद्वदहमप्येतान्प्राप्तापदो मोचयिष्यामीति भावः ।। ३९ ।। कृपयतः कृपां कुर्वतः सर्वात्मा सर्वांतर्यामी सर्वस्वामी वा प्रीयतेऽस्यां चराचरसहितः सन् ।।४०।। प्रभावज्ञा रुद्रसामर्थ्यं जानंती ।।४१।। करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा व्यापि सर्वत्रप्रसारितं हालाहलं विषं रुद्रोऽभक्षयत् ।। ४२ ।। तस्यापि महासमर्थस्यापि रुद्रस्य वीर्यं स्वसामर्थ्यं गलकल्मषो गलदोषो विषं । किं तद्वीर्यं यस्माद्गले नीलं नीलरूपं चकार । तच्च गलनैल्यं साधोर्दयालो रुद्रस्य विभूषणमभूत् ।। ४३ ।। ४४ ।। दयालूनां लोकोपकारार्थं प्रवृत्तानामेतादृशासह्यकार्यकरणं स्वभाव इत्याह ।। तप्यंत इति । लोकतापेन तप्यंते लोकानां तापं दृष्ट्वा स्वयमपि संतापं प्राप्नुवंति । तेन च परतापं परिहरंतीति भावः । अनेन

किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ परमेति । अखिलांतर्यामिणः पुरुषस्य हरेस्तत्परमाराधनं महापूजा भवति ॥ ४५ ॥ मीढुषोऽभीष्टकर्तुर्दाक्षायणी उमा वैकुंठो हरिः । शसंसिर इत्यनेन रुद्रस्य यशो दातुमेव हरिणा विषं न पीतामिति ज्ञायते ॥ ४६ ॥ पाणेर्हस्तात्प्रस्कन्नं गलितं । अहयोऽजगरा विषौषध्यो वृक्षादयोऽपरे च ये दंदशूका महासर्पास्ते विजहुः ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां सप्तमोऽध्यायः ॥ ८–७ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ वृषांकेण वृषध्वजेन शिवेन । हविर्धानी कामधेनुः ॥१॥ तासामग्निहोत्रीं कामधेनुं देवानां सोमपानं यस्मिन्नस्य यज्ञस्य संबंधिने मेध्याय पवित्राय हविषे । देवयानस्येति पाठे ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्येत्यर्थः ॥२॥ चंद्र इव पांडुरः । स्पृहामिच्छां । ईश्वरशिक्षया मथनात्प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥ चंद्रपांडुर इत्यनुवर्तते । वारणेंद्रो गजश्रेष्ठश्चतुर्भिर्दंतैः शिखरतुल्यैः । भगवतो रुद्रस्य श्वेताद्रेः कैलासस्य महं महत्त्वं हरन्विनिर्गत उदभूत् ॥४॥ सुरलोकं स्वर्गलोकं विभूषयतीति तथा । तन्महिमानमाह ॥ पूरयतीति । अर्थैरिष्टैः शश्वत्सर्वदा । परीक्षिद्राजानमेव दृष्टांतयति ॥ भुवि यथा भवानिति ॥५॥ पद्मरागः पद्मरक्तवर्णः । निष्कमाभरणविशेषः । वल्गुभिः सुंदरैर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यो रतिं कुर्वत्यः ॥ ६ ॥ विद्युद्विद्योतमाना सौदामिनी यथा तद्वत् । स्वकांत्या दिशो रंजयंती श्रीर्भगवत्प्रिया साक्षाद्रमाऽऽविरभूदित्यर्थः ॥ तस्यां रूपादिमहिम्नाऽऽक्षिप्तमाकृष्टं चेतो येषां ते तथा । ज्ञानिनामपि रागजनकलोकविलक्षणसौंदर्यं लक्ष्म्यामस्तीति द्योतयितुं सुरग्रहणं कृतमित्यवधेयं ॥८॥ इदानीं लक्ष्म्याः स्वयंवरं वक्तुमादावभिषेकमहोत्सवमाह ॥ तस्याश्चेत्यादिना । मूर्तिमत्यः शरीरधारिण्यः ॥ ९ ॥ अभिषेचनिका अभिषेकोचिताः सकलौषधीः सकलधान्यानि पंचपवित्राणि गोमयादीनि पंचगव्यानि वसंतो वसंतत्वाभिमानिदेवता मधुमाधवं चैत्रवैशाखफलसंभवं फलपुष्पादिकं ॥१०॥ अभिषेकमभिषेकविधिं भद्राणि मंगलानि गायनानि । नर्तक्यो नटनस्त्रियः ॥ ११ ॥ शंखादीनां तुमुलो गंभीरा निःस्वना येषु तान्मृदंगादीन् ॥ १२ ॥ दिगिभा दिग्गजाः ॥ १३ ॥ मधुना मकरंदपानेन मत्ताः षट्पदा भ्रमराः । तस्यां तां वैजयंतीं स्रजं । अत्र समुद्रो वरुणस्यैव रूपांतरं न पृथगिति ज्ञातव्यं ॥ १४ ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मा । अजो ब्रह्मा । नागः सर्पः ॥१५॥ इदानीं स्वयंवरमकारमाह ॥ तत इति । कृतस्वस्त्ययनाः कृतपुण्याहवाचनाः । नदंतो हुंकारं कुर्वंतो द्विरेफा भ्रमरा यस्यास्तामुत्पलमालां

चचाल निरगात् ॥१६॥ अतिकृशोदरी सूक्ष्ममध्या निरंतरमन्योन्यमत्यंतसंबद्धं सममेकप्रकारं स्तनद्वयं च दधती चंदनेन कुंकुमेनोक्षितं लेपितं नुपूरयोर्वल्गुभिः श्राव्यैः सिंजितैर्ध्वनिभिर्युक्ता ततस्ततस्तत्र तत्र विसर्पती शनैः शनैर्गच्छंती ॥१७॥ गंधर्वादीन्विलोकयंती रमा तेषु मध्ये आत्मनः स्वस्याः पदं पदलक्षणमाश्रयं ध्रुवं निरवद्यं निर्दोषमव्याभिचारिणो नित्याः संतो निर्दुष्टा गुणाः यस्मिंस्तन्नान्वविंदत नामन्यत। त्रिविष्टपेशास्त्रिविष्टपसंबंधिनो देवाः ॥१८॥ कुतो नामन्यत इत्यतः। कचित्कस्यचिद्दोषस्य सद्भावादित्याह॥ नूनमित्यादिना। कचिद्गुरुशुक्रादिषु ज्ञानमस्ति। तज्ज्ञानं संगेन फलासक्त्यारहितं न कचित्कश्चिद्ब्रह्माऽस्ति। तस्य कामनिर्जयो नास्ति। प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायदिति श्रुतेः। यः परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इंद्रादिः स ईश्वरः किं नैवेत्यर्थः ॥२०॥ क्वाचित्संयमिन्यां धर्मो यमस्तस्य भूतसौहृदं भूतेषु प्राणिषु सौहृदं दया नास्ति। निरनुक्रोशाधिकारप्रवृत्तत्वात्। क्वाचित्पुंसि पुण्यलक्षणधर्मोऽस्ति। तस्य भूतसौहृदं नेति सामान्य निषेधोवा। क्वचित्पुरुषे त्यागो नामार्थिभ्यो देवतादिभ्यो वा न्यायार्जित धनत्यागः। तच्च यजनमपि मुक्तिकारणं न। भगवदर्पण बुध्याऽननुष्ठितत्वात्। कस्यचित्पुंसः कार्तवीर्यार्जुनादेः सामर्थ्यमस्ति। तदजवेगेन कालवेगेन परिहृतं न भवति। अनित्यमित्यर्थः। गुणसंगेन नित्यसंगेन विषयसंगेन वर्जितः स न कदाऽपि द्वितियो मम वरो न हि। समाधिनिष्ठत्वात्। वरस्य वध्वापेक्षया द्वितियत्वाद्वितीय इत्युक्तं। अत एव वध्वा वधुवरा इति प्रथमतो निर्देशः ॥२१॥ क्वाचिन्मार्कांडेयादौ चिरायुर्दीर्घायुषमस्ति। तत्र शीलमंगलं मंगलशीलमनुकूलस्वभावो नास्ति। इंद्रियादमनशीलत्वात्। क्वचित्पुंसि तदपि तादृशं शीलमप्यस्ति। तत्रायुषः स्थैर्यं न वेद्यं दुर्ज्ञेयं। अकस्मादेव मृत्युसंभवात्। यत्र कुत्र च रुद्रादाविंद्रियदमनाद्यभावात्। मंगलं शीलमायुषः स्थैर्यं निश्चयश्चेत्युभयमप्यस्ति। तथाऽपि सोऽप्यमंगलः। स्मशानवासाद्यमंगलचेष्टितैर्गर्हितः। ब्रह्माऽतिवृद्धः। सूर्यः संतापकर्ता। वायुश्चंचलो रुद्रो दिगंबर इंद्रो गर्वी चंद्रः प्रतिदिनं क्षययुक्तः। एवमादि प्रकारेणापि रमादेव्या ब्रह्मादीनां दोषाश्चिंतिता इति ज्ञेयं। एष ब्रह्मातिवृद्धस्तपति दिनपतिश्चंचलो मातरिश्वा दिग्वासा नीलकंठस्त्रिदशपतिरसौ गर्वितः क्षीयतेऽब्जः। इत्थं देव्याऽपि चिंत्य भ्रमरकुलकलागीतशब्दप्रफुल्ला दत्ता माला मुरारेः सुरतरुकुसुमालंकृता पातु युष्मान् इत्यादि पुराणवचनात्। तर्हि सर्वेषां सदोषत्वेन तव निर्दोषः पतित्वेन स्वीकार्यः क इत्यतो मुकुंदं लक्षीकृत्याह॥ कश्चनेति। लोके विलक्षणः सुमंगलो निर्दोषश्च मां कांक्षते। तं

वरं वृणोमीत्याशयः । यद्वा । कश्चनेत्येतत्पदद्वये कश्च यः कश्चिल्लोकविलक्षणः सुमंगलो निरवद्यश्चास्ति । सोऽपि मां न हि कांक्षते । आत्मारामादित्याशयः ॥२१॥ एवं विमृश्य विचार्य रमा निरपेक्षमपि मुकुंदमेव वव्रे । तत्र हेतुः ॥ अव्यभिचारीत्यादि । अव्यभिचारिभिरन्यत्राविद्यमानैः परिपूर्णैरित्यर्थः । सद्भिः कल्याणैः ज्ञानैश्वर्यप्रभवानंदतेजःशक्त्यादिभिर्वरं सर्वोत्तमं निजैकाश्रयता केवलं स्वाश्रयता परानपेक्षत्वं स एव गुणस्तस्याश्रयं स्वातंत्र्यमित्यर्थः । सुशीलत्वादि सर्वैर्गुणैर्निमित्तैरपेक्षितं वरणीयं ममेप्सितमतिप्रियं । यद्यपि भगवान्स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षस्तथाऽपि तद्गुणलुब्धाऽसमा तदपेक्षयाऽहं तत्सेवया कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरपि तमेव वव्रे इति भावः ॥२२॥ वरणप्रकारमाह ॥ तस्येति । तस्य मुकुंदस्यांसे स्कंधदेशे उशतीं मनोहरां नवकंजमालां निधाय निकटे तत्समीपे तूष्णीं तस्थौ । कथं भूता । सव्रीडहासेन लज्जायुक्तमंदहासेन विकसितनयनेन । स्वधाम स्वस्य स्थानभूतं तदुरोर्विष्णोर्वक्षो भीता । पश्यंतीति यावत् । कथं भूतां मालां । माद्यतो मकरंदयुता ये मधुव्रातास्तेषां वरूथस्य वृंदस्य गिरा झंकारेणोपघुष्टां नादितां ॥२३॥ भगवानपि तस्या लक्ष्म्या वक्षस्थलं ददावित्याह ॥ स्वस्या इति । त्रिजगतो जनको हरिर्विभूतयो विभवा यस्यास्तस्यास्त्रिजगतो जनन्याः श्रियः स्ववक्षः परमं सुस्थिरं निवासमकरोत् । यत्र वक्षसि स्थिता श्रीः स्वाः प्रजाः साधिपतींस्त्रिलोकांश्च सकरुणेन निरीक्षणेनैधयतावर्धयत् ॥२४॥ वादित्राणां वाद्यानां पृथगनेकविधः ॥२५॥ अंगिरोनाम प्रजापतिर्ब्रम्हपुत्रः । अवितथैरबाधितार्थैर्वेदमंत्रैस्तल्लिंगैर्विष्णुलिंगप्रतिपादकैर्विष्णुं हरिं तल्लिंगैः श्रीलिंगोपेतैः श्रीसूक्तैर्विश्वं श्रियमिति वा ॥२६॥ परामतिशयितां निर्वृतिं सुखं ॥२७॥ लक्ष्म्या दैत्यादयो यदोपेक्षितास्तदा ते निःसत्त्वा धैर्यरहिता उदरपोषण एव रता निरुद्योगा आलस्यवंतो गतत्रपा निर्लज्जा बभूवुरित्यन्वयः ॥२८॥ वारुणी सुरभिमानिनी देवता ॥२९॥ काश्यपैः कश्यपपुत्रैर्देवदैत्यादिभिः । पुरुषो हरिः॥३०॥ दीर्घौ पीवरौ पुष्टौ दोर्दंडौ भुजदंडौ यस्य सः । कंबुवद्रेखात्रययुक्तग्रीवा यस्य सः ॥३१॥ नीलकुंचितः केशानामंतो यस्य सः । सुभगः सुंदरः सिंहविक्रमः प्रसिद्धपराक्रमः ॥३२॥ अमृतेनापूर्णं संपूर्णं कलशं बिभ्रत् । वलयाभ्यां कंकणाभ्यां भूषितः । विष्णोरंशस्य पद्मनाभस्यांशेनैकदेशेन संभवः प्रादुर्भावो यस्य सः ॥३३॥ आयुर्वेदं वैद्यशास्त्रं जानातीति स तथा । अमृतेनाभृशं परिपूर्णं सर्ववस्तूनि कामधेन्वादीनि ॥३४॥ लिप्संतः प्राप्तकामा अपहरन् अपहृतवंतः । अमृतपानेन जरामरणशून्याः संतः सर्वप्राप्स्याम

इति भाजनममृतकलशमपाहरन्निति भावः । अमृतभाजनेऽमृतपात्रे ॥३५॥ मा खिद्यत खेदं नाप्नुत । वोऽर्थं प्रयोजनं स्वमायया स्वसामर्थ्येन दैत्यानां मिथः कलहोत्पादनेन साधयिष्ये । इत्याहेति शेषः ॥३६॥ तदेवाह ॥ मिथ इति । तदर्थेऽमृतार्थे तर्षः कामस्तद्युक्तानि चेतांसि येषां ते । तेषामित्येवं समबलानां कलिरभूत् ॥३७॥ दुर्बलानां तु क्रोशप्रकारमाह ॥ देवा इति । एतास्मिन्नेवामृतसाधने तुल्येनायासेन हेतवो ये देवास्ते स्वभागं प्राप्तुमर्हंति । यथा सत्रयागे सर्वेषां समबलं तद्वत् ॥३८॥ इति दुर्बला दैत्या स्वेषाममृताभावेन गृहीतकलशान् प्रबलान् दैत्यान् प्रत्याहुः । किमिति । देवाः स्वभागमर्हंति । कुतः । तुल्यायासहेतवोऽतः सत्रयाग इव इत्युक्ताः । दुर्बला दैत्याः प्रबलान्स्वान्दैत्यान् प्रत्यषेधन् ॥३९॥ एतस्मिन्नंतरे दैत्यानां मिथः कलहकालेऽनिर्देश्यमिदमेतादृशमिति निर्देष्टुमशक्यं ॥४०॥ तद्भगवतः स्त्रीरूपं वर्णयति ॥ प्रेक्षणीयेत्यादिना । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामं समानयोः कर्णयोराभरणयोः कुंडले यस्मिन्सुकपोलं च तदुन्नसमुन्नतनासिकं चाननं यस्मिंस्तत् ॥४१॥ नवयवनानिवृत्तयोर्नितरां पुष्टयोः स्तनयोर्भारेण मुखमोदे मुखपरिमलेऽनुरक्तानां निरतानामलीनां भृंगाणां झंकारेणोद्विग्ने भ्रांते लोचने यस्य तत् ॥४२॥ सुष्ठु ग्रीवा यस्मिंस्तत् सुग्रीवं कंठे आभरणं यस्य तत्कंठाभरणं च तथोक्तं । सुभुजयोरंगदाभ्यां च भूषितं ॥४३॥ विरजांबरेण स्वच्छवस्त्रेण संवीतं परिवेष्टितं नितंब एव द्वीपो विशालत्वात्तत्र शोभा यस्यां तया कांच्या प्रकर्षेण विलसत् । वल्गु मनोहरं यथा भवति तथा चलतोश्चरणयोर्नूपुरे यस्मात् । सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कंपिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकनानि तैर्दैत्ययूथपानां चेतः मुहुरातिशयेन- काममुद्दीपयन् ॥४४॥॥४५॥ ते दैत्या दस्युधर्मेणान्योन्यतः परस्परमपहरंतः क्षिपंतः परुषं वदंतः संतः ॥४६॥ अहो रूपं सौंदर्यं अहो धामेति वदंतो हृच्छयवंतः ॥४७॥ त्वं का देवादिमध्ये किं जातिर्या कुतः कस्माद्देशादागताऽसि । कस्य पुत्र्यासि । मथ्नतीव क्षोभयतीव ॥४८॥ त्वाममरादिभिः स्पृष्टपूर्वा ॥४९॥ सर्वेंद्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणेन दयालुना विधिना नूनं हरिणैव प्रेषिताऽसि किं ॥५०॥ एकवस्तुन्यमृतविषये । शं सुखं विधत्स्व कुरुष्व ॥५१॥ दायादाः पुत्राः । भेदो मिथो विग्रहो न भवेत्तथा ॥५२॥ मायया स्वेच्छया स्त्रीरूपं यस्य सः ॥५३॥ पुंश्चल्यां वेश्याशीलगुणवत्यां मयि कथं संगताः सक्ताः । भवतां ऋषिषु पुत्रत्वा-

दित्यर्थः ॥५४॥ कुतो विश्वासं न यांतीत्यत आह ॥ सालावृकाणामिति। मृगविशेषाणां स्वैरिणीनां पुंश्चलीनां। हे सुरद्विषः। नूत्नं नूत्नं प्रतिक्षणं नूतनमेव विचिन्वतां मृगयंतीनां ॥५५॥ क्ष्वेलितैः छलमिश्रितवचनैराश्वस्तमनसः समाहितांतर्भावेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथा भवत्येवं जहसुः ॥५६॥ ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया गिरा। क्वच कुत्रचित्तथा कृतं साधु वाऽसाधुवा यद्यभ्युपेतमंगीकृतं तर्हि सुधां विभजे ॥५७॥ प्रमाणमियत्तां तत्र जानंतीत्यप्रमाणविदस्तस्याः स्वभावस्थितिं न जानंत इत्यर्थः ॥५८॥ द्विजैः कृतस्वस्त्ययनाः कृतपुण्याहवाचनाः ॥५९॥ यथोपजोषं यथा प्रहतानि नूतनानि। प्राक्कूलेषु प्रागग्रेषु कुशेषु प्राविशन् उपाविशन् ॥६०॥ धूपैरामोदितायां सुरभिकृतायां जुष्टायां मंगलकृतायां ॥६१॥ अथ तस्यां शालायां। हे नरेंद्र। कलशपाणिराविवेश। कथं भूता। कलभो गजपोतस्तेन तच्छुंडालवत्कलभसदृशयोरुर्वोर्लसद्दुकूलं यस्याः सा। स चासौ श्रोणीतटे मंडलेऽलसा मंदगतिर्यस्याः सा मदेन विव्हले चंचलेऽक्षिणी यस्याः सा सिंजितेन शब्देन कूजती ॥६२॥ श्रीमुखीं परदेवताख्यां संवीक्ष्य देवासुराः संमुमुहुः। कथं भूतां। कनकमये कुंडले यस्याः सा कनककुंडल चारवः कर्णादयो यस्याः सा कनककुंडला च सा चारुकर्ण नासाकपोलवदना च। तामुत्स्मितवीक्षणेन स्मितपूर्वकावलोकनयुक्तां विगलितो विस्रस्तः स्तनोपरि बद्धपाट्टिकाया अंतो यस्याः सा ॥६३॥ एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवान्हरिस्तदाह ॥ असुराणामित्यादिना। असुराणां सुरादानममृतदानं। सर्पाणां सुधादानमिव। सुधा पयसि देवान्ने इति वचनात्। दुर्नयमन्याय्यं महाजात्यैव स्वभावेनैव नृशंसानां क्रूराणां दैत्यानां तां सुधां नैव व्यभजत् ॥ अयं भावः ॥ दैत्यैर्मया कृतं साधु वाऽसाधुवा सर्वमनुमतमेवातो मद्भक्तान्देवानेव सुधां पायायिष्यामि। किंच तैर्यथा न्यायं विभजस्वेत्युक्तं। न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्योऽमृतदानं न्याय्यं न। अमृतं सुधामुभयेषां न ददामीति ॥६४॥ उभयेषां देवासुराणां पंक्ती पृथग्विविच्य कल्पयित्वा विधाय तासु पंक्तिषु स्वेषुजातीयेषु जनेषु मध्ये तान्देवासुरान् उपवेशयामास। तत्रासुराणां प्रतारणार्थमेवोपवेशनं ज्ञेयं ॥६५॥ उपसंचरैः समीपगमनबहुमानप्रियवाक्यादिभिर्वंचयन् दूरस्थानपि देवान् समयं कालविशेषं पालयंतः प्रतीक्षंतस्तस्यां कृतस्नेह आसक्तिर्यैस्ते स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया। निंदितत्वादिति यावत् ॥६६॥६७॥ कुतः। अतिप्रणयोऽत्यंतप्रीतिर्यैस्ते प्रणयस्यापायेन नाशेन कातरा भीताः। किंचैते देवास्तावत्कृपणाः पूर्वं किंचित्पिबंतु यूयं तु धीराः

क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादि बहुमानेन चाबद्धा नियंत्रिता दैत्याः । समयपालनत्वं स्नेहत्वं स्त्रीविवादजुगुप्सितत्वं कृतातिप्रणयत्वं प्रणयापायकातरत्वं बहुमानेनाबद्धत्वं चेत्येतैः षड्भिर्निमित्तैर्विप्रियं किंचन नोचुः । तूष्णीमासंश्च ॥६९॥ देवसंसादि देवपंक्तौ । देव लिंगेन देववेषेण प्रतिच्छन्नोऽप्रकटितस्वरूपः स्वर्भानू राहुश्चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्ट उपविष्टः सोममममृतमपिबत् । चंद्रार्काभ्यां सूचितो ज्ञापितः ॥६९॥ हरिस्तस्य राहोरमृतं पिबतोऽसतः क्षुरवच्छुरिकावद्धाराः प्रांता यस्य तेन चक्रेण शिरो जहार कबंधः शिरोरहित देहः सुधया आप्लावितः संस्पृष्टः ॥७०॥ अमरतां नाशरहितं नीतं प्राप्तं । शिरोग्रहं सूदिवद्ग्रहत्वादिकारणं कल्पयामास । यो राहुश्चंद्रार्कयोर्वैरधीः पर्वाणि पौर्णिमायाममावास्यां च चंद्रार्कौ प्रतिग्रसितुमभिधावति । तद्ग्रहं राहुनामकं ग्रहमचीक्लृपादितिसंबंधः ॥ ७१ ॥ स्वरूपं पुरुषरूपं ॥ ७२ ॥ हरिभक्तानामेवोद्यमफलं नान्येषामित्येव व्याख्याय तात्पर्यमाह ॥ एवमिति । समादेशादयो येषां ते तादृशा अपि हेतुर्मंदराद्रिरर्थः समुद्रे क्षिप्तवीरुधादि द्रव्यं विविधः कल्पः केषांचित्फलं नियतं केषांचिन्नेति वैचित्र्यमित्यर्थः । तथा च केवलविकल्पो वैचित्र्यं येषां ते फले विकल्पाः फलवैषम्यवंतो बभूवुरित्यर्थः । निमित्तं वदन् फलवैषम्यमाह ॥ तत्रेति । तत्र देवासुरेषु मध्ये सुरगणा यस्य हरेः पादपंकजयो रजसः परागस्याश्रयणादंजसा । अंजः शब्दोऽवधारणे । सेवनादेवेत्यर्थः । आपुः प्राप्नुवन् । दैत्यास्तु न प्रापुः । स हरिः सेव्य इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ एतदेवोपपादयति ॥ यदीति । असुः प्राणो वसु धनं प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु देहापत्यकलत्रादिषु यद्युज्यते प्रयुज्यते केवलं देहाद्युद्देशेन वित्तादिना पोषणादिरूपं यत्कर्म क्रियत इत्यर्थः । तदसदल्पफलं भवति । कुतः । पृथक्त्वात्पोषणादेः केवलं देहादिविषयमात्रत्वेन हरिविषयादित्वाभावात् । तथा तैरेव वित्तादिसाधनैरीश्वरोद्देशेन यत्कर्म क्रियते तत्सन्महाफलं भवति । कुतः । अपृथक्त्वात्तत्कर्मण ईश्वरं विनाऽकृतत्वात् । ईश्वरभक्त्यैव कृतत्वादिति यावत् । तर्हीतो देवताद्यर्चनाभावात्कथं महाफलं स्यादित्यत आह ॥ सर्वस्येति । यन्मूलस्य प्रधानस्य हरेर्निषेचनमर्चनं तत्सर्वस्येतरदेवादेरपि भवति । कुतः । अपृथक्त्वात्परिवारतया स्थितत्वादित्यप्यर्थो ग्राह्यः । यस्य कस्यापि पूजेश्वरप्रीत्युद्देशेन कृता चेत्सफला नान्यथा । अतो देवानां तादृशत्वात्फलप्राप्तिर्न दैत्यानामभक्तत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामष्टमोऽध्यायः ॥ ८—८ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वाध्यायांतोक्तमेवानुवदन् हरेर्गमनप्रकारं वक्ति ॥ इतीति । कर्मण्यमृतमथनेयुक्ता यत्ताः सन्नद्धा अप्यमृतं नाविंदन्न प्राप्ताः । विद् लाभ इति धातोः । वासुदेवपराङ्मुखा इति हेतुगर्भविशेषणं ॥ १ ॥ सुरान् स्वभक्तान् । पश्यतां सतां ॥ २ ॥ स आयासवद्भिर्देवैः स्वान्परित्यज्यामृते पीते दैत्याः किमु कुर्वन्निति तत्राह ॥ सपत्नानामिति । सपत्नानां वैरिणां परामृद्धिं समृद्धिं । दितिनंदना दैत्याः ॥ ३ ॥ यैधिता वर्धिताः प्रतिसंयुयुधुरभिमुखा बभूवुः ॥ ४ ॥ रणं युद्धमुदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे तुमुलोऽतिशयितः ॥ ५ ॥ रणे संरब्धमनस आग्रहयुक्तांतःकरणा अन्योन्यं समासाद्य ।विजघ्नुः ॥ ६ ॥ डमरीति वाद्यविशेषः ॥ ७ ॥ द्वंद्वयुद्धमभूदित्याह ॥ राथिन इति । समसज्जंत संसक्ताः ॥ ८ ॥ तेषां वाहनान्याहुः ॥ उष्ट्रैरिति । द्वीपिभिः शार्दूलैः । हरिभिः सिंहैः कपिभिर्वा ॥ ९ ॥ श्येनभासैः श्येन पक्षिभिः । तिमिंगिलैर्मत्स्यविशेषैः । खड्गैर्मृगविशेषैः । अरुणैर्वनसत्त्वविशेषैः ॥ १० ॥ शिवाभिर्गोमायुभिः । आखुभिर्मूषकैः । कृकलासैः सरटाभिः । बस्तैर्मेषैः ॥ ११ ॥ जलस्थलखगैर्जलस्थलपक्षिभिः । विकृता विकृतावयवा विग्रहा येषां तैः सत्त्वैर्जंतुभिः ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटादिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ सैन्ये रेजतुरित्यन्वयः । सितैर्धवलैरमलैर्निर्मलैर्महाधनैरनर्घ्यैर्वज्रमयदंडोपेतैः । बार्हचामरैः पिच्छाविरचितचामरैः ॥ १३ ॥ वातोद्धूतैरूर्ध्वं क्षिप्तैरुत्तरैरुष्णीषैः शिरोवेष्टनवस्त्रैश्च सत्कृतैः संमृष्टैर्वर्मभूषणैः । कवचैर्भूषणैश्च सूर्यरश्मिभिश्च सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥ तत्र दृष्टांतः सागरे यादसां जलजंतूनां वरूथिन्यौ वीचीनां तरंगाणां मालाभिः राजभिर्यथा रेजतुस्तद्वत् ॥ १५ ॥ संख्ये युद्धे वैरोचनो विरोचनपुत्रोऽसुराणां या चमूस्तस्या यानमास्थित उदये उदयाद्रौ स्थितश्चंद्र इव रेजतुरित्यन्वयः । विहायसाऽऽकाशमार्गेणैव गच्छमानमत एव वैहायसं नाम । येन । दैत्यैस्तक्षकेण निर्मितं ॥ १६ ॥ सर्वसांग्रामिकैर्युद्धसाधनैरुपेतमप्रतर्क्यमेतादृशमिति निर्देष्टुमशक्यं च । दृश्यमानं समदर्शनं दृश्यते न दृश्यते च विद्युद्वत् ॥ १७ ॥ बालेति । चामरादिभिः ॥ १८ ॥ तस्य बलिविमानस्य सर्वतः परितो यानैः सह यूथानां पतयो असुरा आसन् । यूथपतीनाह ॥ नमुचिरित्यादिना ॥ १९ ॥ विरोचनो बलिपिता ॥ २० ॥ हयग्रीवस्तन्नामको दैत्यः ॥ २१ ॥ पौलोमादयो गुणविशेषाः ॥ २२ ॥ सोमस्यामृतस्यालब्धो भागो यैस्तथा बहुशो नितरां जिताः पराभूता अमरा यैस्ते तथा ॥ २३ ॥ महारवान् महाशब्दजनकान् ।

उत्सिक्तान् बलगर्वितान् सपत्नान् शत्रून्दृष्ट्वा बलभिद्देवेंद्रो दिक्करिणां दिग्गजानां स्वराट् स्वर्गपतिः । स्रवत्प्रस्रवणं स्रवंति गलंति प्रस्रवणानि मदजलानि यस्मिन् गजे तं । उदयगिरिपक्षे स्रवंति स्यंदमानानि प्रस्रवणानि निर्झरोदकानि यस्मिंस्तं । अहःपतिः सूर्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्येंद्रस्य सर्वतः समंतात् । नानाविधानि वाहनानि येषां ते । वाय्वग्निवरुणादयो लोकपालाः सहगणैः स्वस्वगणैः सह ॥ २६ ॥ क्षिपंतः परुषवचनैः धिक्कुर्वंतो मिथो नामभिराव्हयंतोऽग्रे प्रथमे द्वंद्वयोधिनं द्वंद्वेन योधिनः संतः ॥२७॥ द्वंद्वान्याह ॥ युयुधेत्यादिना । गुहः स्कंदोऽस्यतायुध्यत ॥ २८ ॥ सवित्रा तन्नामकसूर्येण ॥ २९ ॥ सूर्यो विवस्वान्नामक एव शतेन शतसंख्याकैर्बाणज्येष्ठो येषां तैः ॥ ३० ॥ अनिलो भूतवायुः । निशुंभशुंभाभ्यां । भद्रकाली दुर्गा ॥ ३१ ॥ वृषाकपी रुद्रः । विभावसुरग्निः । ब्रह्मपुत्रैर्दक्षप्रजेश्वरैः ॥ ३२ ॥ मातृभिर्ब्रह्मादिसहमातृभिर्ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथेंद्राणी चामुंडा सप्त मातर इत्युक्तैः । उशनसा शुक्राचार्येण ॥ ३३ ॥ मरुत एकोनपंचाशन्मरुद्गणाः । वसवो वसुनामका गणाः । रुद्रा रुद्रगणाः ॥ ३४ ॥ एवं द्वंद्वेन संहत्य ॥ ३५ ॥ विनष्टमरणधर्माणां देवानां पराक्रमं वर्णयति ॥ भृशुंडिभिरिति । निस्त्रिंशैः खड्गैर्भिंदिपालसहितैः पूर्वोक्तायुधविशेषैः शिरांसि दैत्यानां चिच्छिदुः । देवा इति शेषः ॥ ३६ ॥ सारोवाहा आरोहंतीत्यारोहाः पुरुषास्तै रहिता अन्ये वाहा उष्ट्रादीनि वाहनानि च । खंडनमेव विशदयति ॥ निकृत्तेति । निकृत्ताश्छिन्ना बाव्हादयो येषां ते शिरोधरा ग्रीवा इष्वास इषोर्बाणस्यासमासनं धनुस्तनुत्रं कवचं छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते ॥ ३७ ॥ तेषां देवादीनां पदाघातैः पादप्रहारै रथांगै रथस्यांगभूतैश्चक्रैश्च चूर्णितादायोधनाद्युद्धभूमेः सकाशादुत्थितो रेणुर्धूलिर्दिशः खमाकाशं द्युमणिं सूर्यमाच्छादयन्सन् तदैव न्यवर्तत सूर्यादेः सकाशान्निवृत्तोऽभूत् । कथं भूतः । अस्रक् स्रुतिभी रक्तस्रावैः परिप्लुतः सिक्तः सन् ॥ ३८ ॥ शिरोभिर्महाभुजैश्च करभोरुभिः करिकरसदृशैरुरुभिश्च सा भू रणभूमिः प्रकर्षेणास्तृताऽऽच्छादिता सती बभौ । कथं भूतैः शिरोभिः । उत्पृतान्युत्पतितानि किरीटानि कुंडलानि च येभ्यस्तैः । संरंभयुक्ताः कोपाकारयुक्ता दृशो येषु तैः परिदष्टा दशच्छदा ओष्ठा येषु तैः ॥ ३९ ॥ कबंधाः शिरोरहितदेहाः । पतितानि यानि शिरांसि तत्रत्यैरक्षिभिः पश्यंत उद्यतान्यायुधानि यैस्ते दोर्दंडैर्युक्ता आधावंतो द्रुवंतो मृधे युद्धायोत्पेतुरभ्यपद्यंत ॥ ४० ॥ वाहान् ऐरावतपादचतुष्टयरक्षवान् ।

आरोहं गजयंतारं । आश्चर्यादिप्याय ॥ ४१ ॥ तावद्भिः कलिमुक्तशरसंख्याकैर्भल्लैः शरैः ॥ ४२ ॥ उत्तमं कर्मपाटवं दुर्मर्षोऽसहमानो बलिर्महोल्काभां महाल्मुकसदृशीं हस्तस्थां । हरिरिंद्रः ॥ ४३ ॥ विभुरिंद्रः ॥ ४४ ॥ असुरो बलिः सुरानीकोपरि देवसैन्योपरि शैलो मायामयः । हे प्रभो राजन् ॥ ४५ ॥ विटंकान्युन्नतानि शिखराणि यासु ता इत्यर्थः । द्विषतां सुराणां सैन्यं बलं ॥४६॥ महोरगा अजगरा दंदशूका दंशनशीलाः सर्पाः ॥४७॥ यातुधान्यो राक्षसस्त्रियो विवाससो दिगंबरा इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ श्वसनसारथिर्वायुसखः सांवर्तक इव प्रलयाग्निरिव । अधाक् छांदसोऽयं प्रयोगः । अधाक्षीदित्यर्थः ॥५०॥ उद्वेलो वेलामतिक्रांत उद्धूतैस्तरंगैरावर्तैश्चांभसां भ्रमैश्च भीषणः ॥ ५१ ॥ अलक्ष्यगत्याऽदृश्यगत्या विभीषणैर्महामायैरैंद्रजालामायाविनः । एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु मायासु विषेदुर्विषण्णाः ॥ ५२ ॥ तत्प्रतिविधिं तस्यासुरकृतकर्मणः प्रतिक्रियां यत्र यदा न विदुस्तत्र तैर्ध्यातः सन् विश्वभावनो विश्वपालकः ॥ ५३ ॥ सुपर्णांसयोर्गरुडस्कंधयोः स्थापितपादपल्लवः । नवकंजविकसितपद्मवल्लोचने यस्य सः । अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य सः श्रीश्च कौस्तुभश्चानर्घ्यानि किरीटकुंडले चोल्लसंति श्रीकौस्तुभादीनि यस्य सः ॥ ५४ ॥ असुराणां कुटकर्ममंत्रादि प्रयोगः । तस्माज्जाता महतां महीयस्यतिशयेन महति प्रतिबोधे आगते सति स्वप्नो यथा नश्यति तद्वत् । अत्र कैमुत्यन्यायमाह ॥ हरिस्मृतिरिति । हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां विनाशिनी । किमुत हरिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इभारिर्गजारिपुः सिंहो वाहो यस्य स तथा कालनेमिः शूलमाविध्य भ्रूमौ पोथयित्वाऽहिनोच्चिक्षेप । त्रयाणां लोकानामधीशो हरिर्गरुडमूर्ध्नि पतच्छूलं हस्तेन गृहीत्वा तेनैव सवाहमरिं कालनेमिमहनज्जघान ॥ ५६ ॥ यस्य हरेश्चक्रेण कृत्तशिरसौ पेततुः । तं भगवंतं माल्यवांस्तन्नाम्नाऽऽहत्य संहत्य । आसाद्येति यावत् । तिग्मगदयाऽहनेंद्रं पक्षींद्रं गरुडं यावदहनत्तं हंतुं गदामुन्नमय्येत्यर्थः । तावदाद्यो हरिर्नदतोऽरेर्माल्यवतः शिरोऽरिणा चक्रेणाच्छिनत् ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां नवमोऽध्यायः ॥ ८—९ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भगवता कालनेम्यादि दहनानंतरं देवाः किमु कुर्वन्निति तत्राह ॥ अथो इति । प्रत्युपलब्धान्याप्या-

यितानि चेतांसि येषां ते । शक्रसमीरणाविंद्रावायू आदिर्येषां ते पुरा द्वंद्वयुद्धकाले दैत्यैरभिसंहतास्तान् भृशं जघ्नुः ॥ १ ॥
तत्र बलिवासवयोः प्रसक्तं युद्धं किमभूत्तत्राह ॥ वैरोचनायेति । वैरोचनाय बलये संरब्धः कुपितः पाकशासन इंद्र उदयच्छदुद्धृत-
वान् ॥ २ ॥ शत्रुं प्रहृष्यतायोग्येन स्वपौरुषं प्रकाश्य प्रहर्तव्यमिति न्यायमनुसंदधानो वज्रमुद्धृत्य वज्रपाणिस्तं वक्ति ॥ वज्रपाणि-
रिति । तं बलिं तिरस्कृत्यागणयित्वा मनस्विनं युद्धोत्साहवंतं सुसंपन्नं युद्धसाधनसमृद्धं ॥ ३ ॥ इंद्रजालाभिर्बद्धान्यक्षाणि
चक्षूंषि येषां तान् बलान् जित्वा । नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनं हरति । तथाऽहं मूढवन्मायेशान्मायानियामकान्नो मायाभिर्जेतु-
मिच्छामि ॥ ४ ॥ मत्प्रभावं शृण्वित्याह ॥ आरुरुक्षंतीति । ये मायाभिः कपटवृत्तेर्दिवं परलोकमारुरुक्षंत्यारोढुमिच्छंति । ततोऽ-
प्युत्सिसृक्ष्यंति ऊर्ध्वं मोक्षं गंतुमिच्छंति । तान्दस्यूनपूर्वस्मात्पदादपि चक्रवर्तिपदादप्यधो विधुनोमि पातयामि । मायाभिरुत्सि-
सृप्संतमिंद्रा्यामारुरुक्षत इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ मंदात्मन् । दुर्मायिनस्ते तव शिरो हरिष्ये । ज्ञातिभिः स्वबंधुभिर्घटस्व सन्नद्धो भव
॥ ६ ॥ कालेन कालनाम्ना हरिणा चोदितानि प्रेरितानि कर्माणि येषां तेषां हरिणा तत्तत्कालक्लृप्तकर्मभोक्तृणामित्यर्थः ।
अनुक्रमात्कदाचिज्जयः कदाचिदपजय इत्येवं क्रमेण सर्वेषामपि स्युः ॥ ७ ॥ तमिमं कीर्तिजयादि कालरशनं कालयंत्रितं सूरयो
ज्ञानिनो जनाः पश्यंति । अतो न हृष्यंति न शोचंति च । तत्रैवं विवेकविषये यूयमपंडिता अनिपुणाः ॥ ८ ॥ एवं कार्यादि-
भगवदधीनत्वात्स्वाधीनत्वं मन्यमानानां वोऽहं शिरो हरिष्य इत्यादिवचनं मूर्खप्रलाप एवेत्याशयेनाह ॥ नेति । वयं तत्र कीर्तिजया-
दावात्मानं त्वं कारणं साधनं मन्यमानानां शोच्यानां शोकार्हाणां । अज्ञानिनामिति यावत् । वो युष्माकं गिरो वचनानि
साध्विति न गृह्णीमो नांगीकुर्मः । कथं भूता गिरः । मर्मताडनं याभिस्ताः । मर्मभेदकवचनेन किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ९ ॥
वीरो बलिर्विभुमिमिंद्रमित्याक्षिप्य विनिंद्याकर्णपूर्णैः कर्णपर्यंतमाकृष्टैर्नाराचैः शरैराहनत् । कीदृशमाक्षेपैर्निंदारूपवचनैराहतं ॥१०॥
तथ्यवादिना भगवदधीनमित्येवंरूपयथार्थवादिना तदधिक्षेपं बलिकृतधिक्कारं । तोत्रेणांकुशेनाहतो द्विपराज इव ॥ ११ ॥ कुलिशं
वज्रं तस्मै बलये परमर्दनः शत्रुसंहारी सयानो विमानसहितः ॥ १२ ॥ पतितं मृतं । जंभस्तन्नामासुरः सुहृत्स्नेहवान् । सख्युर्ब-
लेः ॥ १३ ॥ सिंहवाहो जंभासुरः । जत्रौ कंठे ॥ १४ ॥ विह्वलितः कंपितः । कश्मलं मूर्च्छा ॥ १५ ॥ मातलिना

हरिभिरश्वैः । विभुरिंद्रः ॥ १६ ॥ दानवसत्तमो जंभासुरः । तस्य यंतुः सारथेः कर्मसमयोचितं रथं यानं ॥ १७ ॥ सुदुर्मर्षं सोढुमशक्यं जलं । शूलप्रहारं सेहेऽसहत् । सत्त्वं धैर्यमालंब्याश्रित्य ॥ १८ ॥ नमुचिर्बलः पाकश्चेति ये ज्ञातयः ॥ १९ ॥ परुषैर्निष्ठुरैरवाकिरन् जघ्नुः । मेघवारिभिर्मेघवद्वर्षैः ॥ २० ॥ बलादीनां त्रयाणां पृथग्विक्रममाह ॥ हरीनिति त्रिभिः । बलिस्तन्नामको हर्यश्वस्येंद्रस्य हरीन् परितो विद्यमानान्हयान् तावद्भिर्दशशते लघुहस्तवान् लाघवयुक्तहस्तवान् ॥२१॥ पाकस्तन्नामकदैत्यः शताभ्यां पृथगेकेन शरशतेन मातलिमन्येन शरशतेन सावयवं चक्रोद्यतं सहितरथं सकृत्संधानयुक्तमोक्षणमौर्व्या शरसंधानं । तमोमोक्षणं च युगपदेवेति तत्कर्मकरणं । पश्यतामिति शेषः । अद्भुतमभूत् । स्वर्णपुंखैः । पंखो नाम शरमूलप्रदेशः । आहत्येंद्रं विध्वा संख्ये युद्धे ॥ २२ ॥ २३ ॥ शरकूटेन शरसमूहेन प्रावृट् सूर्ये वर्षाकालीनसूर्ये ॥ २४ ॥ तमिंद्रमलक्षयंतोऽपश्यंतोऽनायका नाथरहिताः । अर्णवे भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननाव इत्यर्थः । वणिक्पथा वणिजां भिन्नपंथा वृत्तिर्येषां ते वणिजो यथाऽऽक्रोशं कुर्वंति तद्वत् ॥ २५ ॥ तुराषाडिंद्र इषुबद्धपंजराच्छरनिर्मितपंजरात्साश्वरथध्वजाग्रणीरश्वादिभिः सहितो विनिर्गतोऽग्रणीः सारथिः । क्षपाया निशाया अत्यये नाशे सति ॥ २६ ॥ पृतनां सेनामुदयच्छदुद्धृतवान् ॥ २७ ॥ अष्टधारा अस्त्रा यस्य तेन वज्रेण ज्ञातीनां बलपाकबांधवानां ॥ २८ ॥ आमर्षोऽसहनशोकाभ्यां युक्तया रुषा क्रोधेनान्वितः सन् इंद्रं जिघांसुः परमोद्यमं चकार ॥ २९ ॥ अश्मसारमयं शिलासारात्मकं घंटावद्घंटाभिर्युक्तं ॥ ३० ॥ विसर्जयन् भीषयन् देवराजायेंद्राय प्राहिणोच्चिक्षेप । मृगराडिव सिंह इव नदन् गर्जयन् ॥ ३१ ॥ हरिरिंद्रो गगनतले आकाशेऽपतत् । शूलं चिच्छेद । तं नमुचिं कंधरे ग्रीवायां शिरो हरन् अहरत् ॥ ३२ ॥ यः सुरपतिनौजसा बलेनेरितः क्षिप्तः स वज्रः । तस्य नमुचिकंठस्य त्वचमप्युपरितनचर्मापि न बिभेद । तत्परमद्भुतं । कुतः । यतोऽतिवीर्यं वृत्रासुरं भिनत्तीति तथा । तादृशोऽपि वज्रो नमुचेः शिरोधरस्य कंधरस्य त्वचा तिरस्कृतो धिकृतः ॥ ३३ ॥ तस्माच्छत्रोर्नमुचेः प्रतिहतो निर्वीर्योऽबिभेत् भयं प्राप । किमिति । इदं वज्राप्रतिहतं वस्तु लोकस्य विमोहकरं भयंकरमित्यर्थः । दैववशाल्लोकानामिदं मोघमिति भ्रांतिजनकं । यद्वा । दैवयोगेन दैवसामर्थ्येन निर्मितं भूतं । किं कश्चनग्रहविशेषात् । इदं वज्रं निरस्तकरणं किं भूतं किं जातमिति ॥ ३४ ॥ काऽत्र कथंतेत्यतो वज्रवीर्यमाह ॥ येनेति । पूर्वं पतत्त्रैः

पक्षैः पततां भारैर्भुवि निविशतां गुरुत्वेन निमित्तेन लोकोपरि पततानामद्रिणां पक्षच्छेदो येन वज्रेण कृतः । तत्र निमित्तं ॥ प्रजानामत्यये नाशे सति ॥ ३५ ॥ तथा सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्टृदेवतासंबंधि तपः । एवं वृत्रस्त्वाष्टृतपसा जात इत्यर्थः । यद्वा । तपः सारमय इति पदच्छेदः । त्वाष्ट्रं तपः सारमयच्छत् । इति पदच्छेदः । त्वाष्ट्रं तपः सारमयत्माप्त इत्यर्थः । सोऽसुरो येन वज्रेण विपाटितो हतः । तथा सर्वास्त्रैरप्यक्षतत्वचोऽच्छिन्नचर्माणः । बलोपेता अन्ये च बलश्च पाकादयो येन हता इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अल्पके दुर्बलेऽसुरे नमुचौ मया मुक्तः सोऽयं वज्रः प्रतिहतो निर्वीर्योऽभूत् । तस्मादिदं निर्वीर्यलकुटतुल्यं तद्वज्रमहं नाददे स्वीकार्य. यतोऽतो ब्रह्मतेजोऽपि ब्रह्मणो दधीचिर्षेस्तेजोऽपि सामर्थ्यमप्यकारणं कार्यं कर्तुं क्षमं नाभूत् । वज्रस्य दधीचिर्षेरस्थिनिर्मितत्वाद्ब्रह्मतेज इत्युक्तं ॥ ३७ ॥ अशरीरिण्यशरीरस्य वायोः संबंधिनी विषीदंतं खेदयुक्तमिंद्रमाह ॥ ३८ ॥ अयं कुतो वधं नार्हतीत्यत आह ॥ मयेति । ब्रह्मस्वरूपेण मया किमिति वरो दत्त इत्यत आह ॥ मृत्युरिति । आर्द्रशुष्कयोः पदार्थयोः सकाशान्मृत्युर्नैवेति । ते त्वया रिपोर्वधे उपायश्चिंतनीयः । मघवानिंद्रः ॥ ३९ ॥ सुसमाहित एकाग्रचित्तः सन् एतादृशं किमिति ध्यायन् फेनं जलविकारं वस्तु । अपभ्रष्टभाषया नोरे । उभयात्मकमनार्द्रमशुष्कं च ॥ ४० ॥ उभयात्मकं विवृण्वन्नाह ॥ न शुष्केन न चार्द्रेण फेनेनेति । तथा च श्रुतिः । अपां फेनेन नमुचेः शिर इंद्रो जहार यत इति । माल्यैः पुष्पैर्विभुमिंद्रमवाकिरन् अभ्यवर्षन् ॥ ४१ ॥ विश्वावसुपरावसुनामकौ गंधर्वमुख्यौ गंधर्वश्रेष्ठौ जगतुर्गायनं चक्रतुः । देवदुंदुभयो भेरिणो नेदुः । नर्तक्योऽप्सरस्त्रियो नृत्यं चक्रुः ॥ ४२ ॥ प्रतिद्वंद्वान्प्रतिपक्षिणः केसरिणः सिंहा मृगान्यथा ॥ ४३ ॥ दानवानां संक्षयं नाशं दृष्ट्वा ब्रह्मणा चतुर्मुखेन प्रेषितो नारदो दैत्यनाशं दृष्ट्वा देवान्वारयामासेति भावः ॥ ४४ ॥ किमिति । श्रिया ऐश्वर्येण समेधिता अभिवृद्धाः । विग्रहाद्युद्धादुपारमत विरमत । कृतकार्यत्वादृथा हिंसां न कुरुतेति भावः ॥ ४५ ॥ मन्युसंरंभं द्वेषोद्रेकं संयम्य निगृह्य त्रिविष्टपं स्वर्गं ययुः । नारदस्यानुमतेनानुज्ञया येऽवशिष्टा हतावशिष्टास्ते दैत्या विपन्नं मृतं बलिमुपादायास्तं गिरिं प्रापुः । तत्र युद्धभूमावविनष्टा अवयवा हस्तपादादयो येषां तान् विद्यमानाः शिरोधराः कंधरा येषां तान्मृतान्दैत्यान् संजीविनीनामिकयोशनाः शुक्राचार्यो जीवयामास ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रत्यापन्नानि पुनः

प्राप्तानींद्रियाणि स्मृतिश्च येन सः । लोकस्य ज्ञानिनस्तत्त्वे मते विचक्षणो जयपराजयादेर्भगवदधीनत्वज्ञानीत्यर्थः । यतोऽतो न खिद्यत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां दशमोऽध्यायः ॥ ८—१० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ देवकार्यसाधनानंतरं भगवान् किमकरोदित्यत उपोद्घातमाह ॥ वृषध्वज इति । वृषध्वजो रुद्रो हरियोषिद्रूपेण दानवान्मोहयित्वा सुरगणान् अमृतमपाययदितीदं हरिमाहात्म्यं निशम्य ॥ १ ॥ स मधुसूदनो यत्रास्ते तत्र द्रष्टुं ययावित्युत्तरेणान्वयः । देव्या सहोमया सह ॥ २ ॥ भवो रुद्रः सोमया सह । यद्वा । सः उमयेति पदच्छेदः । सैष राजा युधिष्ठिरः । सोषामविंदत्स स्वामीत्यादिवत् । भगवता सभाजितः पूजितः सूपविष्टः सम्यगुपविष्टः । हरिं प्रतिपूज्य नमस्कारेण पूजयित्वा स्मयन् आश्चर्यं प्राप्नुवन् उवाचास्तौत् ॥ ३ ॥ किमिति । हे देवदेव देवानां देव परदैवत स्तुत्य इति वा । जगद्व्यापि त्वं । आकाशवन्नेत्याह ॥ जगदीश इति । जगन्नियामक इत्यर्थः । नियमनं च ब्रह्मादिवत्पराधीनत्वेनेत्यत आह ॥ जगन्मायेति । जगति ब्रह्मादि जगति प्रधानः स्वतंत्र इत्यर्थः । सर्वेषामपि भावानां पदार्थानामात्माऽऽदानादि कर्ता । हेतुर्निमित्तकारणं । ईश्वर ईशनान्मत्तो वर उत्तमः । अचिंत्यैश्वर्यसंपन्न इति वा ॥ ४ ॥ मुमुक्षुभिरुपास्यमानत्वात्त्वमेव सर्वोत्तम इत्याशयेनाह ॥ तवैवेति । श्रेयःस्कामा मोक्षकामा निराशिष ऐहिकामुष्मिककामरहिताः उभय ऐहिकामुष्मिकविषये संगं विसृज्य । मुनयः सारज्ञाः ॥ ५ ॥ ननु मोक्षार्थिभिरुपास्यमानत्वादहं सर्वोत्तम इत्युक्तं । तदयुक्तं । मम परं ब्रह्मत्वाभावात् । परं ब्रह्मैवहि मोक्षार्थिभिरुपास्यमतस्तदेव सर्वोत्तममित्यतस्त्वमेव परं ब्रह्मेत्याह ॥ त्वं ब्रह्मेति । त्वमेव परं ब्रह्म । ब्रह्म शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह ॥ पूर्णमिति । गुणपरिपूर्णमित्यर्थः । अविनाशिनः पूर्णत्वं युक्तमित्याह ॥ अमृतमिति । अमृतं नाशरहितं नित्यमुक्तं वा । अमृतत्वं कुत इत्यत आह ॥ विगुणमिति । सत्त्वादिगुणशून्यमत एवाविकारमुत्पत्त्यादि विकाररहितं । अत एवाशोकमत एवानंदमात्रं । अनन्यन्मूलरूपादवताररूपेभ्यश्चान्यद्भिन्नं न । यद्वा । न विद्यतेऽन्यत्सममधिकं वा । यस्मात्समाधिकशून्यमित्यर्थः । मूलरूपादवताररूपेभ्यश्चान्यज्जगतो भिन्नं । विश्वस्योदयस्थितिसंयमानां हेतुश्च त्वमेव । आत्मेश्वरश्चात्मानां जीवानामीश्वरः फलप्रदश्च । कुतः । तदपेक्षतया तैरात्मभिः फलार्थमपेक्ष्यंत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता तया फलदानार्थं जीवैरुपास्य-

मानत्वादित्यर्थः। किं राजादिवत्तयाऽप्यपेक्षया सेवकेभ्योऽहं फलप्रदः किं नेत्याह ॥ किमनपेक्षत इति । फलेच्छारहितः। आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतेरिति भावः ॥६॥ इदानीं तत्तत्पदार्थगतभगवद्रूपाणां वस्तुगत्या भगवद्रूपस्याभेददृष्टांतेनोपपादयति ॥ एक इति। यथा कुंडलाद्यात्मना कृतं प्रकृत्यात्मना त्वकृतं च स्वर्णमेकमेवेह कृताकृतयोः सुवर्णयोर्वस्तुतो भेदो नास्ति । तथा सदसद्द्वयं कार्यकारणरूपद्वयं सदादि वस्तुषु स्थित्वा तत्तत्स्वभावप्रवर्तकत्वेन सदादि शब्दवाच्यं । अद्वयं समाधिकशून्यरूपं त्वमप्येक एव। इह तव रूपद्वये वस्तुभेदो नास्ति। नन्वेकस्यैव हरेर्भेदप्रतीतिः कस्मान्निमित्तादित्यत आह ॥ अज्ञानत इति। जनैरज्ञानतस्त्वयि विकल्पो भेदो विहितः कल्पितः। अतो न वस्तुभूत इत्यर्थः। भेदकल्पकं किमित्यत आह ॥ यस्मादिति। गुणानां सत्त्वादि गुणानां व्यतिकरः कार्यार्थमिश्रीभावो यस्मात्स तथा । यस्मात्त्वं गुणादीनां मिश्रीकृतत्वेन तत्र कार्ये स्थितोऽसि। अतो भिन्नाभिन्नस्थानस्थितत्वमेव भेदकल्पकमिति भावः। ननु स्वतो भेदाभावेप्युपाधिभेदात्सः स्यादित्यत आह ॥ निरुपाधिकश्चेति। त्वं तादृशोपाधिशून्यश्चेत्यर्थः । अज्ञानाद्युपाधिसद्भावे तद्भेदात्सोऽस्तीति शंकितुं शक्यते। स एव नास्ति। आनंदमात्रमिति निर्धारितत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ त्वमेक एव नानामतविषयोसीत्यत आह ॥ त्वामिति। केचिद्वेदांतिनो ब्रह्मेत्यवयंति मन्यंते । एके मीमांसकास्त्वां धर्मं मन्यंते । एके सांख्याः परेशं त्वां सदसतोः प्रकृतिपुरुषयोः सकाशात्परं विलक्षणं पुरुषमवयंति। अन्ये पांचरात्रिकास्त्वां नवशक्तियुक्तं विमलोत्कर्षणी ज्ञानेत्यादि नव शक्तिभिः स्वरूपभूताभिर्युतं परं पुरुषमवयंति। केचित्पातंजला एकांतिनो वा त्वमेवाव्ययमात्मतंत्रं महापुरुषं मन्यंते ॥ ८ ॥ नानामतविषयत्वे निमित्तमाह ॥ नाहमिति। अहं रुद्रः परायुः परनामकमायुर्यस्य स ब्रह्मा। मरीचिमुख्या ऋषयः सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि। सात्त्विकस्वभाववंतोऽपीति यावत्। यद्विरचितं येन त्वया विरचितं व्यापारं न जानंति। खलु सम्यक् न जानंति। कुतः। यन्मायया यस्य तव मायया मोहकशक्त्या मुषितानि पिहितानि चेतांसि येषां ते तन्मायया प्रतिबद्धमनस्का इति भावः। हे ईश्वर। शश्वत्सर्वदाऽभद्रं राजसतामसवृत्तं स्वभावो येषां ते तथा। दैत्यमर्त्यादयस्त्वां न जानंतीति किमु वक्तव्यं। तस्मात्तव नानामतिविषयत्वं युक्तमिति भावः ॥ ९ ॥ इदानीं सर्वजगज्जन्मादिकारणत्वाच्च त्वमेव सर्वोत्तम इत्याशयेनाह ॥ स इति। ब्रह्मादिभिरपि

साकल्येनाज्ञेयमहिमा । त्वमेव जगतः स्थितिजन्मनाशान् भूतानामीहितमभीष्टं च मोक्षबंधावपि समीहसि करोषि । यथा वायुः खमाकाशं च चराचरख्यं सर्वं विशति व्याप्नोति । तथा त्वं सर्वं सृष्टं जगत्तदात्मकतया तस्य जगत आत्मकतया नियामकतया व्याप्नोषि । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः । वायुवत्प्रवेशोक्त्या तद्वदेव जगद्गतदोषासंगो भवतो ज्ञापितो भवति । अज्ञानिनो जगत्सृष्ट्याद्ययोगादाहुः ॥ अवगम इति । अवगच्छति जानाति सर्वमित्यवगमः सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥ १० ॥ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति ॥ सोऽहमिति । ते त्वया धृतं यद्योषिद्वपुः स्त्रीरूपं तत्सोऽहं बन्हवतारदृष्टोऽप्यहं द्रष्टुमिच्छामि । स्त्रीरूपस्य कदाऽप्यदृष्टत्वात् ॥ ११ ॥ तत्र किं माहात्म्यमस्ति येन तद्दर्शनाशक्यं तवाभूदित्यत आह ॥ येनेति । येन स्त्रीरूपेण दैत्यमोहकातिसौंदर्यं तत्रास्तीति तद्रूपं दिदृक्षवो वयमायाता हि यस्मान्नः परं कौतूहलमत्यंतमुत्कटं ॥ १२ ॥ भावेनाभिप्रायेण गंभीरं गंभीरतरं वचनं ॥ १३ ॥ पीयूषभाजनेऽमृतकलशे गते दैत्यैरपहृते सति सुकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यंतीति पश्यता जानता मया दैत्यानां कौतूहलाय कौतुकजननद्वारा बुद्धिभ्रंशाय योषिद्वेषः कृतः स्वीकृतः ॥ अयं भावः ॥ अवश्यं तावदमृतायोग्यान्दैत्यान्वंचयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं । न चैवं वैषम्यं । योषिद्विना रूपांतरेण कर्तुमुचितं भवति । अतो वंचनमोहनादि सारं कामिनीरूपं मया धृतमिति ॥ १४ ॥ सकलप्रभवस्य कामस्योदय उद्रेको यस्माद्वपुषः । तत्संकल्पप्रभवान्कामानित्युक्तेः । कामिनां बहु मंतव्यं बहुमाननीयं ॥ १५ ॥ सर्वतो दिक्षु चक्षुश्चारयन् संचारयन् । पश्यन्निति यावत् ॥ १६ ॥ विचित्रपुष्पाण्यरुणपल्लवाश्च येषां द्रुमाणां ते तादृशा द्रुमा यस्मिंस्तस्मिन्नुपवने कंदुकस्य लीलया क्रीडया विक्रीडंती लसद्दुकूलेन पर्यस्ते परिवृते नितंबे मेखला कांची यस्यास्तां ॥ १७ ॥ उत्पततोऽधः पततः कंदुकस्य लीलावशेन यदावर्तनमवाग्गमनं । उद्वर्तनमुन्नमनं ताभ्यां कंपितयोः स्तनयोः । प्रकृष्टानामनर्घ्याणां हाराणां चोरुभरैः पदे पदे प्रतिपादविक्षेपं मध्यतो मध्ये भज्यमानामिव दृश्यमानं चलत्पदमेव प्रवालं पल्लववत्कोमलं चरणं ततस्ततस्तत्र तत्र नयंतीं प्रचालयंतीं ॥ १८ ॥ दिक्षु भ्रमतः कंदुकस्य चापलैश्चांचल्यैर्भृशं प्रोद्विग्नतारे ॥ २४ ॥
चंचलकनीनिके आयते लोले चंचले लोचने यस्यास्तां । स्वकराभ्यां विभ्राजिते कुंडले ताभ्यां हृष्टसद्भ्यां च नीलालकैश्च मंडितमाननं यस्यास्तां ॥ १९ ॥ श्लथद्दुकूलां नितंबाद्विभ्रंशत्सूक्ष्मवस्त्रां विच्युतां मुक्तग्रंथिं कबरीं केशभारं च वल्गुना सुंदरेण वामक-

रेण सन्नह्यंतीं बध्नंतीं सव्यकरेण दक्षिणहस्तेन कंदुकं विनिघ्नंतीं भूमौ पातयंतीमात्ममायया स्वरूपशोभावैचित्र्येण जगद्विमोहयंतीं ॥ २० ॥ तां स्त्रियं वीक्ष्य रुद्र आत्मानं स्वमंतिके स्थितामुमां स्वभार्यां च स्वगणान्स्वभृत्यगणान्न वेद नापश्यत् । कथं भूत इति । एवं भूतया कंदुकलीलयेषद्व्रीडां किंचिल्लज्जां तया स्फुटं स्मितं तेन सह स्वस्मिन्विसृष्टो यः कटाक्षोऽपांगदर्शनं तेन मुष्टो वंचितः । मूढ इति पाठे मोहित इत्यर्थः । अत एव स्वयं स्त्रियः प्रेक्षणं तया च प्रतिसमीक्षणं स्वदर्शनं च रुद्रस्तां पश्यति । सा च रुद्रं पश्यतीत्यर्थः । एवं समदर्शनाभ्यां विव्हलश्चंचल आत्मा मनो यस्य सः । निर्वृतात्मेति पाठे निर्वृत आल्हादित आत्मा यस्य स इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तं कंदुकमनुव्रजंत्याः स्त्रियः लघु सूक्ष्मवासः परिधानं वस्त्रं ससूत्रं कांच्या सहितमहरद्पाहरत् । भवस्यानुपश्यतः सतः ॥ २२ ॥ रुचिरोऽपांगः कटाक्षाक्षेपणं यस्यास्तां दर्शनीयां द्रष्टुं योग्यामत एव मनोरमां ॥ २३ ॥ तया स्त्रियाऽपहृतं विज्ञानमितरपदार्थज्ञानं यस्य सः । तत्कृतेन स्त्रीकृतेन स्मरेण कामेन विव्हलश्चंचलस्तत्पदं तस्याः समीपं ॥२४॥ वृक्षेषु निलीयमाना स्वात्मानं गूहयंती । नान्वतिष्ठतानुकूला नाभूत् ॥ २५ ॥ प्रव्यथितमिंद्रियं मनो यस्य सः । यूथपो गजेंद्रः करेणुं गजमिवान्वगच्छत् ॥ २६ ॥ अतिवेगेनानुव्रज्य पृष्ठतोऽनुद्रुत्यानिच्छंतीं तां स्त्रियं केशबंधेगृहीत्वोपानीय समीपे आनीय बाहुभ्यां परिषस्वजे आलिंगतवान् ॥ २७ ॥ भगवता रुद्रेणोपगूढाऽऽलिंगिता प्रसर्पंती मोचनार्थमितस्ततश्चलंत्यभूत् । विकीर्णाः प्रसारिताः शिरोरुहाः केशा यस्याः सा ॥ २८ ॥ हे अंग राजन् । सुरर्षभस्य रुद्रस्य मध्यात् पृथुश्रोणी स्थूलनितंबा देवेन स्वेनैव हरिणा निर्मिता प्रदर्शिता माया जनमोहनकरी सा स्त्री प्राद्रवत् ॥ २९ ॥ तस्य प्राद्रवतः स्त्रीरूपस्य विष्णोः पदवीं मार्गं प्रपद्यतान्वधावत् । वैरिणेव शत्रुणेव । कामेन विनिर्जितः पीडितः सन् ॥ ३० ॥ चस्कंद गलितं । शुष्मिणो वीर्यवतस्तरुणस्येत्यर्थः । वसितां मैथुनेच्छावर्तीं करिणीमनुधावतो यूथपस्येव गजश्रेष्ठस्येव ॥ ३१ ॥ मह्यां भूमौ रूपस्य रजतस्य हेम्नः सुवर्णस्य क्षेत्राण्याकरा आसन् ॥ ३२ ॥ एवं तामनुधावन्हरो रेतः क्षेत्रेषु सरिदादिषु यत्र क्च ऋषय आसन् । तत्र रेतोनिवासस्थानेषु, ऋष्याश्रमेषु च संनिहिता बभूव । यद्वा । यत्र क्च सरिदादिषु रेतः क्षेत्रेषु ऋषय आसंस्तत्राश्रमेषु हरः संनिहितोऽभवत् ॥ ३३ ॥ रेतसि स्कन्ने पतिते सति देवस्य मायया मोहकशक्त्या जडीकृतं निर्व्यापारमात्मानमपश्यत् ।

कश्मलाद्बुद्धिभ्रंशकरात्क्लेशान्न्यवर्तत निवृत्तोऽभूत् ॥ ३४ ॥ अपरिज्ञेयं सम्यग्ज्ञातुमशक्यं वीर्यं माहात्म्यं यस्य तस्य जगदात्मनो जगदंतर्नियामकस्यात्मनः परमात्मनोऽवगतं माहात्म्यं येन सः । रुद्रस्तदिह मायया स्वस्य जडीकरणमद्भुतं न मेने ॥३५॥ अविक्लवं स्वच्छमनसमव्रीडं भगवंतं दृष्ट्वा लज्जारहितमालक्ष्य दृष्ट्वा स्वां पौरुषीं पुरुषाकारां तनुं बिभ्रत् ॥३६॥ स्वां निष्ठां मद्भक्तिलक्षणामात्मना मनसाऽऽस्थितः प्राप्त इत्येतद्दृष्ट्वा । आश्चर्यं कुतः । यतः । हे अंग रुद्र । दुस्तरया तर्तुमशक्यया मायया बंधकभूतया प्रकृत्या स्वैरमत्यंतं मोहितोऽसि ॥ ३७ ॥ अनंते जीवराशौ यः कश्चिन्मायामतितरेत्तज्जीवानां वैचित्र्यादतः किमाश्चर्यमित्यत आह ॥ को न्विति । विषक्तो विषयासक्तः को नु पुमान त्वदृते त्वां विना मे मायामतितरेत् । ये ये बंधकास्तांस्तान् भावान्विषयान्सृजतीं । अकृतोऽनिगृहीत आत्मा मनो यैस्तैर्मनोजयरहितैर्दुस्तरां ॥ ३८ ॥ मदनुग्रहतः सुतरेत्याशयेनाह ॥ सेयमिति । गुणमयी सत्त्वादिगुणत्रयात्मिका सेयं माया प्रकृतिस्त्वां नाभिभविष्यति । मदनुग्रहपात्रस्य तव बंधिका न भविष्याति । कथं भूता । कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन सृष्ट्यादि काले । सृष्ट्याद्यर्थमिति यावत् । कालरूपेग कालनियामकेन मया भागश एकदेशेनापि समेता । मदधीनेत्यर्थः । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति त इत्युक्तेः ॥ ३९ ॥ श्रीवत्सोऽङ्कं चिन्हं यस्य तेन हरिणा सत्कृतो रुद्र आमंत्र्यानुज्ञां गृहीत्वा परिक्रम्य प्रदक्षिणी कृत्य सगणः प्रमथादि भूतगणैः समेतः स्वालयं कैलासं ॥ ५० ॥ भवो रुद्रो ऋषिमुख्यानां शंसतामात्मानं स्तुवतामात्मनः परमात्मनोंऽशभूतां स्वरूपांशभूतां तां स्वेन दृष्टां मायां स्त्रीरूपं प्रीत्या भवानीमुमां प्रत्याचष्टाब्रवीत् । तुष्टावेति पाठे भवानीं संबोध्येति शेषः । तां मायां तुष्टावेति योज्यं ॥ ४१ ॥ अयि उमे । त्वं परस्य पुंसः सर्वोत्तमपुरुषस्य परदेवताया अस्मदादीनामिष्टदेवताया अजस्य विष्णोर्मायां व्यपश्यो विशेषेण दृष्टवत्यपि । कथं भूतां । यया मायया कलानां हरेर्भिन्नांशानां विभूतिरूपाणां मध्ये ब्रह्माणं विना ऋषभः श्रेष्ठोऽहमवशः सन् विमुह्य मोहं प्राप्तवान् । मदधीना अन्ये प्राणिनो विमुह्यंतीति किमु ॥ ४२ ॥ हरिमाहात्म्यं वर्णयति ॥ ॥२५ ॥
यमिति । हे गौरि । त्वं समाः सहस्रांते समानां वत्सराणां सहस्रस्यांतेऽवसाने योगाद्धरिविषयकध्यानलक्षणयोगादुपारतं विरतं मामुपेत्य यमपृच्छस्त्वद्ध्यानविषयः कः कीदृश इत्येवं पृष्टवत्यासि सम्यग्ध्यानविषय एषो ममापि मायामोहकः साक्षात्पुराणपुरुषो

हरिः । स कीदृश इत्यस्योत्तरं ॥ न यत्रेत्यादि । यत्र भगवति कालो न विशते जन्मादि विकारं कर्तुं न शक्नोति । वेदश्च न विशते न प्रवर्तते । यं वेदोऽपि साकल्येन प्रतिपादयितुं न शक्नोति । यतो वाचो निवर्तंत इति श्रुतेः ॥ ४३ ॥ पंचमाध्याये उपक्रांतं चाक्षुषमन्वंतरेऽवतीर्णस्य हरेरजितनाम्नोऽमृतमथनार्थं मंदरोद्धरणादि विक्रममुपसंहरति ॥ इतीति । हे तात । शार्ङ्गधन्विनोऽजितनाम्नोहरेर्येनाजितेन । कूर्मरूपेणेति शेषः ॥ ४४ ॥ अजिताख्यानकीर्तनादिना फलमाह ॥ एतदिति । यद्यस्मादुद्गच्छति नश्यति । तमो मिथ्याज्ञानं यस्मात्स उत्तमो मिथ्याज्ञाननाशक इत्यर्थः । एतादृशः श्लोकः कीर्तिर्यस्माद्यस्येति वा । तस्य हरेर्गुणानामनुवर्णनं समस्तसंसारपरिश्रमं संसारदुःखमपघ्नंति नाशयतीति तथोक्तं । तस्मादेतद्गीतचरितं । मुहुर्निरंतरं कीर्तयतोऽनुशृण्वतश्च पुरुषस्य कश्चित्स्वापेक्षयैहिकामुष्मिककार्यमात्रविषये समुद्यमः प्रयत्नो जातु कदाचिदपि नरिष्यते न नश्यति । सार्थक एव भवतीति भावः ॥ ४५ ॥ भगवता कृतं भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति ॥ असदिति । असतामभक्तानामविषयमप्राप्यं किंतु भावेन भक्त्या गम्यमंघ्रिचरणं प्रपन्नान् अमरवर्यान् सिंधुमथ्यं सिंधोर्मथने जातममृतं यो हरिरश्यदपाययत् । उपसृतानां शरणागतानां पुंसां कामरूपमभीष्टप्रदं तं हरिमहं नतोऽस्मीत्यन्वयः । कथं भूतः सन् । कपटयुवतिवेषो । कापट्यर्थं दैत्यवंचनार्थं युवत्याः स्त्रियो वेषो यस्य सः सुरारीन्मोहयन् सन् । अनेनैवं विधे भगवति भक्तिः कर्तव्येति सूचितं भवति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ८—११ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ एवं प्रासंगिकं समाप्येदानीं हरिमाहात्म्यसूचकानि श्राद्धदेवाद्यष्टमन्वंतराणि क्रमेण वर्णयति ॥ मनुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः । विवस्वतस्तन्नामकसूर्यपुत्रः । इदानीं वर्तमानः सप्तमो मनुः श्राद्धदेव इति श्रुतः । यस्य मनोरपत्यानि शृणु ॥ १ ॥ तानाह ॥ इक्ष्वाकुरित्यादिना ॥ २ ॥ पुत्रसंख्यानाह ॥ मनोरिति । वैवस्वतः श्राद्धदेव इति अपरनाम ॥ ३ ॥ वैवस्वतमन्वंतरे देवानाह ॥ आदित्य इति । आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मन्वंतरगतेंद्रमाह ॥ आदित्यानामिति । आदित्यानां । विवस्वानर्यमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः । धाता पर्जन्य वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रम इत्युक्तद्वादशादित्यानां मध्येऽवरं पश्चाज्जन्म यस्य स तथा वामनो द्वादशादित्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ मंदानां ज्ञानपूर्वकथामनूद्योत्तरकथां प्रतिजानीते ॥

संक्षेपत इति । ते तुभ्यं सप्त मन्वंतराणि । स्वायंभुवस्वारोचिषोत्तमतापसरैवतचाक्षुषाख्यान्यतीतानि षट् । वैवस्वताख्यं वर्तमानं सप्तमं चेत्येवं सप्तमन्वंतराणि संक्षेपतो मयोक्तानि वर्णितानि । अथानंतरं विष्णोः शक्त्या सामर्थ्येनान्वितानि विष्ण्ववतारसहितानि भविष्याण्यग्रे । इतराणि । सावर्णिदक्षसावर्णिब्रह्मसावर्णिधर्मसावर्णिरुद्रसावर्णिदेवसावर्णिइंद्रसावर्णिसंज्ञानि सप्तमन्वंतराणि वक्ष्यामि ॥ ७ ॥ अष्टमं मनुं वक्तुं तदुपयुक्तकथामाह ॥ विवस्वत इति त्रिभिः । प्राक् षष्ठस्कंधे संज्ञा छायेत्युभयेऽपि विश्वकर्मसुतेऽभिहिते ते विवस्वतस्तन्नाम्नः सूर्यस्य तेजस एव बभूवतुः ॥ ८ ॥ तासां तिसृणां भार्याणां मध्ये संज्ञायाः सुता यमो यमी श्राद्धदेवश्चेति त्रयः ॥ ९ ॥ सावर्णिः पुत्रस्तपती नाम्नी कन्या । या तपती संवरणस्य ऋषेर्भार्या वडावाया अश्विनावात्मजौ पुत्रौ ॥ १० ॥ एवमुपयुक्तमुक्त्वेदानीमष्टममन्वंतरगतमन्वादीनाह ॥ अष्टम इति । सावर्णिः पूर्वोक्तः । विवस्वत्सुतस्तस्य सुतानाह ॥ निर्मोहेति ॥ ११ ॥ देवानाह ॥ तत्रेति । इंद्रमाह ॥ तेषामिति । विरोचनसुतो बलिरिंद्रः ॥१२॥ तन्माहात्म्यमाह ॥ दत्वेति । सप्तममन्वंतरे यो बलिः पदत्रयं पादत्रयपरिमितां भूमिं याचमानाय विष्णवे वामनायेमां सर्वां भूमिं दत्वाऽष्टममन्वंतरे विष्णोः प्रसादेन राद्धं लब्धमिंद्रपदं । भुक्त्वेति शेषः । ततोऽन्ते हित्वा त्यक्त्वा च सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यति । वैवस्वतांतरेऽमृतमथनकाले इंद्रेण हतो बलिः पुनः शुक्रेणोज्जीवितः सन् पुनरिंद्रं जित्वा त्रैलोक्याधिपतिर्भूत्वाऽस्य यज्ञ आगत्य याचमानाय वामनरूपाय हरये सर्वभूमिं ददौ । तत्पुण्येनैवाष्टमे मन्वंतरे इंद्रपदं प्राप्यानुभूयांते मुक्तिमेष्यतीति भावः ॥१३॥ दत्तसर्वभूमिर्बलिरिंद्रपदप्राप्तिपर्यंतमिदानीं कुत्रास्त इत्यत आह ॥ यो सावििति । यो भगवता बद्धः स्वपार्षदैः पाशैर्बंधनं प्रापितोऽसौ बलिः पुनः प्रीतेन तेनैव हरिणा स्वर्गादधिके सुतलनामके भूमिबिले निवेशितः प्रतिष्ठितः सन् अधुना वैवस्वताख्येऽस्मिन्मन्वंतरे स्वराडिवेंद्र इवास्ते ॥ १४ ॥ अष्टममन्वंतरगतानृषीनाह ॥ गालव इति । दीप्तिमान् रामः परशुरामो द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा अस्माकं शुकनामकस्य मम पिता बादरायणो वेदव्यासः । गुर्वात्मनि चैकेषामित्युक्तेऽस्माकमिति बहुवचनं । एकस्मिन्नपि स्वस्मिन्नुच्यते ॥ १५ ॥ तत्राष्टमे मन्वंतरे भविष्यंति । इदानीं कुत्रासत एते इत्यत आह ॥ स्वयोगत इति । स्वयोगतः सत्कर्मानुष्ठानेन सह स्वस्वकर्म कुर्वंत इत्यर्थः । आसते ॥ १६ ॥ तत्रेश्वरावतारमाह ॥ देवगुह्यामिति । देवगुह्यां सरस्वत्यां भार्यायां प्रभुरीश्वरो हरिः सार्व-

भामपतीति नाम्ना जातः सन् पुरंदरात्स्थानं स्वर्गलोकं हृत्वा बलये दास्यति ॥ १७ ॥ वरुणसंभवो वरुणपुत्रस्तत्सुता दक्षसावर्ण्याख्यमनुसुताः ॥ १८ ॥ पुरा पूर्वमन्वंतरापेक्षयाऽन्येऽत्राद्भुतं नाम इंद्रः स्मृतः ॥ १९ ॥ अत्र भगवदवतारमाह ॥ आयुष्मत इति । आयुष्मान्नामकादंबुधारानामिकायां भार्यायां ऋषभनामको भगवतः कलाऽवतारो भविष्यति । येन ऋषभनाम्ना संत्रातो रक्षितोऽद्भुतस्तन्नामेंद्रस्त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽनुभविष्यति ॥ २० ॥ उपश्लोकस्य तन्नामकस्य सुतः । तत्सुता ब्रह्मसावर्णिनाममनुसुता द्विजाः सप्तर्षयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ देवानाह ॥ सुवासनेति । इंद्रमाह ॥ शंभुरिति । शंभुनामा सुरेश्वर इंद्रः ॥ २३ ॥ हरेरवतारमाह ॥ विष्वक्सेन इति । विष्वक्सेननामको हरिः । शंभोस्सखाङ्गः । इंद्रस्य सख्यं करिष्यति ॥ २४ ॥ एकादशम इति प्रयोग आर्षः । आत्मवान्मनस्विनि । अनागतो भविष्यन्मनुः । तत्सुता धर्मसावर्णिसुताः ॥ २५ ॥ देवानाह ॥ विहंगमा इति । तेषां देवानां वैधृतिस्तन्नामेंद्रः । अरुणादयः सप्तर्षयः ॥ २६ ॥ तत्र धर्मसावर्णिमन्वंतरे वैधृतायां तन्नामिकायां स्त्रियां जात आर्यकनाम्नः सुतो धर्मसेतुरिति स्मृतः । हरेरंशोऽवतारस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २७ ॥ भविता भविष्यति ॥ २८ ॥ ऋतधामा तन्नामकेंद्रः ॥ २९ ॥ सत्यसहस्तन्नामकस्य सूनृतायास्तन्नाम्न्याः स्त्रियश्च सुतः सन् स्वधामाख्यो हरेरंशोऽवतारस्तस्य रुद्रसावर्णिनाम्नो मनोरंतरं साधयिष्यति पालयिष्यति ॥ ३० ॥ देवसावर्णेर्देहजा आत्मजाः ॥ ३१ ॥ दिवस्पतिस्तन्नामेंद्रः ॥ ३२ ॥ यो योगेश्वरनामको हरेरवतारो बृहत्यां तन्नाम्न्यां स्त्रियां देवहोत्रस्य तनयः संभविष्यति ॥ ३३ ॥ इंद्रसावर्णिवीर्यजाः पुत्राः ॥ ३४ ॥ विचित्रादि नामानः शुचिनामक इंद्रस्तपस्विनः सप्तर्षयः ॥ ३५ ॥ हरेरवतारमाह ॥ नारायणस्येति । तदैंद्रसावर्णिमन्वंतरे हरिर्विनताख्यास्त्रियां सत्रायणाख्यस्य बृहद्भानुमनोस्तनयः सन् क्रियातंतून्कर्मसमुदायान्वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३६ ॥ चतुर्दशमन्वंतराण्युपसंहरति ॥ राजन्निति । त्रिकालानुगतान्यतीतवर्तमानभविष्यत्कालेष्वनुगतान्यनुवर्तमानान्यतीतानि षट् । सप्तमं वर्तमानं । भविष्याणि सप्तैवं चतुर्दशैतानि मन्वंतराणि ते तव प्रोक्तानि ॥ प्रसंगात्प्रमेयाविशेषमाह ॥ एभिरिति । महायुगचतुष्टयं महायुगमुच्यते । युगानां महायुगानां सहस्रेण पर्ययः परिवर्तिं यस्य सः सहस्रयुगप्रमाणः कल्पो ब्रह्मयुगकल्पः । एभिश्चतुर्दशमन्वंतरैर्मितः परिमितः सहस्रमहायुगपरिमिते ब्रह्मण एकस्मिन्नहनि चतुर्दशमन्वंतराणि भवंतीति भावः

॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वादशोऽध्यायः ॥ ८—१२ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ चतुर्दशमन्वंतरस्थानां मन्वादीनां पृथक् पृथक् कर्माणि निरूप्यंतेऽस्मिन्नध्याये । हे भगवन् शुकाचार्य । यथा कथं य इमे मन्वादयो येन पुरुषेण यस्मिन्कर्मणि व्यापारे यथा येन प्रकारेण नियुक्ताः प्रेरिताः प्रवर्तंते । तत्सर्वं वदस्व ॥ १ ॥ तत्रादौ मन्वादिषट्कमध्ये भगवदवतारकर्माण्याह ।। मनव इति । मुनयः सप्तर्षयः । येन नियुक्ता इत्यस्योत्तरं ॥ पुरुषेति । पुरुषेण हरिणाऽऽशास्यंते नियुज्यंत इति पुरुषशासनाः ॥ २ ॥ तदेव विशदयति ॥ यज्ञादय इति । यज्ञादयो याः पौरुष्यः परस्य हरेः संबंधिन्यस्तनवोऽवताराः कथिताः । मन्वंतरेष्वाभिस्तनुभिः प्रचोदिताः संतो मन्वादयः । आदि पदेन मनुपुत्रा ऋषींद्रदेवा ग्राह्याः । जगद्यात्रां जगत्स्थितिं जनयंति कुर्वंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ इदानीं ऋषिकर्माण्याह ॥ चतुर्युगांतेंते । यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः सनातन आद्यनंतकालेऽपि सर्वैः क्रियमाणो धर्मः सिध्यति । ताश्चतुर्युगांते दिनकल्पांते कालेन निमित्तेन ग्रस्तांस्तिरोहितान् श्रुतिगणान् ऋषयो यथा यथावत्तपसा सम्यक् तपः कृत्वेत्यर्थः । अपश्यन् ॥ ४ ॥ मनुकर्माण्याह ॥ तत इति । हरिणोदिताः प्रेरिता मानवो युक्ताः सावधानमनाः संतः स्वेस्वेकाले स्वस्याधिकारकाले महीं भूमिं ततो वेदेषु विहितं चतुष्पादं तपः सत्यं दया शौचाख्यपादचतुष्टयवंतं धर्मं संचारयंति । मह्यां धर्मं प्रवर्तयंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मनुपुत्र व्यापारमाह ॥ पालयंतीति । प्रजापाला मनुपुत्रास्तत्तन्मनुकाले यावदंतं यावन्मन्वंतरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादि क्रमेण महीं धर्मं पालयंति । देव व्यापारमाह ॥ यज्ञेति । तत्र मन्वंतरे ये देवा अनुकीर्तिता अनुवर्णिता यज्ञभागभुजो यज्ञभागभोक्तारः ॥ ६ ॥ इंद्रव्यापारमाह ॥ इंद्र इति ॥ ७ ॥ प्रसंगाद्रूपांतरैरपि जगद्धात्रा प्रवर्तनमाह ॥ ज्ञानमिति । अनुयुगं प्रतियुगं हरिः सिद्धानां सनकादीनां स्वरूपधृक् । सनकाद्यंतर्गतरूपेणेत्यर्थः ज्ञानं ब्रूत उपदिशति । ऋषीणां याज्ञवल्क्यादीनां रूपधरः । याज्ञवल्क्याद्यंतर्यामिणेत्यर्थः । कर्म यज्ञादिकर्ममार्गं ब्रूते । योगेशरूपधृक् योगप्रवर्तकदत्तात्रेयादिरूपधारी । तन्नामसाक्षाद्रूपेणेत्यर्थः । योगं प्राणायामादि प्रतिपादकं शास्त्रं ब्रुवते ॥ ८ ॥ प्रजेशा मरीच्यादयस्तदंतर्गतरूपेण । सर्गं करिष्यतीति शेषः । स्वराड्वपू रामकृष्णादि राजन्यो दस्यून्हंतीति कालरूपेण सर्वेषामसतामभावाय नाशाय पृथग्गुणोऽयथार्थज्ञानजनकभ्रमो गुणप्रवर्तको भवति ॥ ९ ॥ एवं विधो हरिरनामरूपयाऽ-

प्रसिद्धस्वरूपयाऽव्यक्त शब्दवाच्येत्यर्थः। मायया प्रकृत्या मोहित आत्मा मनो येषां तैरेभिर्जनैः कल्पितैर्नानादर्शनैरद्वैतादिशास्त्रैः स्तूयमानोऽपि निरूप्यमाणोऽपि न दृश्यते सम्यक् न ज्ञायते। च शब्दाद्वेदज्ञानिभिर्वेदादिसच्छास्त्रैः स्तूयमानो हरिर्ज्ञायत इति ज्ञेयं ॥ १० ॥ प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतमुपसंहरति ॥ एतदिति। पुराविदः पुरातनज्ञानिनो यत्र कल्पे चतुर्दश मन्वंतराण्याहुस्तस्य कल्पे विकल्पस्य कल्पभेदस्यावांतरकल्पस्येत्यर्थः। एतत्तु चतुर्दशमनु भोग्यकालस्य प्रमाणमुक्तं ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ८—१३ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ द्वादशाध्याये सावर्णिमन्वंतरानुवर्णनसमये दत्वेमां याचमानायेति बलिं प्रति वामनयाचनोक्ता। तथाऽसौ भगवता बद्ध इति वामनेन बलिबंधनं कृतमित्युक्तं। तत्र हरियाचनबलिबंधनयोर्निमित्तं पृच्छति राजा ॥ बलेः पदत्रयमिति। हरिः स्वयमीश्वरो भूत्वाऽपि कृपणवद्दरिद्रवद्बलेः सकाशाद्भूमेः पदत्रयं पादत्रयपरिमितां भूमिं कस्माद्धेतोरयाचत। लब्धः स्वीकृतोऽर्थस्त्रैलोक्यलक्षणो येन सस्तादृशो भूत्वाऽपि तं बलिं कस्माद्बबंध ॥१॥ पूर्णस्येश्वरस्य याञ्चाऽनागसो निरपराधिनो बलेर्बंधनं चेत्येतद्वेदितुमिच्छामोऽपेक्ष्यामः कौतूहलमौत्सुक्यं ॥ २ ॥ तत्र तावद्बलेस्त्रिलोकीमपहर्तुं याञ्चनादि छलं कृतवानित्युक्तं। ब्राह्मणाराधनबलेनाखंडलस्यैव स्वर्गविजयक्रममाह ॥ पराजित इत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः। युद्धे पराजिता श्रीर्येन स इंद्रेणासुभिः प्राणैश्च हापितस्त्याजितः सन् भृगुभिः शुक्राचार्यैर्जीवितस्तेषां शिष्यो माहात्मोदारचरितो स बलिस्तान् भृगून् भृगोर्वंशान् शुक्रादीन् अर्थाणां द्रव्याणां निवेदनेन सर्वपदार्थसमर्पणेन सर्वात्मना मनोवाक्कायव्यापारैरभजदसेवत ॥ ३ ॥ महानुभावा अभीष्टसाधकमंत्रसामर्थ्योपेताः प्रीयमाणाः सर्वस्वसमर्पणेन प्रीताः संतस्त्रिनाकं स्वर्गं जिगीषमाणं जेतुमिच्छंतं बलिं महाभिषेकेण विधिना। अथ तमैंद्रे महाभिषेके ते देवा अब्रुवन्। इति ऋग्वेदोक्तब्राह्मणोक्तप्रकारेणाभिषिच्य विश्वजिता तन्नामयज्ञेनायजन् ॥ ४ ॥ कांचनपट्टबद्धः सुवर्णमयपट्टिकाभिर्बद्धो हर्यश्वस्येंद्रस्य ये तुरंगास्तेषामिव वर्णो हरितो येषां ते हविर्भिरिद्धाद्दीप्ताद्धुताशनादग्नेरासाविर्बभूव ॥ ५ ॥ पुरटेन सुवर्णेनावबद्धमरिक्तावक्षयसायकौ तूणाविषुधीर्दिव्यं कवचं चेत्येतत्सर्वं। हुताशना आसेत्यन्वयः। पितामहः प्रल्हादः। अम्लानपुष्पां नूतनपुष्पनिर्मितां। शुक्रो जलजं शंखं ददौ ॥ ६ ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विप्रैः शुक्रादिभिरार्जितः संपादितो योधनार्थं

युद्धपरिकरो यस्य सः । तैर्विप्रैरवकल्पितं स्वस्त्ययनं मंगलवाचनादिर्यस्य स बालिर्विप्रान्प्रदाक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः सन् प्रल्हादं पितामहमामंत्र्य दृष्ट्वा नमश्चकार ॥ ७ ॥ अथ रथमारुह्य रराजेत्युत्तरेणान्वयः । सुस्रग्धरः शोभनमालाधरः ॥ ८ ॥ हेमांगदाभ्यां सुवर्णांगदाभ्यां लसंतौ बाहू यस्य सः । धिष्ण्यस्थः कुंडलस्थो हव्यराट् आग्निरिव ॥ ९ ॥ स्वतुल्यमैश्वर्यं रथश्च स्त्रीश्च येषां तैः स्वयूथैः स्वकीयैर्दैत्ययूथपैर्वृतो ऋद्धां समृद्धामिंद्रपुरीं स्वर्गं प्रति ययाविति द्वयोः श्लोकयोरन्वयः । कथं भूतैर्दृग्भिः । खमंतरिक्षं पिबद्भिरिव परिधीन्दिशो दहद्भिरिव ॥ १० ॥ ध्वजिनीं सेनां विकर्षन् आकार्षन्प्रेरयन्नित्यर्थः । रोदसीं द्यावापृथिव्यौ कंपयन्निव ॥ ११ ॥ अतिसमृद्धामित्युक्तं । तां समृद्धिमेव वर्णयति ॥ रम्यामित्यादिभिः सार्धैरेकादशभिः । उपवनानि फलप्रधानानि । निकटानि चोद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा तै रम्यां । कथं भूतैः । कूजयंति विहंगमिथुनानि येषु तैर्गायंतो मत्ता मधुव्राता भ्रमरा येषु तैः प्रवालादीनां पल्लवादीनां पल्लवादीनामुरुभारो यासु तादृशाः शाखा येषां तादृशा अमरद्रुमा येषु तैः ॥१२॥१३॥ यत्र नलिनीषु सुरसेविता वनिताः क्रीडंति । ता एवं हंसादि पक्षिकुलेनाकुला व्याप्ता नलिन्यः सरांसि यत्र येषु वनेषु संति । तैरुपवनोद्यानै रम्यामिति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ परिखभूतया जलदुर्गवद्विद्यमानयेत्यर्थः । आकाशगंगया भागीरथ्याऽऽवृतामग्निवर्णेन सौवर्णेन प्रकारेण चावृतां । आट्टालाः प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन । रुक्मपट्टानि सुवर्णमयोपरिबंधवंति कपाटानि येषु तैर्द्वारैर्गृहद्वारैः स्फटिकमयगोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां युक्तां । विभक्ता विस्तृताः प्रपथा राजमार्गा यस्यास्तां ॥ १५ ॥ सभा उपवेशस्थानानि चत्वराण्यंगणानि रथ्या उपमार्गास्तैराढ्यां संपन्नां दशकोटिवाचकानि । अर्बुद शब्दो बहुत्ववाचकः । तथा च बहुभिर्विमानैर्युतां वज्रैर्विद्रुमैश्च खचिता वेदयो वेदिका येषु तैर्मणिमयैर्नवरत्नखचितैः शृंगाटकैश्चतुष्पथैर्युतां ॥ १६ ॥ यत्रेंद्रपुर्यां नित्यं वयस्तारुण्यं रूपं च सौंदर्यं च यासां ताः श्यामाः षोडशवत्सराः । श्यामाः षोडशवार्षिका इत्यभिधानात् । विरजवाससो निर्मलवस्त्राः रूपवत्यः स्वलंकृताः स्त्रियोऽर्चिभिर्ज्वालाभिर्वन्हय इव भ्राजंते ॥१७॥ यत्र मारुतः सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां पतितानां नवैर्नूतनैः सौगंधिकैः स्थलचंपकैः पुष्पैर्विनिर्मितानां स्रजां मालानामामोदं परिमलमुपादाय मार्गे आवाति ॥ १८ ॥ अगरुगंधिना कृष्णागरुगंधवता पांडुरेण शुभ्रेण हेमजालाक्षेभ्यः सुवर्णगवाक्षेभ्यो

निर्गच्छता धूमेन प्रतिच्छन्ने व्याप्ते सुरभिया अप्सरसः ॥ १९ ॥ मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिर्ध्वजैश्च नानाविधपताका-युक्ताभिः । वलिभीभिश्च विमानानां पुरोभागैरावृतां व्याप्तां । पताकावलिभिः समावृतामिति पाठे स्पष्टोऽर्थः । वैमानिकानां विमानोपर्युपविष्टानां स्त्रीणां कलगीतैर्मधुरगायनैर्मंगलां शोभितां शिखंडिभिर्मयूरैः पारावतैर्भृंगैर्भ्रमरैश्च नादितां ॥ २० ॥ तालैः सहिताभिर्वीणादिभिः सवाद्यैर्नृत्यैरुपदेवानां गंधर्वाणां गीतकैश्च मनोरमां स्वप्रभया जिता तिरस्कृता ग्रहाः सूर्यादयो यया सा तां ॥ २१ ॥ अधर्मिष्ठाः पापकर्तारः खला दुर्जना भूतद्रुहः प्राणिनामपकारकारिणः शठा गूढद्वेषिणो मानिनोऽहंकारिणः कामिनः कामुकाः । लुब्धाः सत्पात्रेऽदातारश्च । यां न व्रजंति । एभिः पूर्वोक्तैरधर्मादिभिर्दोषै रहिताः पुरुषाः यामिंद्रपुरीं व्रजंति । यत्र नित्यवयोरूपा इत्यादि यच्छब्दानां तामित्युत्तरेणान्वयः ॥ २२ ॥ तां देवधानीं देवपुरीं वरूथिनीपतिः सेनापतिः स बलिः पुर्या बहिः समंतात्परितः पृतन्यया सेनया रुरुधे । आचार्येण शुक्रेण दत्तं जलजं शंखं प्रयुंजन् जनयन् ॥ २३ ॥ मघवानिंद्रो बृहस्पतिं ॥ २४ ॥ भूयानुद्यमो महान्प्रयत्नो दृश्यते । इमं बलिमविषह्यं सोढुमशक्यं मन्ये । अयं केन हेतुनैवं तेजसोर्जित आसीत् ॥ २५ ॥ कुतो वाऽपि कुतश्चित्कारणादपि प्रतिवोढुं प्रतियोद्धुमपाकर्तुं वाऽधीश्वरः समर्थः । इदं जगद्दशादिशलिहन्नः-स्वादयन्निव । दृग्भिर्नभोंऽतरिक्षं दहन्निव सांवर्तकाग्निरिव प्रलयाग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥ यतः कारणाद्बलेरोज आदिकमासीत् । यत ओज आदेर्निमित्तादेष उद्यम आसीत् । मद्रिपोर्मम शत्रोर्बलेरेतस्यैतादृशस्य दुर्धर्षत्वस्य धर्षयितुमशक्यत्वस्य कारणं ब्रूहि ॥ २७ अस्य बलेरुन्नतेरुत्कर्षस्य कारणं तत्किं ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥ भवद्विधो भवत्सदृशो वाऽस्य बलेः पुरः स्थातुं न शक्तः । यथा कृतांतस्य यमस्य पुरतो जनः स्थातुं न शक्तस्तद्वत् ॥ २९ ॥ अत्रोचितमुपायमाह ॥ तस्मादिति । यूयं त्रिविष्टपं स्वर्गमु-त्सृज्य निलयनमदर्शनमित्यर्थः । यात प्राप्नुत । कथं भूताः । यतः कालाच्छत्रोर्विपर्ययो विपत्तिः स्यात् । तं कालं प्रतीच्छंतो प्रतीक्ष्यमाणाः ॥ ३० ॥ केनास्य विपर्ययः स्यादित्यत आह ॥ एष इति । एष बलिर्विप्राणां बलेनोदर्कोऽभिवृद्धोऽत एवं संप्रतीदानीमुत्कृष्टः पराक्रमः । एषामेव भृगूणामेवापमानेन सानुबंधः सकुटुंबो विनंक्ष्यति नाशं प्राप्स्यति ॥ ३१ ॥ अर्थानु-दर्शिना देशकालेचितकार्यदर्शिना । गुरुणैवं सुमंत्रितो विचारितोऽर्थः कार्यं येषां ते गीर्वाणा देवास्त्रिविष्टपं स्वर्गं हित्वा कामरू-

पिणः प्रच्छन्नाकारः संतो निलयनं जग्मुः ॥ ३२ ॥ अतिविलीनेष्वदर्शनं गतेषु सत्सु देवधानीं देवाश्रयां पुरीं स्वर्गमधिष्ठाया-श्रित्य निन्ये चक्रे ॥३३॥ एवं प्राप्तमिंद्रपदं स्थिरं कर्तुं भृगवो बलिमयाजयन्नित्याह ॥ तमिति । अनुव्रतमनुवर्तिनं हयमेधानामश्वमे-धानां शतेन । तदनुभावेनाश्वमेधमहिम्ना । उडुरादिव चंद्र इव ॥ ३५ ॥ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलंभितां प्राप्तामृद्धामातिसमृद्धां ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ८—१४ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युग इति स्ववचनं सत्यं कर्तुं देवानां संकटे प्राप्ते हरिणा वामनावतारः कृत इति वक्तुं तदुपयुक्तां कथामाह ॥ एवमिति । अदितिर्निष्टेष्वदर्शनं गतेषु । पर्यतप्यत्संतापं प्राप ॥ १ ॥ तस्या अदित्याश्चिरकालीनात्समाधेर्ध्यानाद्विरत उपरतः ॥ २ ॥ स कश्यपः कृत आसनस्वीकारो येन सः । यथा न्यायं विध्युक्तप्रकारेण सभाजितः पूजितः सन् दीनवदनां म्लानमुखीं पत्नीमिदमाह ॥ ३ ॥ दीनवदनत्वादिक-मालक्ष्य बहुधा विकल्पयन्पृच्छति ॥ अप्यभद्रमिति सप्तभिः । हे भद्रे शोभनेऽदिते । स्वर्गलोकेऽधुना विप्राणामभद्रममंगलं नागत-मपि । अपि शब्दः किं शब्दार्थः । अभद्रं मृत्युरूपं नाप्राप्तं किं । धर्मस्याभद्रं नागतं किं । मृत्योश्छंदामिच्छामनुवर्तत इति मृत्युर्वशवर्तिनो जनस्येत्यर्थः । छंदानुवर्तिनो मृत्योः सकाशाल्लोकस्येति वा । अभद्रं मृत्युरूपं नागतं किं ॥ ४ ॥ आपि वाऽ-थवा । गृहमेधिनां गृहस्थाश्रमोपेतो यत्र गृहेष्वयोगिनामपि संसारिणामपि धर्मादेर्योगः प्राप्तिर्भवति । स्वधर्मानुष्ठानेन धर्मार्थ-कामसिद्धिर्भवतीत्यर्थः । तेषु गृहेषु किंचिदप्यकुशलं । नहीति च तत्रानुकर्षः कर्तव्यः ॥ ५ ॥ कुटुंबे पुत्रादि पोषणे अस-क्तयाऽतिथयो गृहमभ्युपेत्य प्रत्युत्थानादिनाऽपूजिता इव गृहाद्याता न हि ॥ ६ ॥ नार्चिता अनर्चिताः संतो ये निर्गच्छंति ते गृहाः प्रेतराजगृहस्य श्मशानस्य समास्तुल्याः ॥ ७ ॥ हे सति । मयि प्रापिते सति । गृहादन्यत्र स्थिते सति उद्विग्ना संभ्रांता धीर्यस्यास्तथा त्वया वेलायां होमकालेऽग्नयो कर्हिचिन्न हुता किं ॥ ८ ॥ यस्याग्नेः पूजया गृहेणान्वितः पुरुषः । तत्र हेतुमाह ॥ ब्राह्मण इति । सर्वदेवानामंतर्यामिणो विष्णोर्ब्राह्मणोऽग्निश्चेति द्वयं मुखं यतोऽत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ हे मनस्विनि । तव पुत्राः सर्वेऽपि कुशलिनः क्षेमवंतः किं । प्रश्नबीजमाह ॥ लक्षय इति । भवत्याऽऽत्मानं मनोऽस्वस्थं चिंतायुक्तलक्षणैर्मुखम्लानादिभिर्लक्षये

तर्कयामि ॥ १० ॥ अस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीति वक्तुं त्वत्पृष्टमभद्रादिकं नास्तीत्याहुः ॥ भद्रमिति द्वाभ्यां । द्विजानां भद्रमेवास्ति। त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्थानरूपा इमे गृहाश्च सर्वे कुशलिनः ॥ ११ ॥ भिक्षवो भिक्षुका लिप्सवो बांधवाश्चाग्रय इत्यादि सर्वं भगवतस्तवानुध्यानान्मया क्रियमाणान्नरिष्यति ॥ १२ ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह ॥ को न्विति । मानसो मनस्यपेक्षितः कामो विषयो न संपद्येत न सिध्येत् । प्रजाध्यक्षः प्रजानां कुशलाकुशलयोरध्यक्षः साक्षित्वेन द्रष्टा । भावान्यस्य ममैवं पूर्वोक्तप्रकारेण धर्मान् अग्न्यतिथ्यादि पूजारूपान्प्रभाषसे उपदिशसि । तस्या ममेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ ननु सर्वस्यापि भद्रत्वेन तव म्लानमुखत्वं किं निमित्तमित्यतस्तत्र निमित्तं वदतीति स्वापेक्षितं प्रार्थयते ॥ तथैवेति चतुर्भिः । हे मारीच मरीचपुत्र। सत्त्वंरजस्तमोजुषः सात्त्विकराजसतामसस्वभावास्तवैव मानसशरीरजा मनसा शरीरेण वा जाता या इमाः प्रजाः सुरासुरादयस्तासु सुरासुरादिषु महेश्वरो हरिर्विभागं सत्त्वादिगुणानुकूल्येन मनोरथं भजते करोति । अद्य दैत्यानां मनोरथं साधयतीति हृदयं ॥१४॥ हे ईश पते । श्रेयः क्षेमं चिंतय साधय । सपत्नैर्दैत्यैर्हृता श्रीर्येषां ते तान् । हृतं स्थानं स्वर्गो येषां तान् । नोऽस्मान् । पुत्रापेक्षया पुल्लिंगबहुवचने ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति ॥ परैरिति । शत्रुभिरित्यर्थः । विवासिता बहिष्कृता स्वस्थानाच्च्याविता व्यसनसागरे दुःखसागरे मे मम । पुत्राणामिति शेषः । ऐश्वर्यादीनि हृतानि ॥ १६ ॥ कल्याणं मंगलं विधेहि । धिया बुद्ध्या । अंतःकरणपूर्वकमिति यावत् । कल्याणकर्तृणामुत्तमः ॥ १७ ॥ कः प्रजापतिः कश्यपः स्मयन्निवाश्चर्यं कुर्वन्निव प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन तत्त्वमुपादिशति ॥ अहो इति । मायाया मोहिन्या इच्छाया बलं सामर्थ्यं ॥ १८ ॥ आनादिष्वात्मसु जडरूपो भौतिको भूतविकारः प्रकृतेः परो विलक्षण आत्मा जीवः क्व । के कस्य पतिपुत्राद्याः । संबंधाभावादिति संबंधः । एषु स्वसंबंधिज्ञाने मोह एव मिथ्याज्ञानमेव ॥ १९ ॥ अत्रापरितुष्यंतीं प्रत्याह ॥ उपतिष्ठस्वेति । उपतिष्ठस्वोपास्व । सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृदयगुहावासं ॥ २० ॥ विधास्यति करिष्यति । दीनेष्वनुकंपावान् । नन्वेवं भूतकामप्राप्तिहेतुर्देवांतरसेवाप्रसिद्धस्तत्राह ॥ अमोघेति । भक्तिर्भजनमितरदेवादिविषया ॥ २१ ॥ उपस्थास्ये भजिष्ये । सत्यसंकल्पो हरिर्यथा मम मनोरथं विदध्यात् ॥ २२ ॥ यथा च पुत्रकैः सह सीदंत्याः क्लेशिताया मे देव आशु तुष्यति । तथा तस्य हरे-

रुपधावनं सेवाविषयं विधिं प्रकारमादिश ॥ २३ ॥ मे मया पृष्टः पद्मजो ब्रह्मा प्रजाकामस्य पुत्रकामस्य यद्व्रतमाहैतत्केशवतोषणं व्रतं ते वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ व्रतानुष्ठानप्रकारमेवाह ॥ फल्गुणस्येत्यादिना । फाल्गुणस्य मासस्यामले शुक्लपक्षे द्वादशाहं द्वादशदिनेषु पयोव्रतः । परमया भक्त्याऽन्वितः पुरुषोऽरविंदाक्षं हरिमर्चयेत् । पयोव्रत इति पुल्लिंगप्रयोगस्तु व्रतस्य साधारणत्वज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥ तत्रादौ व्रतारंभात्पूर्वेद्युःकृत्यमाह ॥ सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यामित्यंतेन ग्रंथेन । सिनीवाल्यां चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायां । सा नष्टेंदुः सिनीवाली सानष्टेंदुः कलाकुहुरित्यभिधानात् । यदि वन्यवराहात्खातमृत्तिका लभ्येत तर्हि क्रोडेन वन्यवाराहेण विदीर्णयोत्खातया मृदाऽऽलिप्य स्रोतसि सप्रवाहवति जले स्नायात् । अन्यथा प्रशस्तमृत्तिकयैव स्नायादित्यर्थः । मृत्तिकालेपेनैवं वक्ष्यमाणं मंत्रमुदीरयेत्पठेत् । तमेव मंत्रमाह ॥ त्वं देवीति । हे देवि त्वं भूमौ भूतानां स्थानमाश्रयमिच्छताऽऽदिवराहेण हरिणा रसाया रसातलादुद्धृताऽसि । तुभ्यं नमो नमः । मे पाप्मानं पापं प्रकर्षेण नाशय निवर्तितात्मानियमो नित्यनैमित्तिकात्मकः संध्योपासनादिको येन सः समाहित एकाग्रचित्तः सन् दैवमर्चयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पूजास्थानान्याह ॥ अर्चायामिति । अर्चायां सालग्रामप्रतिमायां सुवर्णादिरचितप्रतिमायां वा । अर्चाद्यन्यतरस्मिन्नाधिष्ठान इति ज्ञेयं ॥ २८ ॥ तत्रावाहने नव मंत्रान्याह ॥ नमस्तुभ्यमित्यादिना । एतन्मंत्रैर्हृषीकेशमित्यन्वितेन पद्यादौ द्वादशाक्षरं वक्ष्यति । महीयसे महत्परिणामोपेताय । अव्यक्तायाप्रत्यक्षाय सूक्ष्मायाणुपरिमाणाय प्रधानपुरुषाय सर्वोत्तमपुरुषाय चतुर्विंशद्गुणा अव्यक्तादि पृथिव्यंतानि चतुर्विंशति तत्त्वानि जानातीति तथा तस्मै । गुणानां तत्त्वानां संख्यानं प्रतिपादनं यस्मिंस्तस्मिन् तद्गुणसंस्थानं सांख्यशास्त्रं तस्य हेतवे कर्त्रे कपिलात्मन इत्यर्थः ॥ २९ ॥ चत्वारिश्रृंगा त्रयोऽस्य पादा इति मंत्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णुं प्रणमति ॥ नम इति । द्विशीर्षे प्रायणीयोदनीयाख्ये यस्य तस्मै । त्रीणि पादानि पादाः प्रातर्माध्यंदिनसायंसवनाख्यानि यस्य तस्मै । चत्वारिश्रृंगाणि ऋगादि चत्वारो वेदा यस्य तस्मै । तंतवे फलविस्तारकाय संततिहेतवे वा । सप्तगायत्र्यादि छंदांसि हस्ता यस्य तस्मै । त्रैय्यां विद्यायां मंत्रब्राह्मणकल्पाख्यायामात्मा स्वरूपं यस्य तस्मै । मंत्रादिभिस्त्रिभिर्यज्ञस्वरूपस्य निष्पद्यमानत्वादिति भावः । यज्ञायैतादृशयज्ञसंनिहितत्वेन यज्ञरूपाय विष्णवे नमो नमः । चत्वारिश्रृंगा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च । प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चोदनीयकं । हस्तास्तु

सप्तछंदांसि तैर्गृण्हाति फलान्यसौ । मंत्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधाबद्ध इतीर्यते । शास्त्रोद्गातृस्तुतिरवैरोरवीत्यृत्विजो मुखात् । वृषभो महान्स्त्रधर्मैःस्वादेवस्तु फलभावनादिति चत्वारि शृंगेति श्रुतिव्याख्यानरूपप्रमाणोक्त एवार्थ इति ज्ञेयं ॥ ३० ॥ शिवांतर्यामित्वेन हरिं नमति ॥ नम इति । शिवाय शिवांतर्यामिणे मंगलरूपायेति वा । रुद्राय रुजं संसाररोगं द्रावयति नाशयतीति तथा तस्मै । रुद्र शब्दवाच्याय । शक्तेर्लक्ष्म्याः शक्त्याख्यायुधस्य वा । धराय धर्त्रे ॥ ३१ ॥ हिरण्यगर्भाद्यंतर्यामित्वेन नमति ॥ नम इति । हिरण्यगर्भाय चतुर्मुखसंनिहिताय । प्राणाय सूत्रानामकवाय्वंतर्गताय । जगत आत्मने स्वामिने । योगैश्वर्यमणिमाद्यैश्वर्यं शरीरं यस्य तस्मै । योगस्य प्राणायामादि प्रतिपादकयोगशास्त्रस्य हेतवे कर्त्रे ॥ ३२ ॥ ऋषिरूपाय नारायणाय नराय नरनामकशेषाविष्टाय हरये हरिनामकाय । नरनारायणहरयस्त्रयोऽपि धर्मपुत्राः ॥ ३३ ॥ अधिगता प्राप्ता श्रीर्येन तस्मै । केशवाय कश्चेशश्च केशी । तयोः प्रवर्तकाय ॥ ३४ ॥ हे वरदानां ऋषभ । वरेण्य भक्तैर्वरणीय । हरे । त्वं पुंसां यतः सर्ववरदोऽस्यतस्ते पादरेणुमुपासते ॥ ३५ ॥ देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोस्तस्य हरेः पादपद्मयोरामोदं परिमलं स्पृहयंत इवेच्छंत इव यमन्ववर्तंत सो मे प्रसीदतां ॥ ३६ ॥ एभिर्नवमंत्रैरुपस्पर्शनमाचमनं ॥ ३७ ॥ पयसा क्षीरेण । उपवीतं यज्ञोपवीतं ॥ ३८ ॥ पद्यादौ मंत्रमाह ॥ द्वादशाक्षरविद्ययेति । ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति मंत्रेण । पयसि शृतं पक्वं पायसं सर्पिः सगुडं दत्वा हरौ समर्प्य मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव निवेदितं होमशेषं तदन्नं स्वयं वा भुंजीत ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अर्चित्वा छत्रचामरादि राजोपचारैः पूजयित्वा । अष्टोत्तरशतं द्वादशाक्षरं जपेत् । स्तुतिभिः पूर्वोक्ताभिरन्वभिश्च ॥ ४१ ॥ तस्य हरेः शेषं निर्माल्यं पुष्पादिकमुद्वासयेद्विसृजेत् ॥ ४२ ॥ द्वाववरौ येषां तान् । अवरपक्षेऽपि द्वाववश्यं भोजयेदित्यर्थः । मुख्यतस्तु द्वादशेति भावः । सभाजितैर्भोजनादिना पूजितैस्तैर्विप्रैरनुज्ञातः सन् सेष्टो बंधुभिःसहितो भुंजीत ॥ ४३ ॥ तस्यां रात्रौ ब्रह्मचारी च भवेत् । एवं व्रतारंभात्पूर्वदिनकृत्यमुक्त्वाऽथ व्रतदिनकृत्यमाह ॥ श्वो भूत इत्यादिना । श्वो भूते प्रभाते सति यथा यथावत् । न केवलं दंडपूजनं प्रथमदिनमात्रे किंतु यावद्व्रतसमानद्वादशादिनात्मकं व्रतसमाप्तिपर्यंतमर्चयेत् । पयोभक्षः क्षीरमात्राहारः । विष्ण्वर्चने आदृत आदरवान् ॥ ४५ ॥ अहरहः प्रतिदिनं होमरूपमर्हणमग्निपूजनं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अधः स्वापमधःशयनं त्रिषवणं प्रातर्मध्यान्हसायंकालीनं स्नानं ।

असद्भिर्दुर्जनैः सहालापनं संभाषणमुच्चावचान् बहून् आलापान्वा भोगान् ॥ ४८ ॥ अहिंसोऽहिंसकः ॥ ४९ ॥ पंचकैः पंचामृतै-र्विधिकोविदैर्ब्राह्मणैर्ऋषिभिः । विभवे सति वित्तशाठ्येन द्रव्यलोभेन वर्जिताः ॥ ५० ॥ शिपी गरुडे विष्टाय रुद्राय विष्णवे विष्णुमुद्दिश्य निरूप्य श्रपयित्वा । शृतेन पक्केन तेन चरुणा पुरुषं हरिमुद्दिश्य यजेताग्नौ जुहुयात् ॥ ५१ ॥ गुणवन्माधुर्यादि षड्रसोपेतं । पुरुषस्य हरेस्तुष्टिदं ॥५२॥ ऋत्विजश्च ऋत्विग्भूतान् ब्राह्मणांश्च । न तु आचार्यादि पूजनं हरेराराधनं विद्धि ॥५३॥ गुणवता मधुरादि गुणोपेतेन सदन्नेन । हे शुचिस्मितेऽदिते । ये च तत्र तस्मिन्महोत्सवे समागतास्तानन्यान् ब्राह्मणांश्च शक्त्या भोजयेत् ॥५४॥ यथार्हतो यथायोग्यमाश्वपाकांश्चांडालपर्यंतान् जनान् ॥५५॥ ननु दीनांधादिभोजनं विष्णोः प्रीणनं प्रीतिकरमिति विद्वान् जानन् ॥ ५६ ॥ स्वस्तिवाचकैः स्वस्तिवाचनैस्तस्य हरेः कथाभिरन्वहं निरंतरं ॥ ५७ ॥ उपसंहरति ॥ एतादिति । पितामहेन ब्रह्मणा मह्यमभिहितं मया च ते तव समुदाहृतं । एवं पयोव्रतविधिमुक्त्वेदं त्वमपि कुर्वित्युपदिशति ॥ त्वं चेति । हे महाभागेऽदिते । सम्यक् चीर्णेन कृतेनानेन पयोव्रतेन शुद्धभावेन शुद्धस्वभावेनात्मना मनसा त्वं भजनीयं केशवं भज ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ आदरजननाय पयोव्रतं स्तौति ॥ अयं वेति । अयं पयोव्रताख्यो यज्ञः सर्वयज्ञफलप्रदत्वात्सर्वयज्ञाख्य इत्युच्यते । इदं सर्वव्रतफलप्रदत्वात्सर्वव्रतमिति च स्मृतं । इदं तपः सारभूतमिदमेव महादानफलहेतुरीश्वरस्य तर्पणं तृप्तिकरणं च ॥ ६० ॥ पयोव्रतस्य यमनियमत्वं चाह ॥ त एवेति । येन सर्वसाधनोत्तमेन पयोव्रतेनाधोक्षजस्तुष्यति । यमनियमाश्च । तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनं । सिद्धांतश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च पयोव्रतं । एते तु नियमा प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवं क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं वैते यमाः स्मृता इति वचनोक्ता ज्ञेयाः ॥ ६१ ॥ प्रयतैकाग्रचित्ता । आचर कुरु व्रतान् ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां पंचदशोऽध्यायः ॥ ८—१५ ॥ ॥

॥हरिः ॐ॥ अदित्या पयोव्रताचरणं वक्ति ॥ इत्युक्तेति । चिंतयंती स्मरंतीदं पयोव्रतमन्वातिष्ठत् । अचरादिति संबंधः । अतं-द्रिताऽऽलस्यरहिता ॥१॥ तदेव विवृणोति ॥ प्रगृह्येति । प्रगृह्येंद्रियाख्यदुष्टाश्वान् बुद्धिः सारथिर्यस्याः सा ॥२॥ अखिलानामंतर्या-मिणि ॥ ३ ॥ व्रताचरणफलमाह ॥ तस्या इति । तस्या अदित्याः । हे तात् राजन् ॥ ४ ॥ नेत्रयोर्गोचरं विषयं । प्रीत्या विव्हला

॥५॥ तस्या भक्तिलक्षणं दर्शयति । सोत्थाय बद्धांजलिः स्थिता बद्धांजलिर्भूत्वेत्यर्थः । ईडितुं स्तोतुं नोत्सहे न शशाक । अपि तु तूष्णीमास । कथं भूता । आनंदजलैराकुलिते पूरिते ईक्षणे यस्याः सा पुलकैः रोमांचैराकुला व्याप्ताकृतिर्देहो यस्याः सा । तस्य हरेर्दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेपथुः कंपो यस्याः सा ॥६॥ ततः किमकरोदित्यत आह ॥ प्रीत्वेति । चक्षुषा पिबतीवोद्वी-क्षतीक्षमाणा ॥७॥ स्वाभीष्टोदयकरगुणविशिष्टत्वेन स्तौति ॥ यज्ञेशेत्यादि त्रिभिः । यज्ञानामीश संपादक । यज्ञो विष्णुदेवतेति श्रुतेः । पुरुष पूर्णषड्गुणाच्युत । गुणैश्च्युतिरहित । तीर्थादीनि पादयोर्यस्य स तथा । तीर्थं पवित्रं श्रवः कीर्तिर्यस्य तस्य संबुद्धिः । श्रवणयोःकर्णयोर्मंगलं नामधेयं यस्य सः । आपन्नानां शरणागतानां लोकानां व्रजनस्य दुःखस्योपशमाय परिहारार्थमुदयोऽ-वतारो यस्य स तस्य संबुद्धिः । हे ईश अनघ शं सुखं कुरु ॥ ८ ॥ भूम्ने महते हरये नमः । विश्वाय विश्वशब्दवाच्याय । विश्वस्य जगत उत्पत्तिस्थितिसंहारार्थं स्वैरं स्वेच्छया गृहीताः पुरुषशक्तेः प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादयो येन तस्मै । तथाऽपि स्वस्था-याच्युतस्वरूपाय । कुतः । शश्वदुपबृंहितेनाभिव्यक्तेन पूर्णबोधेन संपूर्णज्ञानेन व्यापादितं नित्यनिरस्तमात्मानि तमोऽज्ञानलक्षणं येन तस्मै ॥ ९ ॥ अस्मन्मनोरथमीषत्करणमेव तवेति कैमुत्यन्यायेनाह ॥ आयुरिति । परमायुर्द्विपरार्धायुस्तल्लक्षणं ब्रह्मायुः । वस्तुनि सकला योगेन लभ्या गुणा अणिमादयस्त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः केवलं ज्ञानं तत्ज्ञानं । हे अनंत । तुष्टात्त्वत्तो नृणां भवंति यतोऽतोऽस्माकं सपत्नानां शत्रूणां दैत्यानां सकाशाज्जयस्तेभ्योऽस्मद्राज्यापहरणं आदि शब्देन गृह्यते । एतदादिराशीः कामः सिद्ध्यतीति किमु वाच्यं ॥ १० ॥ सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञोऽतर्यामी वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥ ११ ॥ देवानां मातरदिते । सपत्नैर्हृता श्रीर्येषां स्वधामतः स्वपक्षपाताच्च बाधितानां भ्रंशितानां पुत्राणां देवानामर्थे भवत्या यच्चिरं बहुकालेन कांक्षितं तन्मया विज्ञातमित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कांक्षितमेवाह ॥ तानिति त्रिभिः श्लोकैः । प्रतिलब्धा जयश्रीर्जयसंपद्यैस्ते । प्रतिलब्धा जयश्च श्रीश्च यैस्तैरिति वा । पुत्रैः सहोपासितं । मामिति शेषः । यद्वा । उप समीपे एकत्रेत्यर्थः । उवासितुं स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इंद्रो ज्येष्ठो येषां तैः । विद्विषां दैत्यानां स्त्रियो गृहिणीरासाद्य समीपं प्राप्य ॥ १४ ॥ प्रत्याहृतं पुनः प्राप्तं यशश्च श्रीश्च यैस्ता-न्नाकपृष्ठं स्वर्गमधिष्ठायाश्रित्य क्रीडतः सुखेन स्वस्य व्यापारान्कुर्वतः ॥ १५ ॥ नैतत्कार्यं क्षिप्रं साध्यमित्यत आह ॥ प्राय इति ।

अधुनाऽसुरयूथानां नाथास्ते प्रायो बाहुल्येनावारणीया अनिवारणीया इति मे मतिर्निश्चयः । कुत इत्यत आह ॥ यदिति । यद्यस्मात्ते दैत्या अनुकूल ईश्वरो हरिर्येषां तैर्विप्रैर्भृगुभिर्गुप्ता रक्षिता अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैर्विप्रैर्गुप्ता इति वा । तस्मात्तत्र तेषु दैत्येषु विषये देवानां विक्रमः सुखं न ददाति ॥ १६ ॥ इदानीं विक्रमासंभवे तुष्णीमेवास्थेयमित्यत आह ॥ अथाऽपीति । यद्यपीदं पराक्रमं साध्यं न भवति । तथाऽपि । हे देवि । मम मयोपायश्चिंत्य एव विचार्यैव कुरुते । व्रतस्य चर्ययाऽनुष्ठानेन संतोषितस्य । हेतुगर्भमिदं । त्वद्व्रतेन मम प्रीतत्वादित्यर्थः । तदेव विवृणोति ॥ ममेति । ममार्चनमन्यथा निष्फलत्वेन गंतुं भवितुं नार्हति । श्रद्धानुरूपामिति क्रियाविशेषणं । मदर्चनस्य श्रद्धानुसारेण फलहेतुत्वात्पुरुषार्थनिमित्तकत्वात् । क प्रत्ययः स्वार्थे ॥ १७ ॥ उक्तानुवादेन चिंतितोपायमेवाह ॥ त्वयेति । अपत्यानां पुत्राणां गुप्तये रक्षणायाहुगुणं योग्यतानुसारेण समीडितः स्तुतश्च स्वांशेन स्वरूपभूतांशेन मारीचस्य मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्य तपस्यवस्थितः सन् ते पुत्रत्वमुपेत्य ॥ १८ ॥ अतः पतिमुपधाव पतिमुपास्व । इदानीं ते पुरतोऽवस्थितमेव रूपमेवाकारं मां चापत्यत्वेन पुत्रत्वेन भावय चिंतय ॥ १९ ॥ परस्मा अयोग्याय शत्रवे वा । एतदेव रहस्यं नाख्येयं न वक्तव्यं देवगुह्यं सर्वं यस्मात्सुसंवृतमाच्छादितं सत्संपद्यते सिद्ध्यते इति ॥ २० ॥ प्रभोर्हरेरात्मनि स्वस्मिन् जन्मलब्धा मयि हरिर्जनिष्यतीति निश्चित्येत्यर्थः । कथं भूतं । दुर्लभमल्पपुण्यैरप्राप्यमत एव हरेः स्वपुत्रत्वसिद्ध्यर्थं पतिमुपधावदभजत् ॥ २१ ॥ अभजतेत्यनुवादाद्धरिः पितृमातृक्रमानुसारेण पूर्वं कश्यपे प्राविशदिति विशेषो ज्ञेयः । अवितथं यथार्थेक्षणं दर्शनं यस्य सः कश्यपो हरेस्ततं स्वरूपांशमात्मनि प्रविष्टमबुद्ध्यत । तत्र साधनं समाधियोगेन ध्यानलक्षणोपायेनेति ॥२२॥ स कश्यपस्तपसा चिरकालसंचितं बहुकालीनेनोर्ध्वरेतस्कत्वादिरूपेण तपसा संगृहीतं । इदं वीर्यं दैत्यनाशकरं भवेदिति समाहितं मनो यस्य स तथा । तथाऽनुसंधानः सन् अदित्यां वीर्यमाधत्त । तत्र दृष्टांतः ॥ दारुणीति । अनिलो वायुर्यथा सर्वत्र समोऽपि दारुणि वृक्षे परस्परं संघर्षणं वनदाहकमग्निमाधत्ते । एवं स्वयं पुत्रेषु समोऽपि दैत्यक्षपणं वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हिरण्यगर्भश्चतुर्मुखो भगवंतं हरिमदित्यां विहितं गर्भं विज्ञाय समीडे तुष्टावेत्यर्थः । गुह्यतमान्याह ॥ जयेत्यादिना । उरुभिरुत्कृष्टैर्देवैर्ब्रह्मादिदेवैर्गीयत इति तथा तस्य संबुद्धिरुरुगायेति । उरवः क्रमाः पादविक्षेपा वा यस्योरुक्रमेति संबुद्धिः । ब्रह्मणि जातौ हितो

ब्रह्मण्यस्तस्मै देवाय । त्रिगुणाय सत्त्वादिगुणप्रवर्तकाय ॥ २५ ॥ अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि प्रश्निरिति नाम । इदं च दशमस्कंधादौ प्रसिद्धं । तस्या गर्भाय पुत्राय । वेदा गर्भे यस्य तस्मै । वेदानां गर्भाय वेदेषु प्रकाशमानायेति वा । वेधसे सर्वज्ञाय । यत्र ये भूरादयो लोका नाभौ यस्य सन्निनाभस्तस्मै । त्रीणि पृष्ठानि त्रिलोकेभ्य उपरि स्थितानि वैकुंठादीनि गृहभूतानि संति यस्य तस्मै । शिपिविष्टाय । शिपि शब्देन पशु शब्दवाच्या ग्राह्याः । तेष्वंतर्यामित्वेन प्रविष्टाय । यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतिष्ठितीति श्रुतेः । यद्वा । शिपयो रश्मयस्तैर्विष्ठितायेत्यर्थः । विगताय व्यापिने ॥ २६ ॥ यथांऽतः पतितं तृणादिकं गभीरं स्रोतो नद्याक्षिपंत्याकर्षति तथा कालात्मा भगवान्विश्वमाक्षिपति स्वोदरे प्रवेशयति ॥ २७ ॥ इदानीं सर्वांतर्यामित्वेन सर्वाश्रयत्वं प्रतिपादयन् स्वाभीष्टं सूचयति ॥ त्वमिति । हे देव । स्थिरजंगमानां प्रजानां चराचरप्राणिनामित्यर्थः । दिवश्च्युतानां स्वर्गाकांक्षितानां परायणं परमाश्रयो यतः सर्वाश्रयोऽतः सांप्रतं देवकार्यसाधनायावतीर्णस्त्वं स्वर्गच्युतान्पुनः स्वर्गे स्थापयेति भावः ॥ २८ ॥ इति भागवतटिप्पण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ ८—१६ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ इत्थं विरिंचेन स्तुतं कर्मचरितं देवकार्यक्षमादीर्यं प्रभावश्च यस्य स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः कथं भूतः । अमृतानां मुक्तानां भूराश्रयः । यद्वा । अमृतभूर्मृतिजन्मशून्य इत्यर्थः । शंखगदाब्जचक्राण्यस्य संतीति तथा । अर्शादित्वेन मत्वर्थीयेऽच् प्रत्ययः । अब्जं पद्मं स चासौ पिशंगवासाश्चेति तथा । नलिनवत्कमलवदायते विस्तृते ईक्षणे चक्षुषी यस्य सो नलिनायतेक्षणः । प्रादुरयं वोपसर्गपूर्वक वणिक् बभूव । भू सत्तायामिति लिट् ॥ १ ॥ झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुंडलयोस्त्विषा कांत्योल्लसतीः श्रीवदनांबुजे यस्य सः । श्रीवत्सो वक्षसि यस्य सः । वलयैः कंकणैरंगदैश्च सहोल्लसंति किरीटादीनि यस्य सः कांचीगुणाः कांचीसूत्रं ॥ २ ॥ मधुव्रतानां भ्रमराणां व्रातेन विघुष्टया स्वकीयया श्रीमत्या वनमालया विराजितः प्रजापतेः कश्यपस्य वेश्मतमो गृहस्थांधकारं स्वरोचिषा स्वदेहकांत्या विनाशयन्कंठे निविष्टो बद्धः कौस्तुभो यस्य सः ॥ ३ ॥ प्रसेदुर्निर्मला बभूवुः । सलिलाशयाः सचित्तः सरांसि ऋतवः सर्वेऽपि वामनोत्पत्तिकाल एव गुणैः स्वकालोचितपुष्पफलैरन्विताः । अग्निजिव्हा देवा अग्निमुखेन हविर्भुज इत्यर्थः । नगाः पर्वताश्च जन्हर्षुर्हर्षं प्रापुः ॥ ४ ॥ प्रादुर्भावमाह ॥

श्रोणायामिति । भाद्रपदशुद्धद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा । तस्यां श्रावणमासशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगस्य कदाऽप्यसंभवादर्शना-च्चेदं व्याख्यातं । तत्राऽपि श्रोणायां श्रावणनक्षत्रे चंद्रश्रवणनक्षत्रे स्थिते सतीत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमे मासे अभिजिति तन्नामके नक्षत्रे उत्तराषाढांत्यपादद्वयं श्रवणाद्यपादद्वयमभिजिन्नामोच्यते । एतच्च श्रुत्या दर्शितं । अभिजिन्नामनक्षत्रे उपरिष्टाषाढोनामवत्तायां श्रोणायामिति । एवं विशिष्टे मूहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किंच नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । तारा शब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयः । ते आद्या येषां ते । सूर्यादयोऽपि तस्य हरेर्जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः । दक्षिणः सरलोदारेत्यभिधानात् । जन्ममुहूर्ते गुणा बहवो बभूवुरित्यर्थः । विशेषांतरमाह ॥ द्वादश्यामिति । यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्मेत्युक्तं । तज्जन्म तस्याहन्येवेति विदुर्ज्ञानिनस्तदा मध्यं-दिनगतः सविता तिष्ठन् सा च द्वादशी विजयानामा प्रोक्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ शंखादयो ये नेदुस्तेषां अन्येषां च चित्रवादित्र-तूर्याणां वाद्यविशेषाणां निर्घोषस्तुमुलोऽतिशयितोऽभवत् ॥ ७ ॥ देवा मुनय इत्यादयः कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्वयः ॥ ८ ॥ किं पुरुषैः सहिताः किंनराश्च सुपर्णाः पक्षिणो भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥ अभिप्रशंसंतः स्तुवंतो विबुधानुगा गंधर्वाः ॥१०॥ निजगर्भे संभवो यस्य तं परं पुमांसं दृष्ट्वाऽदितिर्विस्मिताऽत्यंतं मुदं प्राप । प्रजापतिः कश्यपोऽपि निजमायया स्वेच्छया गृहीत-देहं हरिं प्रति जयजयेति विस्मितः सन् ॥ ११ ॥ हरिः प्रादुर्भावानंतरं किं कृतवानित्यत आह ॥ यत्तद्वपुरिति । हरिरव्यक्तव-त्सर्वात्मनाऽव्यक्तसदृशं । अव्यक्तमेवेति यावत् । स्वभावतोऽव्यक्तमेव यद्वपुर्भक्तानुकंपया व्यक्तमधारयदकरोत् । तद्वपुर्विभूषणा-युधैर्व्यक्तं भाति शोभते । तेनैव विभूषणादि विशिष्टेन रूपेण दिव्यगतिरद्भुतचेष्टितः । अनभिभूतज्ञानो हरिर्मातापित्रोः संपश्यतोः सतोर्वामनोऽणुपरिमाणो बटुर्ब्रह्मचारी बभूव । मूलरूपावतारैरभेदज्ञानाय तेनैवेत्याद्युक्तिः । एतदभिप्रायेणैव नट इति दृष्टांतः । यथा नट पुरुष एक एव स्त्रीपुरुषाद्यनेकाकारान्दर्शयति । तथा हरिरप्येक एवानेकाकारान्दर्शयति ॥ १२ ॥ महर्ष्यादयो वसिष्ठादयः कर्माणि जातकर्मादीनि प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य ॥ १३ ॥ उपनीयमानस्य तस्य बटोः सविता सूर्यः सावित्रीं सवितृदेवातां गायत्रीमब्रवीदुपादिदेश । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं मेखलां मौंजीं ॥ १४ ॥ भूमिर्भूदेवता । वनस्पतिर्वनानां पतिः सोमश्चंद्रः । कौपी-नमाच्छादनं च माता अदितिः । द्यौर्द्युलोकाभिमानिनी देवी ॥ १५ ॥ वेदगर्भश्चतुर्मुखः । अक्षमालां जपमालां ॥ १६ ॥ यक्ष-

राट् कुबेरः पात्रिकां भिक्षापात्रं । अंबिका पार्वती ॥ १७ ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संभावितो मानितो मारिषः श्रेष्ठः स बटुर्ब्रह्मवर्चसेन कांतिविशिष्टेन ब्रह्मर्षीणां गणेन संजुष्टां सभामतिक्रम्यारोचत ब्रह्मर्षिसभापेक्षयाऽतिशयेन शुशुभ इति भावः । सभामरोचयदिति वा ॥ १८ ॥ आहितमग्न्युत्पत्तिविधिना समिद्धं परिसमूहनं । अग्नेः समंतादुदकैः प्रोक्षणं कृत्वा दर्भैः परितः परिस्तीर्य परिस्तरणं कृत्वा । द्विजो बटुः ॥ १९ ॥ यदर्थं बटूर्बभूव तदाह ॥ श्रुत्वेत्यादिना यावत्समाप्तिः । भृगूणां भृगुभिरुपकल्पितैः प्रवर्तितैरश्वमेधैर्यजमानं यजंतमूर्जितं बलिं श्रुत्वा । तत्राखिलैः सारैर्गुणैः संभृतः पूर्णो वामनो जगाम । कथं भूतः । भारेण गरिम्णा पदे पदे प्रतिपादविक्षेपे गां भूमिं नमयन् प्रदक्षिणी कुर्वन् ॥ २० ॥ नर्मदाया नद्या उत्तरे तटे भृगुवत्ससंज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्तयंतो ये बलेर्ऋत्विजो भृगव आसंस्ते तं बटुं व्यचक्षतापश्यन् । कमिव । आरात्समीप एवोदितं रविं यथा सूर्यमिव । यज्ञर्त्विज इति पाठे यज्ञे ऋत्विग्भूता इत्यर्थः ॥ २१ ॥ ऋत्विज एव सदस्य नामकाः केचन यज्ञे आवश्यकाः संति ते ऋत्विजः । य एष सूर्यः किलेत वा विभावसुरग्निः । अथवा सनत्कुमारो हरिः क्रतोर्यज्ञस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छयाऽऽयातीति । व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २२ ॥ सशिष्येषु भृगुषु । भृगुभिरिति यावत् । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेणानेकधा वितर्क्यमाणो विचार्यमाणः स वामनः । दंडेन सहितं छत्रं कमंडलुं बिभ्रद्वामनो हयमेधवाटमश्वमेधमंटपं विवेश ॥ २३ ॥ मौंज्या मौंजनामकतृणनिर्मितयाऽऽवीतं कटिदेशे परिवीतमुपवीतवद्धृतमजिनं कृष्णसारचर्म वा । उत्तरं उत्तरीयवस्त्रं यस्य तं । उपवीताजिनोत्तरमुपवीतमजिनाख्योत्तरीयं च यस्य तमिति वा । जटिलं जटाधारिणं मायया स्वेच्छया माणवकं बटुभूतं हरिं ॥ २४ ॥ प्रविष्टं वीक्ष्य सशिष्या भृगवोऽग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निभिः सह समुत्थाय प्रत्यगृण्हन् अत्रागच्छत्विति स्वीकृतवंतः । आहृतवंत इति यावत् । कथं भूताः। तस्य बटोस्तेजसा संक्षिप्ता अभिभूताः संतः ॥ २५ ॥ यजमानो बलिर्दर्शनीयं सुंदरं मनोरमं । मनःसुखकररूपस्य देहाकारस्यानुरूपा अनुकूला अवयवा हस्तादयो यस्य तं । दृष्ट्वेति शेषः ॥ २६ ॥ अयमासने उपवेशानंतरं स्वागतेन सकुशलं किमेवं रूपेणाभिनंद्यापृच्छय संतोष्य भगवतः पादाववनिज्य प्रक्षाल्य मुक्तसंगो विषयासक्तिर्येन तं विरागिणमर्चयामास ॥ २७ ॥ धर्मविद्विप्रप्रक्षालनोदकधारणजन्यपुण्यवित्स बलिः कलेः कल्मषान् दोषान् अपहंति नाशयंतीति तथा सुमंगलं ।

तस्य बटोः पादशौचं पादोदकं मूर्ध्न्यदधात् । कीदृशं तत् । देवानां देवश्चंद्रो मौलौ यस्य स गिरीशश्च महादेवोऽपि परमया भक्त्या यत्पाददोकं गंगारूपं मूर्ध्ना दधार तादृशमित्यर्थः ॥ २८ ॥ हे ब्रह्मन् । ते स्वागतं कुशलं किं । हे आर्य । त्वां साक्षात्प्रत्यक्षब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये । कथं भूतं । तपोवर्धनं मूर्तिमत् ॥ २९ ॥ अयं क्रतुरद्य स्विष्टः सम्यगिष्टः । अत्र सर्वहेतुमाह ॥ यदिति । यद्भवान्नो गृहान् प्रत्यागतोऽत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ हे द्विजात्मज । त्वच्चरणयोरवनेजनैः पादप्रक्षालनरूपैर्वा-र्भिर्जलैर्हतानि नष्टान्यंहांसि दुरितानि यस्य तस्य मेऽग्नयो यथाविध्यद्य सुहुताः । अहो बटु । इयं च भूस्तनुभिः कोमलैर्वा । तव पादैः पादस्पर्शेनेत्यर्थः । पुनीता पवित्रीकृताऽभूत् ॥ ३१ ॥ हे बटो । त्वं यद्यद्यं कामं वांछसि तत्तत्कामं मे मत्सकाशात्प्रतीच्छ गृहाण । हे विप्रसुत । त्वामर्थिनमर्थापेक्षयाऽऽगतमनुतर्कये ऊहयामि । अतो गां धेनुं भूमिं वा । गुणा धान्यादि वस्तून्यस्मि-न्संतीति गुणवत्सर्वसंपत्समृद्धमित्यर्थः । धाम गृहं वा मृष्टं प्रशस्तमन्नं वा । हे विप्र । विवाहार्थे कन्यां वा समृद्धग्रामादीन्वा । हे अर्हत्तम पूज्यतम । तं प्रतीच्छ स्वीकुरु ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ ८—१७ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ वैरोचनेर्बलेः सूनृतेन कुशलप्रश्नेन सहितं प्रतिनंद्यानुमोद्य ॥ १ ॥ दातुः स्तुतिः कर्तव्या । प्रस्तावोचितं वक्तव्यमिति भिक्षुकान् शिक्षयंस्तत्प्रकारमाह वामनः ॥ वचस्तवैतदिति षोडशभिः श्लोकैः । हे जनदेव राजन् । यस्य तव सांपराये पारलौकिकधर्मविषये भृगवः शुक्रादयः कुलवृद्धः प्रशांतः सात्विकस्वभावः पितामहः प्रल्हादश्चैते प्रमाणं बोधकाः । तस्य तवैत-त्सूनृतादिरूपं वच उचितमेव ॥ २ ॥ एकस्मिन्कुले भवत्कुले कश्चित्पुमान्निःसत्त्वः कृपणश्च नास्ति हि । निःसत्त्वस्य लक्षणं किं । यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न ददामीति वक्तव्यः सन्निःसत्त्वः । कृपणस्य लक्षणं तु प्रथमं दास्यामीति प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय यो द्विजातयेऽदाता सः कृपणः ॥ ३ ॥ दानावसरेऽर्थिना द्रव्यार्थिनाऽर्थिता याचिता नृपा ये तु । यच्छब्दः किं शब्दार्थे केऽपीत्यर्थः । अमनस्विनो हीनमनस्का न संति । तथा युधि युद्धसमयेऽर्थिना युद्धार्थिना नृपाः केऽपि पराङ्मुखा न संति । यत्रास्मिन्युष्मत्कुलेऽमलेन शुद्धेन यशसा प्रल्हादस्ते पितामह उडुपः ॥ ३४ ॥ भाति भासते । खे आकाशे उडुपो चंद्रो यथा चंद्र इव ॥ ४ ॥ इदानीं बलिप्रपितामहौ हिरण्याक्षहिरण्यकशिपौ स्तौति ॥ यत

इत्यादिना । यतो यस्मिनकाले जात एकोऽसाहाय एव दिग्विजयविषये प्रतिवीरं प्रतिपक्षिणं नाविंदत्त न लब्धवान् ॥ ५ ॥ विष्णुःक्ष्माया भूमेरुद्धारे उद्धरणकाले आगतं हिरण्याक्षं कृच्छ्रेण निर्जित्य हत्वाऽऽत्मानं स्वं जयिनं न मेने । भूरि तस्य हिरण्याक्षस्य वीर्यं पराक्रमं स्मरन् । कृच्छ्रेणेत्यादि जनमोहनायेति ज्ञेयं ॥ ६ ॥ तस्य हिरणाक्षस्य वधं भ्रातृहणं स्वभातृहंतारं विष्णुं हंतुं हरेर्निलयं वैकुंठं जगाम ॥ ७ ॥ कृतांतवद्यमवत् । कालज्ञो नायमेतद्धननकालः किंनूत्तरो नृसिंहावतारकाल इति जानन्मायाविनां समर्थानां वरो महाशक्त इत्यर्थः ॥८॥ चिंताप्रकारमेवाह ॥ यत इति । अहं यतो यतो यत्र यत्र गच्छेयं तत्रासौ हिरण्यकशिपुरागमिष्यत्येव । कथं । प्राणवतां देहिनां मृत्युरिव । अतः पराक् दृशः । बाह्यदृष्टेः शरीराद्बाहिरेव पश्यति न त्वंतरित्यर्थः । दूरस्थवस्तुदर्शन इति वा । अस्य हिरण्यकशिपोर्हृदयं प्रवेक्ष्यामि ॥ ९ ॥ हे सुरेंद्र बले । स विष्णुर्बहिर्दृष्टिरयमसुरो हृदये स्थितं मां न ज्ञास्यतीत्येवं निश्चित्याधावतोऽभिमुखमापततो रिपोः शरीरश्वासानिले श्वासवायावंतर्हितः सूक्ष्मदेहो यस्य सः श्वासानलांतर्हित सूक्ष्मदेहः सन् तस्य हिरण्यकशिपोर्घ्राणरंध्रेण नासिकाछिद्रेण निविवेश प्रविष्टवान् । कथं भूतः । विग्नमुद्विग्नं भीतं चेतो यस्य स उद्विग्नचेताः । इदं मोहकं विशेषणं ॥ १० ॥ स हिरण्यकशिपुः शून्यं हरिणा रहितं तं निकेतं तस्य हरेर्निकेतं निलयं वैकुंठं परिमृष्यान्विष्य हरिमपश्यमानः कुपितो ननाद गर्जितवान् । तथा क्ष्मां भूमिं द्यां स्वर्गं खमंतरिक्षं विवरान्पातालादिबिलानि च विचिन्वन्मृगयन्न ददर्श । अंतः प्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥ अन्विष्टं विचारितं मे भ्रातृहा हरिर्नूनं गतः । कुत्र । पुमान्यतः सकाशान्नावर्तते तत्रेत्यर्थः । मृत इति भावः ॥ १२ ॥ ततो विष्णौ वैरं त्यक्तवानित्याशयेनाह ॥ वैरानुबंध इति । देहिनां देहे निरूढाभिमानवतां शूराणामिह संसारेऽज्ञानेन प्रभव उत्पन्नोऽहंमानेनाहंकारेणोपबृंहितोऽभिवृद्धो मन्युः कोपो वैरानुबंधश्चैतावान् एतावत्पर्यंतं । तदेव विवृणोति ॥ आमृत्योरिति । मरणपर्यंतं भवंति वर्तते ततो निवर्तेत इति भावः ॥ १३ ॥ पितामहप्रपितामहौ स्तुत्वा तत्पितरं विरोचिनं स्तौति ॥ पितेति । प्रल्हादस्य पुत्रस्ते पिता विरोचिनो द्विजवेषधारिणो मह्यौरिणो देवाः । एतेन तु द्विजा इति तद्विद्वानपि तज्जानमानोऽपि स याचितः सन् तेभ्यो देवेभ्यः स्वं स्वकीयमायुरदात् । शत्रुत्वेन ज्ञात्वाऽपि किमर्थं दत्तवानित्यत उक्तं ॥ द्विजवत्सल इति । ब्राह्मणभक्तत्वादित्यर्थः॥ १४ ॥ इदानीं बलिं च स्तौति ॥ भवानिति । गृहमेधिभिर्ना-

ह्मणादिभिराचरितान्धर्मान् भवानास्थितोऽनुष्ठितवान् । उद्दामोत्कृष्टा कीर्तिर्येषां तैः ॥ १५ ॥ यस्मात्त्वं पुण्यवतां कुले जातो धार्मिकस्तस्माद्वरदानामृषभात्त्वत्तो महीमीषत्किंचिद्वृणे । किंचत्वमेवाह ॥ पदानीति । मम पदा पादेन संमितानि सदृशानि त्रीणि पादानि पादत्रयं भूमिं वृण इत्यर्थः । मम पदा संमितानीति त्रिविक्रमपादाभिप्रायेण न तु दृश्यमानपादाभिप्रायेण । न चानृतवादित्वं । तत्रापि स्वपादत्वानवगमात् ॥ १६ ॥ इतोऽपि महत्तरं कामयस्व दास्यामीति तत्राह ॥ नेति । वदान्याद्दानशूरात् । राजप्रतिग्रहात्तवदोषो न स्यात्किनेत्याह ॥ नेति । यावदर्थमेव यावत्प्रयोजनमेव प्रतिग्रहो यस्य सः । यावता प्रतिग्रहेण स्वप्रयोजनं सिद्ध्यति तावत्प्रतिग्रहवानित्यर्थः । विद्वान्प्रतिग्रहदोषदहनपटुज्ञानवान् एनं प्रतिग्रहदोषं न प्राप्नोति । अतो नाधिकं कामय इति भावः ॥ १७ ॥ एवमीश्वरस्यापि हरेर्याञ्चा किमर्थमिति प्रश्नस्य देवकार्यार्थमेवेत्युत्तरत्वेन याचनाप्रकारमुक्त्वा निरपराधिनो बलेर्बंधनं कुत इति प्रश्नस्योत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिक्षेपप्रकारमाह ॥ अहो इति त्रिभिः । अहो ब्राह्मणस्य दायाद पुत्र । ते वाचो वृद्धानां संमतास्त्वं तु बालो बालिशमतिश्च । बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य सः । त एव स्वार्थं प्रति स्वकार्यं प्रति यथा यथावदबुधो यावदपेक्षितं स्वकार्यं न जानंतीत्यर्थः । यद्वा । ते वाचोऽवृद्धसंमिता वृद्धानां संमता न भवंति । कुतः । यतो बालोऽसीत्युक्तिर्युक्तं वचो ग्राह्यं न तु पुरुषगौरवमिति न्यायात् । बुद्धिवैशेष्ये बालत्वमप्रयोजकमाह ॥ बालिशेति । मंदमतिः स्वप्रयोजनं ज्ञातुं शक्तोऽपीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अबुद्धत्वमेवाह ॥ मामिति । यो भवान् लोकानामेकं मुख्यमीश्वरं द्वीपस्य जंब्वादेर्दाशुषं दातारं मां वचोभिः प्रीतिजनकाभिः समाराध्य स्तुत्वा पादत्रयं वृणीते सोऽबुद्धिमान् स्वप्रयोजनं ज्ञातुं न शक्तः । यतो बहु दातारं मां प्राप्य स्वल्पं वृणीषे । अतोऽज्ञानीति भावः ॥ १९ ॥ कुतो मामपहससीत्यत्राह ॥ नेति । पुमान्मामुपव्रज्य प्राप्य मया दत्तां गृहीत्वेदं नालमिति भूयो मां याचयितुं नार्हति । यावदपेक्षितस्वीकारात् । त्वं यावदपेक्षितं याचितुं न जानासि । अल्पस्यैव स्वीकृतत्वात् । अतोऽपहास इति भावः । वृत्तिकरीं जीवनहेतुं कामं यथेष्टं ॥ २० ॥ पुनरपि निस्पृहामाविष्कुर्वन्नेवाह ॥ यावंत इति सप्तभिः । प्रेष्ठा अत्यंतप्रीतिविषयाः पदार्थाः संति ते सर्वेऽजितेंद्रियजनं बुद्धिरहितं । पुरुषमिति शेषः । परिपूरयितुं तृप्तं कर्तुं न शक्नुवंति ॥ २१ ॥ तदेवोपपादयति ॥ त्रिभिरिति । न नदी द्वीपोऽत्र कथ्यत इत्यत आह ॥ नवेति । नवभिर्नवसंख्याकैर्वर्षैर्भारतादि खंडैः स्फीतेन

द्वीपेनापि न पूर्यते पूर्णो न भवति । कुतः । सप्तानां द्वीपावरणानामिच्छया ॥ २२ ॥ नैतावताऽपि पूर्तिरित्याह ॥ सप्तेति । वैन्यो वेनपुत्रः पृथुश्चक्रवर्ती । गयस्तन्नामको राजा । अर्थैः कामैस्तृष्णाया विषयाभिलाषस्यांतमवसानं न गत इत्यस्माभिः श्रुतं ॥ २३ ॥ अलं बुद्धिरेव सुखसाधनमित्याह ॥ यदृच्छयेति । हरीच्छयोपपन्नेन लब्धेन वित्तेन संतुष्टोऽलं बुद्धिमान्सुखं यथा भवति तथा वर्तते । असंतुष्टस्त्वजितमात्मा मनो येन सः । मनोजयरहित इत्यर्थः । उपसादितैः प्राप्तैस्त्रिभिर्लोकैरपि न सुखं वर्तते ॥ २४ ॥ इतोऽपि संतोष एव संपाद्यो मुक्तिहेतुत्वान्नासंतोषः संसारहेतुत्वादित्याह ॥ पुंस इति । अर्थकामयोर्विषये ॥ २५ ॥ तेजो ब्रह्मवर्चसं वर्धतेऽभिवृद्धो भवति । असंतोषाच्चत्तेजः प्रशाम्यति नश्यतीति । आशुशुक्षणिरग्निः ॥ २६ ॥ त्वत्त्वत्त एतावतैव पदत्रये-णैवाहं सिद्धः कृतार्थः । एतावतैव सर्वस्वापहारासिद्धेरिति गूढाभिप्रायः । कुत इत्यत आह ॥ वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखसा-धनमधिकस्य क्लेशावहत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ वांछितमपेक्षितं प्रतिगृह्यतामित्याह । एवमुक्त्वा जलभाजनं कमंडलुं जग्राह ॥२८॥ शुक्राचार्यो विदुषा गुरुणा शिष्याय हितोपदेशः कर्तव्य इति शिक्षयन्नाह ॥ विष्णव इति । उसनाः शुक्राचार्यो विष्णोर्वामनरूपस्य चिकीर्षितं विष्णुना क्रियमाणं कार्यं जानन्विदां वरो ज्ञानिनां श्रेष्ठः ॥ २९ ॥ एषो वामनः । वैरोचने । कश्यपाददितेरदित्यां जातः । अनर्थमुत्तरत्र प्राप्यमाणमात्मबंधनादिरूपमजानता त्वयैतस्मै वामनाय यत्प्रतिश्रुतं दास्यामीति यत्प्रतिज्ञातं तत्साधु क्षेम-कारीति न मन्ये । कुतः । दैत्यानां महान् असह्योऽनयोऽन्यायः । अनर्थ इति यावत् । उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥ अन्याय-मेवाह ॥ एष इति । स्थानं स्वरूपमैश्वर्यं प्रभुत्वं श्रियं संपदं बलादिकं यशः कीर्तिं श्रुतं ज्ञानं । सर्वस्वापहरणे बुद्धेर्भ्रंशादिति भावः । आच्छिद्यापहृत्य मायया स्वेच्छया माणवकबटुः ॥ ३२ ॥ ननु पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकमतः स्थानाधिकं सर्वमपहरे-दित्युक्तिः कथमित्यत आह ॥ त्रिभिरिति । क्रमैः पादन्यासैर्विश्वकायो व्याप्तदेहः क्रमिष्यत्याक्रमिष्यति । आक्रमतामिति चेत्तत्राह ॥ सर्वस्वमिति । कथं तिष्ठसि जीवनोपायाभावादिति भावः ॥ ३३ ॥ त्रिपदैः सर्वलोकाक्रमणप्रकारं स्पष्टयन्प्रतिज्ञातं संपादनीय-मेवेति वदंतं प्रत्याह ॥ क्रमत इति । एकेन पदा पदन्यासेन गां भूमिं द्वितीयेन पदा दिवं द्युलोकं महता स्थूलेन कायेन खं चांतरिक्षं चंक्रमत आक्रममाणस्य विभोस्तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य का गतिः स्थलं कुतः क वर्तते न क्वापीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तृतीयपादन्यासस्य स्थलाभावादेव स्थलं न दास्यामि किं बाधकमिति चेत्तत्राह ॥ निष्ठामिति ॥ प्रतिश्रुतं वस्त्वप्रदातुः । ते नरके निष्ठां स्थितिं मन्ये । निष्ठांतं नरकमिति क्वचित्पाठः । तत्र निष्ठांतं प्रतिश्रुतं दानपर्यंतं नरकं दुःखमित्यर्थः । प्रतिश्रुतस्याप्रदाने निमित्तमाह ॥ य इति । यो भवान्प्रतिश्रुतस्य प्रतिश्रुतं वस्तु प्रतिपादयितुमनीशोऽसमर्थस्तस्मादित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु शरीरत्यागानंतरं यत्किंचिद्भवत्वीदानीं सर्वस्वदानात्कीर्तिस्तावद्भविष्यतीति चेत्तत्राह ॥ नेति । न प्रशंसंति न श्लाघयंति । कुतो न प्रशंसंतीत्यत आह ॥ येनेति । वृत्तिर्जीवनं जीवनसाधनं विपद्यते नश्यति । तन्नाशे किंन्नः छन्नमतआह ॥ दानमिति । लोके वृत्तिमत एव दानादिकं सिद्धयति । वृत्त्यभावे तु तदभावं स्यादिति भावः । तपश्चिचैकाग्र्यं कर्म पूर्तं तस्मात्सर्वस्वदानं न कर्तव्यमिति भावः ॥ ३६ ॥ ननु सर्वस्वं न दातव्यं चेत्तर्हि किं दातव्यमित्यत आह ॥ धर्मायेति । धर्माय सत्पात्रदानादि पुण्यसंपादनाय । यशसे वटादिभ्यो दानेन कीर्त्यर्थं । अर्थाय कोशाभिवृद्धये । कामाय विषयभोगार्थं । स्वजनाय बंधुभ्यो दानार्थं । एवं वित्तं पंचधा विभजन्पुरुष इह लोकेऽमुत्र च परलोके मोदते । तथा चैवमार्जितं द्रव्यं पंचधा विभज्य पंचमांशं सत्पात्रे दद्यादिति भावः ॥ ३७ ॥ ननु सत्यमुक्तं त्वया । तथाऽपि प्रतिश्रुत्य न दास्यामीति कथमनृतं वक्तव्यं । नानृतात्पातकं परमित्यनृतस्य महादोषोक्तेरिति चेन्न । वृत्तिसंकटादिष्वनृतस्यादोषत्वात् । किमत्रप्रमाणमित्यतो बव्हृचश्रुतिः प्रमाणमित्याह ॥ अत्रापीति । अत्रापि सत्यस्य प्रायशो गुणत्वं कुत्रचिद्दोषत्वमनृतस्य प्रायशो दोषत्वं कुत्रचिददोषत्वमित्येवं सत्यानृतव्यवस्थायामित्यर्थः । बव्हृचैर्ऋग्वेदादिभिर्गीतमुक्तं शृणु । बव्हृचश्रुत्यादि प्रथमं तावत् । ॐमिति सत्यं वद नेत्यनृतं हि । तदेतपुष्पं फलं वाचं यत्सत्यं स ईश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भवतोः पुष्पं हि फलं वचः सत्यं वदत्यथैन्मूलं वाचो यदनृतं । तद्यथा । वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्त्ततैवमेवानृतं वदन्नाविर्मूल आत्मानं करोति स शुष्यति स उद्वर्त्तते । तस्मादनृतं न वदेत्यनेन श्रुत्या सत्यानृतयोर्लक्षणकथनपूर्वकं स्तुति निंदाभ्यां सत्यं विहितमनृतं निषिद्धं । तामिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह ॥ सत्यमित्यादिना । ओमिति ॥३६॥
यत्प्रोक्तमार्थिनं प्रति तत्सत्यमिति ज्ञेयं । नेति यदाहार्थिनं प्रति तदनृतमिति ज्ञेयं ॥ ३८ ॥ तत्सत्यं किंचिदनृतं विना न सिद्धयतीत्याशयेनाह ॥ सत्यमिति । जीवत आत्मवृक्षस्य देहाख्यवृक्षस्य सत्यं सत्यवचनं पुष्पफलं फलस्थानीयं विंद्याज्जानीयात् ।

यद्यपि श्रुत्या वाचो वाक्यस्य सत्यं पुष्पं फलं चेत्युक्तं । तथाऽपि वचो देहे निर्वाहाधीनत्मादात्मवृक्षस्येत्युक्तं । भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमित्यत आह ॥ वृक्ष इति । आत्मवृक्षेऽजिवति सति शुष्कत्वरूपं मरणं प्राप्नुवाति सति तत्पुष्पफलस्थानीयं सत्यं न स्यात् । देहश्चानृतेन रक्षणीय इत्याशयेनाह ॥ अनृतामिति । अनृतं त्वात्मनो देहाख्यवृक्षस्य मूलं स्थितिहेतुः । अनेनानृतमपि न परित्याज्यमित्युक्तं भवाति ॥ ३९ ॥ विपक्षे बाधकं दृष्टांतेन स्पष्टयाति । तादित्यस्य लिंगविपरिणामेन स इत्यर्थः । यथा सः प्रसिद्धवृक्ष उन्मूल उत्पाटितमूलः सन् शुष्याति । अचिरादेवोद्वर्त्तते पतति च । एनं नष्टं त्यक्तमनृतरूपं यस्यात्मदेहः शुष्येत् । न संशयः । भागवतेऽनृतं न त्याज्यमित्युच्यते श्रुतौ त्वनृतं न वदेत्यनृतं निषिद्ध्यते । तथा च कथमिमं श्रुतिरुक्तार्थे प्रमाणं भवेत् । उभयोर्विरुद्धार्थकत्वादिति चेन्न । श्रुतौ नापद्यनृतविषये विषयत्वेन भागवतस्यापद्यनृतस्वीकारविषयत्वेनोभयोरविरोधात् । तथा चानापद्यनृतानिषेधकर्त्र्या श्रुत्याऽऽपद्यनृतमभ्यनुज्ञातं । कुत एवं कल्प्यत इति चेन्न । सत्यानृते मिथुनीकरोतीत्युपसंहारवाक्येऽनृतस्वीकारस्याप्यनुज्ञानात् । तामिमं श्रुत्यर्थं मनासि निधायैवं नष्टानृत इति वाक्यं प्रवृत्तं । तस्य चायमर्थः । अनृतेनैव परिहरणीयामापद्यात्मनष्टानृतश्चेच्छुष्येत् । अतःसंकटेऽनृतं न दोष इत्युक्तं भवति ॥ ४० ॥ सर्वथा सत्यवचने देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं प्रथमं तावत्सत्यस्य दोषान्वक्तुं पराग्वा एताद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किं चोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यत स यत्सर्वमोंकुर्याद्रिंच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यादिति श्रुतिः प्रवृत्ता । तामिमं श्रुत्यर्थं दर्शयाति ॥ परागिति । यदोमित्येकाक्षरं दास्यामीत्यंगीकारं प्रतिपादकमक्षरं तत्पराक् स्वस्य प्रतिकूलं । कुत इति शंकापरिहारार्थं प्राप्तं रिक्तमिति श्रुतिपदं व्याचष्टे ॥ अपूर्णं वेति । स्वस्यापूर्णत्वापादकत्वादित्यर्थः । इति यतो यस्मात्पुमान्यात्किंचिद्वस्त्वर्थिने ॐ दास्यामीति ब्रूयात्तेन वस्तुना रिच्यते न्युनो भवेत् । यदि भिक्षवे याचमानाय सर्वं सर्वस्वं ॐकुर्वन् दास्यामीत्यंगीकुर्यात्तर्ह्यात्मने कामेभ्यो नालं पर्याप्तो न भवति । सर्वेषां विषयाणां दत्तत्वात् । तस्य भोगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । जीवनोपायरहितो भवतीति भावः ॥ ४१ ॥ इदानीमनृतस्य गुणं वक्तुमथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति श्रुतिः प्राप्ता । तच्छ्रुत्यर्थं दर्शयाति ॥ अथेति । नेति यदनृतं वचोऽर्थिने न दास्यामीति निषेधवचनमेतदभ्यात्ममात्मानं प्रति पूर्णं पूर्णत्वसंपादकं । अर्थव्ययाभावादिति भावः ।

नतु तर्हीदमनृतमेव सर्वदा सेव्यं स्यादित्यतो नेति वक्तुं स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यादिति श्रुतिः प्राप्ता । तच्छ्रुत्यर्थमाह ॥ सर्वमिति । यदि सर्वं न दास्यामीत्यर्थिने किमपि न दास्यामीत्यनृतं ब्रूयात्तर्हि स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतो जीवन्मृतश्च स्यात् ॥ अयं भावः । याचकाय सर्वस्वदाने स्वजीवननाशः किंचिदप्यदानेऽदृष्टविरोधेनापकीर्त्या जीवन्मृतत्वं स्यात् ॥ तस्य यावद्विहितं कार्यमिति । तथा च श्रुतिः । तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोतीति ॥ ४२ ॥ अतो वृत्तिसंकटादिष्वनृतं न दोषायेत्युक्तमुपसंहरति ॥ स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेनं वशीकरणे नर्मे नर्मणि परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ वृत्यर्थे जीवनोपायार्थे । सर्वधनापाहार इति यावत् । प्राणस्य संकटे चौर्यादिभिः स्वस्य वधलक्षणे । न स्त्रीषु राजन्नविवाहकाले प्राणात्यये सर्वधनापाह इत्युक्तेः । गवानां ब्राह्मणानां चार्थे हितार्थे हिंसायांच । कस्यचित्त्रैवर्णिकस्य प्राप्तायां वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः । येषु स्थलेष्वनृतं जुगुप्सितं निंद्यं न स्यात् । तस्मात्त्वापि सर्वस्वदाने प्रतिज्ञया वृत्तिनाशस्य प्राप्तत्वात्सर्वं न दास्यामीत्यनृतं ब्रूहीति । अनृतदोषाभावादिति भावः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवत टिप्पण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ ८-१८ ॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ बलिर्हरेः कपटं ज्ञात्वाऽपि अनृतभीतः सन् । प्रतिज्ञातं पादत्रयं ददावित्याह ॥ बलिरिति । कुलस्याचार्येण शुक्रेणैवं भाषिते गृहपतिर्यज्ञाधिकारी गृहस्थः क्षणं तूष्णीं भूत्वा स्थित्वाऽवहितः स्थिरमनाः सन् ॥ १ ॥ भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यमबाधितं तत् । यो दानादिधर्मः कर्हिचित्कदाप्यर्थादिकं न बाधेत न नाशयेत् । सोऽयं गृहस्थानां धर्म इति ॥ २ ॥ तर्हि स एव धर्मोऽनुष्ठेयः किं नेत्याह॥ स चेति । यो ददामीति प्रतिश्रुत्य स्थितः सोऽहं वित्तलोभेन जीवनाकांक्षया कथं द्विजं प्रति प्रत्याचक्षे न दास्यामीति निषेधं करोमि । कुतः । प्राल्हादिरनृतबिभ्यत्प्राल्हादि वंशोद्भवः । हेतुगर्भविशेषणं । कितवो धूर्तः ॥ ३ ॥ अल्पदोषत्वादनृतं वक्तव्यमित्यतोऽनृतस्य महादोषत्वे आर्यसंमतिमाह ॥ न हीति। इयं भूमिः । असत्यात्परो धर्मो नास्ति । यतोऽतः । मां सर्वपापकरं नरं वोढुमलं समर्थेति मन्ये । तस्यापवादमाह ॥ ऋतेति । अलीकपरमनृतवक्तारं ऋते विना । इत्युवाच ह सित्धमेतत् ॥ ४ ॥ नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्ताः खलु तत्राह ॥ नाहमिति । अहं विप्रप्रलोभनाद्वंचनाद्भ्रंशनाद्यथा बिभेमि । तथा

निरयान्नरकादधन्याद्दारिद्र्यात् । अधर्मादिति पाठे पापादित्यर्थः । असुखस्य दुःखस्यार्णवाद्यशःस्थानस्य च्यवनाद्भ्रंशात् । किं बहुना मृत्योरपि न बिभेमि ॥ ५ ॥ मरणानंतरं सर्वं परित्यज्य गच्छतः पुंसस्तस्यादाने निमित्तं नास्तीत्याह ॥ यद्यदिति । हास्यति त्यक्षति । संपरेतो मृतो धनादिकं तस्य धनादेरत्यागेऽदाने किं निमित्तं । न किमपि । प्रयोजनाभावेपि किमिति देयमित्यत आह ॥ विप्र इति । तेन वस्तुना विप्रस्तुष्येत चेत्तस्यात्यागे किं कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वजीवनमेव कारणं चेन्नेत्याह ॥ श्रेय इति । दध्यङ् नामा ऋषिः शिबी राजा एतादयः साधवो दुस्त्यजैरसुभिः प्राणैरपि स्वप्राणं दत्वापीत्यर्थः । भूतानां देवादिप्राणिनां श्रेयोऽभीष्टं कुर्वत्यकुर्वन् । तत्र दध्यङ्देवेभ्यः स्वदेहं दत्वा शिबिः कपोताय स्वमांसं दत्वेति ज्ञेयं । ततः किं प्रकृतेऽपि तत्राह ॥ क इति । धरादिषु धरादिदानविषये कः विकल्पो विचारः ॥ ७ ॥ सति विभवे सत्पात्रेऽदातॄणामैहिकामुष्मिकसुखं न मेऽस्तीत्याशयेनाह ॥ यैरिति । यैर्दैत्यैंद्रैर्युद्धेऽनिवर्तिभिरियं भूर्बुभुजे उपभुक्त्वा तेषां लोकान्स्वर्गादिलोकान् । ऐहिकामुष्मिकभोगान्वा । कालो यमोऽग्रसीत्संहृतवान् । यच्छोकादनशीलानां सतां नाप्नोति पुष्कलानित्युक्तं । अदातॄणां स्वर्गादि लोका न संतीत्यर्थः । भुव्यधिगतं प्राप्तं यशस्तु नाग्रसीत् । अतः कीर्तिरेव साध्या नान्यदिति भावः ॥ ८ ॥ देहत्यागादपि धनत्यागे कीर्तिर्भवतीत्याह ॥ सुलभा इति । यथा युध्यनिवृत्ता अपरावृत्ताः संतः । तनुत्यजः शरीरत्यागिनः सुलभाः । तथा तीर्थे पात्रे आयाते सति श्रद्धया भक्त्या ये धनत्याजो धनत्यागिनः सुलभा नेत्यन्वयः । अतोऽतिदुष्करो धन्यत्याग एव मया कार्य इति भावः ॥ ९ ॥ ननु सर्वस्वदाने स्वस्यक्लेशःस्यादित्यत आह ॥ मनस्विन इति । यादृशाः तादृशानामप्यर्थिनां याचमानानां कामोपनयनेन कामपूरणेन दुर्गतिदारिद्र्यलक्षणक्लेशो न भवतीति यत्तन्मस्विन उदारस्य कारुणिकस्य दयालोः शोभनमेवेहामुत्र सुखसाधनमेवस्यात् । भवादृशां तु युष्मत्सदृशानां ब्रम्हज्ञानिनां कामोपनयेन सर्वस्वसमपर्णेन दुर्गतिः क्लेशः सुखहेतुरिति किं वक्तव्यमित्यर्थः। इह क्लेशाय महते प्रेत्यानंतसुखायचेत्युक्तेः । फलितमाह ॥ तत इति । ननु नायं बटुः किंतु विष्णुस्तव शत्रुरित्युक्तं । तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह । यजंतीति । आम्नायानां वेदोक्तानां कर्मणां विधानेऽनुष्ठाने कोविदो भवंत आदृता आदरवंतः संतो विष्णुं यज्ञैरश्वमेधादिभिः क्रतुभिः सप्तसप्तसंज्ञकैः कर्मभिर्यजंति । स एषो विष्णुर्वरदो वाऽस्तु स शत्रुर्वाऽस्तु । अमुष्मा ईप्सितां क्षितिं

दास्यामि । हे मुने शुक्राचार्य ॥ ११ ॥ ननु तवानिष्टकर्तृत्वादयं वध्य एव किंन स्यादिति चेत् । किमयं छद्मना राज्यमपहरेद्वा युद्धादि धर्मेणवा । तत्राद्यपक्षमाशंक्योत्तरमाह ॥ यद्यपीति । अधर्मेण छद्मनाऽनागसं निरपराधिनं मां भीतमत एव ब्रह्मतनुं ब्राह्मणवेषधारिणं रिपुमनिष्टकारिणमप्येनं बटुं न हिंसिष्ये न हन्यां ॥ १२ ॥ द्वितीयपक्षमाशंक्य परिहरति ॥ एष वा इति । एष उत्तमश्लोको महाकीर्तिर्हरिर्यदि यशो न जहासतीत्युक्तं नेच्छति । युद्धं कृत्वैव राज्यमपहरिष्यामीत्येवं कीर्तिकामुकश्चेदिति यावत् । तर्हि युद्धे मां हत्वेनां भूमिं हरेत् । मया निहतो वा भूमौ शयीत निद्रां प्राप्नुयात् । न चायं युद्धं कृत्वा राज्यमपहर्तुं समागतः किंतु भीतः सन् छद्मनैव ब्राह्मणवेषं धृत्वा समागतोऽतः कथमयं वध्यः स्यादिति भावः ॥ १३ ॥ अश्रद्धितं स्वस्मिन्नश्रद्धेयोपेतमनाशकरं स्वाज्ञाऽकारिणं सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञं मनःस्विनं शुद्धांतःकरणं शिष्यं बलिं । दैवेनादृष्टप्रेरकेण प्रहितः प्रेषितो गुरुःशुक्राचार्यः शशाप ॥ १४ ॥ पंडितमान्यहं पंडित इत्येवमहंकारवान् वस्तुतस्तु किमपि न जानातीत्यर्थः । अत एव स्तब्धोऽसि कस्याप्यनम्रोऽसि । अस्मदुपेक्षया । अस्मान्नलक्षीकृत्वेति यावत् । मम शासनमाज्ञामातिगोऽतिक्रांतवानसि । अतस्त्वमचिराच्छ्रियो राज्याद्भ्रश्यसे च्युतो भविष्यसि ॥ १५ ॥ एवं गुरुणा शप्तोऽपि सत्यान्न चालितः सत्यं न त्यक्तवानित्यर्थः । अत एव महान्सज्जनः ॥ १६ ॥ उदकपूर्वकं ददावित्येतद्विशदयति ॥ विंध्यावलिरिति । जालकं मुक्ताभरणाविशेषः । तत्कृतमालावती । यद्वा । जालकानि कुड्मलानि तैः कृतमालाऽस्या अस्तीति जालकमालिनी । जालकं कोरककलिका कुड्मलानीति हलायुधः । विंध्यावलिस्तन्नाम्नी पत्नी बलिभार्याऽवनेजनी पादप्रक्षालनमिच्छती । अपां भृतमुदकैः पूर्णं कलशमानिन्ये ॥ १७ ॥ यजमानःस्वयं बलिस्तस्य वामनस्य श्रीमत्कांतिमत्पादयुग्ममवनिज्य प्रक्षाल्य विश्वं समस्तं पावयंति पवित्रयंतीति विश्वपावनी तदापःप्रक्षालनोदकानि मूर्ध्नि स्वाशिरस्यवहद्धृतवान् ॥ १८ ॥ यदा दिवि देवतागणादयः सर्वेऽपि तस्य बलेः कर्म गृणंतस्तुवंत आचार्यं ज्ञानिनमसुरेंद्रं बलिं प्रसूनैर्ववृषुः ॥ १९ ॥ यद्यस्माद्विद्वान् शत्रुरिति ज्ञानी रिपवे वामनाय जगत्त्रयमदात् । अतो मनःस्विना धीरेणानेन सुदुष्करं कर्म कृतमिति गंधर्वादयो जगुः॥ २० ॥ अनंतस्यापरिच्छिन्नस्य हरेस्तद्वामनरूपमणुतमं रूपमद्भुतं यथा स्यात्तथाऽवर्धत । कथं भूतमभिवृद्धं रूपं । गुणत्रयं सत्त्वादि गुणत्रयमात्मनि यस्य तत् । अत एव भूमिः खमित्यादयो यद्यस्मिन्नासन् स्थितवंतः । द्यौः

स्वर्गो विवरा भूबिलानि पयोधयः समुद्रास्तिर्यंचः पश्वादयः ॥ २१ ॥ सहर्त्विगाचार्यसदस्यो ऋत्विगादिसहितो बलिर्महती विभूतिर्वृद्धिर्यस्य तस्यांभिवृद्धस्य तस्य । गुणात्मके ज्ञानानंदादि स्वरूपे देहे काये त्रयो गुणाःसत्त्वादयो यस्मिंस्तत् । त्रिगुणं भूतानि पृथिव्यादीनि इंद्रियाणि चक्षुरादीन्यर्थाः शब्दादय आशयो मनो जीवश्चैतैर्युक्तमेतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ तदेव प्रपंचयति ॥ रसामित्यादिभिः । विश्वमूर्तेर्व्याप्तदेहस्यांघ्रितले पादोधोभागे रसां रसातलादिसप्तबिलान्यचष्टापश्यत् । पादयोः पादोर्ध्वभागे महीं भूमिं । जंघयोरधोभागे महीध्रान्पर्वतान् जानुनि पतत्त्रिणः पक्षिण ऊर्वौ मारुतगणं वायुं संघमिंद्रस्य सेनेव सेना यस्य सः । बलिरिंद्रपदे स्थितत्वात् ॥ २३ ॥ वासासि पीतांबरे संध्यां गुह्ये शिश्ने प्रजापतीन् दक्षादीन् जघने कट्यां स्वात्मा स्वयं बालिमुख्यो येषां तान् जनान् नाभ्यां नभोऽन्तरिक्षं कुक्षिषूदरप्रदेशेषु सप्तसिंधून् उरुक्रमस्य हरेरुरसि वक्षसि ऋक्षमालां नक्षत्रपंक्तिमैक्षत् ॥ २४ ॥ हे अंग राजन् हृदि धर्मं स्तनयोर्ऋतं यथार्थज्ञानं सत्यं यथार्थभाषणं च । मनसींद्रं चंद्रं च । वक्षस्यरविंदहस्तां श्रियं । कंठे सामानि रथांतरादि सामानि । समस्तान् रेफादीन् शब्दान् ॥ २५ ॥ ककुभो दिशो द्यौः श्वसनं प्राणवायुं ॥ २६ ॥ वाण्यां वागिंद्रिये छंदांसि वेदान् । रसे रसनेंद्रिये जलेशं वरुणं भ्रुवौ निषेधमधर्मोनिषेधं । विधि धर्मविधिं च । पक्ष्मसु निमिषेष्वहश्च रात्रिं च ललाटे मन्युं क्रोधाभिमानिनं देवं । ओष्ठे लोभं ॥ २७ ॥ स्पर्शे श्वसनेंद्रिये कामं । रेतस्यंभो जलं । पृष्ठेऽधर्मं क्रमणेषु पादन्यासेषु यज्ञं हसिते हास्ये मायां जनमोहकशक्तिविशेषं । तनुरुहेष्वौषधिजातयो वृक्षजातीः ॥ २८ ॥ बुद्धावजं चतुर्मुखं प्राणेष्विंद्रियेषु देवादीन् । क्षणार्धमात्रेण विवृद्धमूर्तेराभिवृद्धदेहस्य हरेर्गात्रे सर्वदेहे स्थिरजंगमानि चराचरात्मकानि जगंति । आचष्टेति पूर्वेणान्वयः । सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरानिति क्वचित्पाठः । तत्र स्थिरजंगमात्मकसर्वाणि भूतानि ददर्शेत्यर्थः ॥ २९ ॥ हे अंग राजन् । सर्वेऽसुराः सर्वात्मनि सर्वत्र व्याप्ते हराविदं भुवनं वीक्ष्य कश्मलं क्लेशमापुः प्रापुः । असह्यतेजो वीर्यं यस्य तत्सुदर्शनं तन्नामकं चक्रं स्तनयित्नुवद्घोषो ज्याध्वनिर्यस्मिंस्तत् । शार्ङ्गनामकं धनुश्च ॥ ३० ॥ पर्जन्यवन्मेघवद्घोषो यस्य सः । पांचजन्यनामा जलजः शंखश्च तरस्विनी कौमोदकीसंज्ञा विष्णुगदा च शतचंद्रैः शतचंद्राकारै रेखाविशेषैर्युक्तो विद्याधरसंज्ञोऽसिः खड्गश्चाक्षयाः सायका बाणा ययोस्तौ तूणोत्तमौ

श्रेष्ठौ च पार्षदेषु मुख्याः सुनंदमुख्याः । मुख्य शब्देन जयविजयादयो ग्राह्याः । लोकपालैश्चंद्रादि लोकपालैः सहेशमाभिवृद्धं हरिमुपतस्थुरसेवंत ॥ ३१ ॥ स्फुरंति प्रकाशमानानि किरीटादीनि यस्य सः । मीनकुंडले मकरकुंडले श्रीवत्सरत्नेनोत्तममेखलया चोत्तमकांच्या चांबरेण पीतांबरेण चेत्येते मधुव्रतानां भ्रमराणां स्रजो माला यस्यां तया वनमालया च वृत्तो गुरुरुत्कृष्टःक्रमः पादविक्षेपो यस्य सः भगवान् रराज ॥ ३२ ॥ उरुक्रमत्वमेवाह ॥ क्षितिमिति । एकेन पदा बलेःक्षितिं विचक्रमे आक्रांतवान् । नभोंऽतरिक्षं शरीरेण मध्यदेहेन बाहुभिर्दिशश्च । द्वितीय पादं क्रमतो विक्षिपतो हरेस्त्रिविष्टपं स्वर्गं तदीयं बलिसंबंधि किंचिन्मात्रं जातं । तृतीयाय तृतीयपादविक्षेपाय तु तदीयमण्वपि किंचिदपि स्थलं नाभूत् । कुत इति चेन्न । द्वितीयपादस्य स्वर्गापेक्षयोपरिगतत्वात् । कियत्पर्यंतमुपरि गतमित्यत आह ॥ उरुक्रमस्येति । उरुक्रमस्य हरेरंघ्रिर्द्वितीयपादः स्वर्गादुपरि गच्छन् महर्जनाभ्यां महर्लोकजनोलोकाभ्यां तपोलोकाच्च परं सत्यलोकं गतः ॥३३॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकोनविंशोऽध्यायः ॥८-१९॥ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ उरुक्रमस्यांघ्रिः सत्यलोकं गत इत्युक्तं । ततः किं वृत्तमित्यतो ब्राम्हणोऽतिथेरागमने पादार्चनादिगार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शनप्रकारं वक्ति ॥स इति । अब्जभवः स ब्रम्हा सत्यलोकं पादं प्राप्तं समीक्ष्याभ्यगात् । पादप्रदेशामिति शेषः । कथं भूतोऽब्जभवः । हरेरंघ्रेर्नखा इवेंदवश्चंद्रास्तैर्हता तिरस्कृता स्वधाम्नः सत्यलोकस्य द्युतिर्यस्य सः । स्वयं च तैर्नखेंदुभिरावृतः छंनः। परिवारैरावृत इति वा ॥ १ ॥ हे नरदेव राजन् । मरीचिमुख्या ऋषयो बृहद्व्रतं येषां ते सनंदनाद्या योगिनः सनकाद्याश्च तथा वेदा मूलवेदाभिमानिन उपदेवा अवांतरवेदाभिमानिनो यमैरन्विता नियमास्तर्का ब्रम्हशास्त्रमितिहासा भारतादयोंऽगानि शिक्षादीनि पुराणानि सहिताः पंचरात्रागमश्चैतदभिमानिनश्च । ये चापरेऽन्ये योग एव योगाभ्यास एव समीरो वायुस्तेन दीपितं ज्ञानमेवाग्निस्तेन रंधितं दग्धं कर्मकल्मषं कर्मफलं येषां ते तथोक्ताः । यस्यांघ्रेः स्मरणस्यानुभावतः सामर्थ्यात्स्वयंभुवो ब्रम्हण इदं स्वायंभुवं धाम सत्यलोकं गताः प्रापुः । तेच सर्वेऽकर्मकं कर्मणाऽप्राप्यं किंतु ज्ञानेनैव प्राप्यं तं हरेरंघ्रिं प्राप ववंदिर इति श्लोकद्वयस्यान्वयः ॥३९॥ प्रोन्नमितायोर्ध्वमुखाय विष्णोरंघ्रयेऽर्हणोदकं पादप्रक्षालनोदकं जलं पद्मभव उपाहरदानिनाय ॥ २ ॥ ३ ॥ शुचिः शुद्धं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः स्वयं ब्रह्मा यस्य हरेर्नाभिपंकेरुहान्नाभिकमलात्संभवः संभूतस्तस्यांघ्रिं तेनोदकेनं भक्त्या समभ्यर्च्य प्रक्षालनादिभिः

पूजयित्वाऽभ्यगृणदस्तौत् ॥ ४ ॥ उरुक्रमस्य पादयोरवनेजनेन पादप्रक्षालनेन पवित्रतया तद्धातुः कमंडलुजलं स्वर्धुनी स्वर्गनद्य-भूत् । नभस्यंतरिक्षे पतती सा स्वर्गनदी लोकत्रयं निर्मार्ष्टि पवित्रयति । केव । भगवतो विशदा निर्मला कीर्तिरिव ॥ ५ ॥ लोक-नाथा ब्रह्मादयः समादत्ताः सम्यगादरवंतः सानुगाः स परिवारा असंक्षिप्ता असंकुचिता अपारिमिताऽऽत्मभूतिःस्वरूपश्रियस्य तस्मै । भूतिः श्रीर्जन्मभस्मास्विति । संक्षिप्तात्मविभूतये इति पाठे संक्षिप्तोपसंहृताऽऽत्मविभूतिरात्मविस्तरो येन तस्मै । यथा पूर्वं वामनरूपेण स्थितायेत्यर्थो ज्ञेयः । स्वनाथस्य स्वस्वामिने बलिं पूजामाजव्हुश्चक्रुः ॥ ६ ॥ पूजासाधनान्याह ॥ तोयैरित्यादिद्वाभ्यां । समर्हणैर्योग्यैः स्रग्भिः पुष्पमालाभिः सुरभिभिः परिमलैः ॥ ७ ॥ स्तवनैः स्तोत्रैस्तस्य वामनस्य वीर्यैर्महिम्ना चांकितैर्युक्तैः ॥ ॥ ८ ॥ ऋक्षराजो मृगविशेषाकारो जांबवान् ब्रह्मपुत्रो यमावतारो मनोवेगवज्जयो यस्य सः वामनविजयरूपं महोत्सवं सर्वासु क्षितिष्वघोषयद्भेरीशब्देन वामनविजयं लोकत्रये विज्ञापितवानिति भावः ॥ ९ ॥ त्रिपदविषयव्याजयाञ्चया स्वभर्तुः स्वस्वामिनो दीक्षितस्य बलेः सर्वा महीं हृतां दृष्ट्वाऽसुरा अत्यमर्षिताः संतोऽत्यंतासहमानाः संत ऊचुः ॥ १० ॥ कीमूचुस्तदाह ॥ न वा इति सार्धत्रिभिः । अयं बालको ब्रह्मबंधुर्ब्राह्मणवंशोद्भवो न वै । किंतु मायाविनां कपटिनां वरो विष्णुरेव द्विजरूपेण द्विजवेषेण प्रतिच्छन्नः सन् देवानां कार्यं चिकीर्षति कर्तुमिच्छति ॥ ११ ॥ बर्हिषि विषयज्ञानार्थं न्यस्तो युक्तो दंडः शासनं येन तस्य नो भर्तुर्बलेः सर्वस्वं तेन बटुरूपिणा हृतं ॥ १२ ॥ सततं सत्यं यथार्थभाषणव्रतं यस्य तस्य विशेषतो यज्ञे दीक्षितस्य ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य दयावतोऽस्य बलेरनृतं भाषितं वक्तुं न शक्यं ॥ १३ ॥ यस्माद्बलिर्दीक्षितस्तस्मादस्य बटोर्वधोऽस्माकं धर्मः । नोऽस्माकं भर्तुः शुश्रूषणं च भवेत् । इत्युक्त्वा बलेरनुचराश्चायुधानि जगृहुः ॥ १४ ॥ शूलपट्टिशा येषां ते तथा ते सर्वे वामनं हंतुं । जातो मन्युः क्रोपो येषां ते तथा । बलेरनिच्छतः सतः प्राद्रवन् ॥ १५ ॥ तान्दितिजानां दैत्यानामनीकपान्सेनानायकान् अभिद्रवतो दृष्ट्वा प्रहस्यापहासं कृत्वा विष्णोरनुचरा उदायुधाः संतः प्रत्यषेधयन् ॥ १६ ॥ विष्णोरनुचरानाह ॥ नंद इत्यादि सात्वत इत्यंतेन । पतत्त्रिराट् गरुडो नागानां गजानामयुतवत्त्राणो बलं येषां ते आसुरीं चमूं सेनां जघ्नुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुरु-षस्य वामनस्यानुचरैर्भृत्यैः । संरब्धान् आग्रहयुक्तान् । काव्ये स्वशुक्राचार्यस्य शापमचिराद्भ्रश्यते श्रिय इत्येवं रूपं स्मरन् ॥१९॥

मा युध्यत युद्धं न कुरुध्वं युद्धान्निवर्तध्वं । कालः कालनियामको हरिर्नोऽर्थकृदनुकूलो न भवति ॥ २० ॥ यः सर्वभूतानां सुख-
दुःखयोरुपपत्तये प्राप्तये यः प्रभुः समर्थः । तं पुमान् पौरुषैः स्वपराक्रमैरतिवर्तितुमत्येतुमीश्वरः समर्थो न भवेत् ॥ २१ ॥ यो भग-
वान्प्राक् पूर्वं भवायैश्वर्यायासीत् । दिवौकसां देवानामभवाय चासीत् । स एव तद्विपर्ययं पूर्वोक्तस्य विपर्ययं देवानां भवाय नोऽ
भवायेत्येवं रूपं विपरीतं यथास्यात्तथा वर्तते ॥ २२ ॥ नन्वस्माकं नानासाधनानां सात्वतैर्भगवानतिवर्तितुं शक्यः स्यादित्यत
आह ॥ बलेनेति । चतुरंगबलसैन्येन सचिवैर्मंत्रिभिः कालं कालप्रेरकं हरिं नात्येत्यतिवर्तितुं क्षमो न भवति । कालोबलीयानिति
साधुवाद इत्युक्तेः । कालस्य बलवत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ हरेरनुचरा देवा दैवेनादृष्टप्रेरकेणेश्वरेण ऋद्धैरनुकूलितैर्भवद्भिर्बहुशो
निर्जिताः । दैवरुद्धा इति पाठे दैवेन प्रतिहता इति देवविशेषणं । एते देवा एवाद्यायुधिनो जित्वा नदंति गर्जंति । दैवस्यानुकूल-
त्वात् ॥ २४ ॥ यः कालो नोऽर्थत्वायानुकूलाय कल्प्यते भवेत् । तं कालं प्रतीक्षध्वं ॥ २५ ॥ पत्युः स्वामिनो बलेर्निगदितं
वचनं श्रुत्वा रसां रसातलं विष्णोः पार्षदैर्नंदादिभिस्ताडिताः ॥ २६ ॥ तार्क्ष्यस्य सुतः कश्यपस्य सुतो विषु पक्षिषु राजंत इति
विराट् गरुडो विभोर्वामनस्य चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं ज्ञात्वा क्रतोर्यज्ञस्य सप्तमेऽहनि सोमपानदिवसे वारुणैर्वरुणसंबंधिपाशैर्बलिं बबंध
॥ अथमर्थः ॥ अस्य सर्वस्वापहरणे ममेत्यभिधानं सत्यंजय इदानीं देहस्वीकारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति ।
तथा च न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्यशःप्रख्यापनार्थं किंचिद्याचितमपीच्छति । प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं
बबंधेति ॥ २७ ॥ रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः सर्वतो दिशं सर्वदिक्षु । प्रभविष्णुना समर्थेन विष्णुनाऽसुरपतौ बलौ गृह्यमाणे बध्यमाने
माने सति ॥ २८ ॥ स्थिरप्रज्ञं दृढबुद्धिं ॥ २९ ॥ सर्वां महीं सर्वस्थानं । तृतीयं तृतीयपादस्थलं ॥ ३० ॥ ननु पादत्रयपरि-
मिता भूमिर्दत्तेत्युक्तं । अतः कथं तृतीयमुपकल्पयेत्युच्यत इति तत्राह ॥ यावदिति । असौ सूर्यो गोभिः किरणैर्यावत्स्थलं तपाति
प्रकाशयति । तथेंदुश्च पर्जन्यो मेघाभिमानी तवेयं भूमिस्तावती सूर्यादिप्रकाशवत्त्वेन परिमितेत्यर्थः ॥३१॥ अयं च भूर्लोक आत्मना
व्यापिना मयेत्यन्वयः आक्रांतः । खं दिशश्च तनोस्तन्वा द्वितीयेन पदाऽऽक्रांतः । एवं ते पश्यतः सतस्ते स्वं त्वदीयं सर्वस्वं मया
द्वाभ्यां पदाभ्यामाक्रांतं । अतस्तृतीयपदस्थलाभावात्तृतीयमुपकल्पयेत्युक्तमिति भावः ॥ ३२ ॥ तृतीयपदस्थलादाने दोषमाह ॥

प्रतिश्रुतमिति । प्रतिश्रुतं दास्यामीति प्रतिज्ञातं । अदातुः पुरुषस्य नरके वास इष्यते प्रामाणिकैरंगीक्रियते । तस्मान्निरययोग्यत्वात् । नष्टप्रतिज्ञाद्वा । गुरुणा शुक्राचार्येणानुमोदितः सन् निरयं विश प्रविश ॥ ३३ ॥ किंच यः प्रतिश्रुतस्यादानेनार्थितं याचकं विप्रलंभते वंचयति । तस्य मनोरथा ऐहिकभोगविषया वृथैव न सिध्यंतीत्यर्थः । स्वर्गश्च दूर एव भवतीत्यर्थः । न केवलमिष्टाभावः किंत्वनिष्टप्राप्तिरित्याह ॥ पततीति । स चाधः पतत्येव नीचां योनिं प्राप्नोत्येव ॥ ३४ ॥ प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ विप्रलब्ध इति । आढ्यमानिनाऽभिमानिना त्वया चाहं ददामीति विप्रलब्धो वंचितः । तत्तस्माद्व्यलीकफलमनंतफलं निरयं कतिचित्कंचित्समा वर्षाणि भुंक्ष्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां विंशोऽध्यायः ॥ ८—२० ॥

॥ हरिः ॐ ॥ भगवतैवमुक्तो बलिः किं कृतवानित्यतोऽनृतं परिहर्तुमाह ॥ एवमिति । भगवता विप्रकृतोऽप्रकृतोऽसुरो बलिः खिद्यमानोऽपि सत्याच्चाल्यमानोऽपि सोऽविक्लवमदीनं वचः प्रत्याह ॥ १ ॥ हे उत्तमश्लोक । ममेरितं प्रतिश्रुतं वचो व्यलीकमनृतं न भवत्येव । त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा रूपांतरस्याविष्कृतत्वात् । एवमपि यदि भवान् व्यलीकं मन्यते । तथाऽपि तन्मदुक्तमृतमेव सत्यमेव करोमि । मदुक्तं विप्रलंभमनृतं न भवेत् । कथं । मे शीर्ष्णि शिरसि निजं तृतीयं पदं कुरु निधेहि ॥ ॥ २ ॥ ननु चापदर्थे धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि । आत्मानं संततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपीत्यादि वचनात् । आत्मभयपरिहाराय सर्वस्वं त्यज्यते । त्वं तु कुतो भीतः सन् आत्मानमर्पयसीत्यत आह ॥ बिभेमीति । असाधुश्चासौ वादश्च तस्मादपकीर्तेः । अनृतवचनाद्वा । यथाऽहं भृशमुद्विजे बिभेमि । तथा निरयादिभ्यो न बिभेमि । पदच्युतः स्थानभ्रष्टव्यसनाद्दुःखादर्थकृच्छ्राद्द्रव्यप्रयुक्तक्लेशाद्भवतो विनिग्रहाद्भवत्कृतानिबंधात् ॥ ३ ॥ ननु विनिग्रहात्तवापकीर्तिर्जातैव नेत्याह ॥ पुंसामिति । अर्हत्तमैः पूज्यतमैरर्पितं कृतं यं दंडं शिक्षां । मातापित्रोरपि नद्यादिशंति । न कुर्वंति तं दंडं पुंसां श्लाघ्यतमं कीर्तनीयं मन्ये । मम हितैषिणा त्वया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवास्मकमिति भावः ॥ ४ ॥ नन्वहं देवानां हितैषी नासुराणामतः कथं मत्कृतो दंडस्तव श्लाघ्यतम इति तत्राह ॥ त्वं नूनमिति । असुराणां नस्त्वापरोक्ष्यं शत्रुछद्मेन वर्तमानस्त्वं च परमो गुरुः । योऽनेकमदैरैश्वर्यादिमदैरंधानां विवेकशून्यानां नस्तस्य पदस्य भ्रंशो नाशो यस्मात्तच्चक्षुर्ज्ञानमादिश ॥ ५ ॥ परमगुरुत्वं दर्शयति ॥ यस्मिन्निति । बहवो विबुधेतरा देवेतरा दैत्या हिरण्यकशिप्वादयो रूढेन

दृष्टनिरूढेन यस्मिंस्त्वयि वैरानुबंधेन वैरयुतस्नेहेन । द्वेषोपसर्जनभयेनेत्यर्थः । सिद्धिं मुक्तिं लेभिरे । इहाधिकारिवर्गे एकांतयोगिन एकांतभक्ता यां सिद्धिमापुः ॥६॥ अतो नात्र मम लज्जा । नापि दुःखमित्याह ॥ तेनेति । भूरिकर्मणा बहुचरित्रेण तेन गुरुणा भवताऽहं निगृहीतोऽस्मि । वरुणैः पाशैर्बद्धश्चास्मि । तथा नाव्रीडे लज्जां प्राप्नोमि । न च विव्यथे न दुःखं च प्राप्नोमि ॥ ७ ॥ किंच योऽयं दंडरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः स त्वद्भक्तपात्रत्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह ॥ पितामह इति । भवदीयानां भगवद्भक्तानां संमतो मे पितामहः प्रल्हादो यत आविष्कृतः प्रकटीकृतः साधुवादो हरिः सर्वोत्तमत्वादिवादो येन सः । तथा त्वमेव परमाश्रयो यस्य सः। अतो भवतो विपक्षेण द्वेषिणा स्वपित्रा स्वस्य प्रल्हादस्य पित्रा हिरण्यकशिपुना विचित्रं नानाविधं वैशसं हिंसां प्रापितः ॥ ८ ॥ पित्रा नानाविधव्यसनं प्रापितः । प्रल्हादस्ततः किमकरोदित्यत आह ॥ किमात्मनेत्यादिना । यो देहोऽतत आयुषांते जहाति जीवं त्यजाति । अनेनात्मना देहेन किं रिक्थं पितृधनं हरंति स्वीकुर्वंति । तथा तैः पुत्रैः किं स्वजनाख्यदस्युभिः स्वजनलक्षणचोरैश्च किं । मर्त्यस्य मरणशीलस्य गेहैः किं । तस्मादिह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव नाश एव न तु सुखं किंचित् ॥ ९ ॥ इति देहादीनामसारतां निश्चित्यागाधबोधो महाज्ञानी सः जनाद्दुर्जनसंगाद्भीतः सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयति नाशयतीति तथा तस्यापि भवतः पदांबुजं प्रपेदे । कथं भूतं । न विद्यते कुतोऽपि भयं यत्र तदकुतो भयं ध्रुवं च नित्यं च ॥ १० ॥ यस्मान्मम पितामहस्त्वत्पादमेव प्राप्तोऽथ तस्मादहमपि दैवेन प्रल्हादस्य भाग्येनासुरजातित्वादात्मरिपोर्मम शत्रुभूतस्य तवांतिकं समीपं नीतः प्राप्तः । प्रसभं बलात्काराच्त्याजिता श्री राज्यसंपद्यस्य स तथा । बुभूषुणा बोद्धुमिच्छुनेयं श्रीर्बलादपि त्याज्यैव । अन्यथाऽनर्थयोग एवेत्याशयेनाह ॥ इदमिति । यथा श्रिया स्तब्धाऽविवेकमतिर्यस्य सः। पुमान् इदं जीवमध्रुवमनित्यं न बुद्ध्यते न जानाति। कथं भूतं। कृतांतस्य यमस्यांतिके वर्ति मृत्योः संनिहितं बुद्धिभ्रंशकरं राज्यत्याजितेन मयि भवता भूयान् अनुग्रह एव कृत इति भावः ॥ ११ ॥ तस्य बलेरित्थं भाषमाणस्य सत उत्थित उदितो राकापतिरिव पूर्णचंद्र इव ॥ १२ ॥ इंद्रसेनो बलिः प्रांशुमुन्नतकरं पिशंगांबरं अंजनवत्कज्जलवत्त्विट् कांतिर्यस्य । प्रलंबौ दीर्घौ बाहू यस्य तं सुभगं सुंदरं सौम्यं वा ॥ १३ ॥ वारुणैः पाशैर्यंत्रितो बद्धः समर्हणं पूजासाधनं स्वकृताहंकारादिरूपापराधस्मरणेन सव्रीडं लज्जासहितं निचीनम-

र्वाचीनं मुखं यस्य सः । विलोले चंचले लोचने यस्य सः ॥ १४ ॥ महामना महाज्ञानी सः प्रल्हादस्तत्र यज्ञशालायामासीनं सुनंदाद्यैरुपासितं सतां पतिं वामनमुदीक्ष्य तरसा शीघ्रमुपेत्य समीपं प्राप्य बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैः रोमांचैरश्रुभिरानंदबाष्पैश्च विव्हलः परवशः सन् भूमौ मूर्ध्ना ननाम ॥ १५ ॥ नमनानंतरं किं कृतवानित्यत आह ॥ प्रल्हाद उवाचेति । ऊर्जितमैंद्रपदं त्रिलोकाधिपत्यं त्वयैव दत्तमद्य तदेव हृतं च मन्ये । ऐंद्रपदं नैतदीयं त्वयाऽपहृतं किंतु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतमिति भावः । तच्च शोभनमेव कृतं । कुत इत्यत आह ॥ मन्य इति । यद्यस्मादात्मनो मोहनान्मोहहेतोः श्रियो राज्यलक्ष्म्या विभ्रंशितः । अयमस्य बलेर्महाननुग्रहः कृतो हीत्यहं मन्ये ॥ १६ ॥ मोहनत्वमेवाह ॥ ययेति । विद्वानपि यतो यया श्रिया मुह्यते मोहं प्राप्नोति । तत्तस्यां श्रियां कोऽन्यः पुमान् आत्मनो गतिं स्वस्वरूपं परमात्मस्वातंत्र्यलक्षणास्थितिं वा यथा तथावद्विचष्टे पश्यति । श्रीमदांधत्वादिति भावः । तस्मै महाकारुणिकाय नमः ॥ १७ ॥ तदैव विंध्यावलिरपि वामनं प्रति वक्तुं प्रक्रमतेत्याह ॥ बद्धमिति । तस्य बलेः पत्न्युपेंद्रं वामनं स्त्रीत्वादवाङ्मुखी ॥ १८ ॥ हे ईश स्वामिन् । आत्मनः स्वस्य क्रीडार्थं ते त्वयेदं त्रिजगत्कृतमुत्पादितं । तत्र त्रिजगत्यपरेऽन्ये कुधियोऽसुरप्रकृतयः स्वाम्यं स्वामित्वं कुर्युः । वयमस्य जगतः स्वामिन इति जल्पंति । ते तादृशाः कुबुद्धयोऽस्य जगत्कर्तुः प्रभोः पालकस्य स्वामिन इत्यर्थः । तव किं वस्त्वावहंति समर्पयंति । कं पदार्थं दद्युरित्यर्थः । कथं भूताः । त्वयाऽवरोपिताश्चालिताः कर्तृवादा वयं कर्तार इति वादा येषां ते तथा । अत एव त्यक्ता ह्रीर्लज्जा यैस्ते तथा ॥ अयं भावः । लोकत्रयं मया समर्पितं तृतीय पादाय देहं समर्प्य प्रतिश्रुतं सत्यं करोमि त्वत्स्वकीयेषु देहादिषु स्वाम्याविष्कारेण ब्रुवन् बलिः कुबुद्धिर्निलज्जश्च । यतस्त्वमेव सर्वस्यापि स्वाम्यतो मंदबुद्धिमेनं केवलं कृपया विमुच्य पालय ॥ १९ ॥ तदेव प्रल्हादस्य विंध्यावलेश्च परमार्थोक्त्या प्रसन्नं हरिं प्राप्यागत्य लोकदृष्ट्यैव विज्ञापयति ॥ तस्येति । तस्य प्रल्हादस्य शृण्वतः सतो हिरण्यगर्भो ब्रह्मोवाच विज्ञापयामास ॥ २० ॥ विज्ञापनप्रकारमेवाह ॥ भूतभावनेति त्रिभिः । भूतानि भावयत्युत्पादयतीति तथा । भूतानामीश नियामक । देवानां देवस्तुत्य । जगन्मय जगत्प्रधान । त्वं हृतं स्वीकृतं सर्वस्वं यस्य तमेनं बलिं मुंच मोचय । अयं बलिर्निग्रहं बंधनं नार्हति ॥ २१ ॥ निग्रहानर्थत्वे हेतुमाह ॥

कृत्स्नेति । अनेन बलिना कृत्स्ना समस्ता भूर्भूमिस्ते तुभ्यं दत्ता । कर्मणाऽर्जिताश्च संपादिताश्च ये लोकाः स्वर्गादयस्ते च दत्ताः सर्वस्वं निवेदितं । सर्वस्वमेवाह ॥ आत्मेति । देहाख्यं सर्वस्वमित्यर्थः । अक्लीबया सर्वस्वदानाच्चांचल्यरहितया धिया ॥ २२ ॥ तदेव कैमुत्येनाह ॥ यत्पादयोरिति । अशठा निष्कपटा धीर्यस्य सः । सर्वोऽपि जनो यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय दुर्वांकुरैरपि सतीं समीचीनां सपर्यां पूजां विधायोत्तमां गतिं भजते प्राप्नोति । तस्मै तुभ्यं त्रिलोकीं दत्वाऽपि न विक्लवमनाः स्थिरमना असौ बलिरार्त्तिं दुःखं कथं ऋच्छेत्प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ यद्यपि ब्रह्मा भगवदभिप्रायं वेत्ति तथाऽपीतरेषां तज्ज्ञापनाय स्वाभिप्रायं भगवान्वक्ति । ब्रह्मन् चतुर्मुख । तद्वित्तं विधुनोम्यपहरामि । नन्वर्थापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह ॥ यन्मद इति । यद्वित्तनिमित्तमदोऽत एव स्तब्धोऽनम्रः सन् लोकं परलोकं मां चावमन्यते तिरस्करोति । मंदस्तब्धहेतूनामर्थापहार एवानुग्रह इत्यर्थः ॥ २४ ॥ दुर्लभं पुरुषजन्म कथंचिल्लब्धवतो जीवस्य जन्मनिमित्तो गर्भो महाहानिकरः । तस्य च नाशो मदनुग्रहादेवेत्याह ॥ यदेति द्वाभ्यां । जीवात्माऽनीशः परतंत्रः सन् कर्मभिर्नानायोनिषु कृमिकीटादिषु संसरन् । यदाकदाचिद्दैववशात्पौरुषीं गतिं योनिमाव्रजेत् ॥ २५ ॥ तत्र पौरुष्यां गतौ यद्यस्य जीवात्मनो जन्मादिभिर्निमित्तैर्जातेन मदेन स्तंभो मदर्चनादौ तंद्रीलक्षणो न भवेत् । तर्ह्ययमनुग्रह एव । अहं सुकुलीन इति जन्ममदोऽहं कर्मकरणे निपुण इति कर्मनिमित्तमदः । वयं तारुण्यस्थाः रूपसौंदर्यं । आदि शब्देन पुत्रादिसंपत्तिः ॥ २६ ॥ कथं तर्हि ध्रुवादिभ्यो संपदो दास्यतीति चेत्तत्राह ॥ मानेति । हंत । हे ब्रह्मन् । मानेन गर्वेण स्तंभोऽनम्रता तस्य निमित्तभूतानां समंततः सर्वत्र सर्वश्रेयसां प्रतीपानां प्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्वेऽपि जन्मादिभिरिति वा । मत्परो मद्भक्तो न मुह्येत् । अतो भक्तस्येच्छया संपदादिकं ददामि । अभक्तस्तु मुह्येदिति तद्वित्तापहाररूपमेव तस्यानुग्रहं करोमीति भावः ॥ २७ ॥ एतादृशः क इत्यपेक्षायामयं बलिरेवेदानीं मद्भक्तोऽतोऽस्यान्यैर्दुष्प्राप्यमप्यैश्वर्यं दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावमाह ॥ एष इति त्रिभिः । एष बलिः । न विद्यते जनो यस्याः साऽजया मायां मोहिनीं प्रकृतिमजैषीज्जितवान् अत एव सीदन्नपि क्लिश्यन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥ क्षीणं रिक्थं वित्तं यस्य स तथा । शत्रुभिः सुनंदाद्यैः क्षिप्तो निराकृतो बद्धश्च । यातनां तीव्रवेदनामनुयापितश्च प्रापितश्च ॥ २९ ॥ गुरुणा शुक्राचार्येण भर्त्सितो निष्ठुरवचनेनोदितः

सत्यं न जहौ । सत्यात्यागनिमित्तक्षीणत्वादिकं प्राप्तोऽपि सत्यं न त्यक्तवानिति भावः । न ह्येतास्मिन्कुले कश्चिन्निः-सत्त्वः कृपणः पुमान् इत्यादि छलैरेव कपटवचनैरेव मया धर्म उक्तस्तथाऽपि तं धर्ममयं न त्यजाति । अतः सत्यवाक् ॥ ३० ॥ त्वद्भक्तायै तस्मै भवता किमनुग्रहो यत इत्यत आह ॥ एवमिति । मे मयाऽमरैरपि दुष्प्राप्यं प्राप्तुमशक्यं स्थानं प्रापितः । किं तत्स्थानमत्राह ॥ सावर्णेरितीति । अहमेवाश्रयः पालको यस्य स मदाश्रयोऽयं बलिः । सावर्णे-रंतरस्य सावर्णिमन्वंतरस्य काले इंद्रो भविता भविष्यति । स्वर्गस्थानं दत्तमिति भावः ॥३१॥ तर्हि तावत्पर्यंतं कुत्र स्थातव्यमि-त्यत आह ॥ तावदिति । तावत्सावर्णिमन्वंतरपर्यंतं सुतललोकमध्यास्तामध्यवसत्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तत्रान्यक्लेशानुभवो नास्ति किं पुनरस्येति भावेनाह ॥ यत्रेति । यत्र भवः शत्रुभिः पराजयः । उपसर्गा दुर्भिक्षाद्युपद्रवाः। ममेक्षया कृपादृष्ट्या न संभवंति । ॥ ३३ ॥ एवं ब्रह्माणं प्रत्युक्त्वा करुणात्परवशः साक्षाद्बलिं प्रत्याह ॥ इंद्रसेनेति चतुर्भिः । भो इंद्रसेन बले । ज्ञातिभिः परि-वारितः सन् सुतलं याहि । ते भद्रं मंगलमस्तु । स्वर्गिभिः स्वर्गस्थैः प्रार्थ्यं । स्वर्गिभिरपेक्षणीयं चेत् । स्पर्धयेंद्रादयो लोकेशा ममाभिभविष्यंत इति तत्राह ॥ न त्वामिति । राज्यं त्यक्त्वाऽऽगतस्य तव शासने वयं न तिष्ठाम इति वदतां दंडार्हत्वादिति त्वच्छासनं त्वदाज्ञामधिगच्छंत्यतिवर्तंत इति । तथा तान्मृदयिष्यति हरिष्यति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ किं बहुनोक्तेन सर्वतो मद्रक्षा-वत्त्वं तवास्तीत्याह ॥ सर्वत इति । सर्वप्रकारेण राज्यादिपरिच्छदसहितं । तथाऽपि स्ववियोगात्तदनिच्छंतं प्रत्याह ॥ सदेति । तत्र सुतले संनिहितं त्वत्समीपे विद्यमानं मां भवान्सदा द्रक्ष्यते पश्यति ॥ ३६ ॥ तत्राप्ययमनर्थस्तदवस्थ एव दानवादीनां संसर्गा-दिति शंका मा भूदित्याह ॥ तत्रेति । संगाद्य आसुरो भावः स मदनुभावं मम महिमानं दृष्ट्वा । सद्यःकुंठ इत्येकं पदं । सद्यः कुंठश्छेदो यस्य स यः कुंठः सन् विनंक्ष्यति निर्मूलो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यामेकविंशोऽध्यायः ॥ ८—२१ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ततो बलिः किं कृतवानित्यत आह ॥ इत्युक्तवंतमिति । महान् अनुभावो महिमा यस्य सः । बाष्पस्यानं-दवाष्पस्य कलाभिर्बिंदुभिराकुले ईक्षणे यस्य सः । भक्तेरुत्कल उद्रेको यस्य स तथा ॥१॥ किमब्रवीदित्यत आह ॥ अहो इति ।

प्रपन्नानां शरणागतानां भक्तानामर्थस्य पुरुषार्थस्य विधौ संपादने एवं समाहितः सावधानतया स्थितोऽस्य तव प्रसादो मयि समुद्यतः कृतः । कालोन्मुखत्वेन कृत इति यावत् । तदहो आश्चर्यं । भक्ताभीष्टप्रदान एव दीक्षितः प्रसादो मयिकृतः । अत आश्चर्यमिति भावः । भक्तेषु मध्ये त्वमप्येकोऽतः किमाश्चर्यमित्यत आत्मानं धिक्करोति ॥ यल्लोकेति । यद्यो लोकपालैरमरैरपि सत्त्वप्रधानैरलब्धपूर्वः पूर्वमलब्धोऽपूर्व इत्यर्थः । तादृशस्त्वदनुग्रहोऽसुरजातावपि अपसदे राजसे मय्यर्पितः । मम नीचत्वान्मयि प्रसादकरणमाश्चर्यमिति भावः ॥ २ ॥ सभवं रुद्रेण सहितं । मुक्तो वरुणपाशैः ॥ ३ ॥ त्रिविष्टपं स्वर्गं प्रत्यानीय दत्वाऽदितेः स्वमातुः कामं मनोरथं पूरयित्वोपेंद्रः सन् सकलं जगदशासयत्पालयामास ॥ ४ ॥ वंशधरं वंशाभिवृद्धिहेतुलब्धभगवत्प्रसादो येन तं पाशनिर्मुक्तं बलिं निशम्य दृष्ट्वा प्रवणो नम्रीभूतः सन् प्रल्हादो भगवंतं वामनं प्रतीदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ हे भगवन् । विश्वैः समस्तैरभिवंद्यैरभिवंदितांघ्रिस्त्वमसुराणां नो दुर्गपालो द्वारपालोऽसि । रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वामित्युक्तत्वादिति यदिमं प्रसादं विरिंचादयो नालभंते । अपरे ब्रह्मादि भिन्ना ये ते नालभंत इति किमु । श्रीब्रह्माद्यलभ्यप्रसादमस्मासु त्वं कृतवानिति भावः ॥ ६ ॥ हे शरणद आश्रयप्रद । ब्रह्मादयो विरिंचादयो यस्य तव पादपद्मयोर्मकरंदनिषेवणेन विभूतीरैश्वर्याण्यश्नुतेऽनुभवंति । ये कुसृतयः कुत्सितमार्गा दुर्वृत्तय इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ॥ खल्योनय इति । उग्रजातयश्च ते तादृशा वयं तस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेर्बहुमानेन चित्तानुवर्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिर्दर्शनं । तस्याः पदवीं विषयतां कस्माद्धेतोः प्रणीताः प्रापिताः । दुर्जना वयं केन कारणेन त्वद्बहुमानविषया अभूमेत्यर्थः । भक्तानुकंपितत्वमंतरेणान्यत्कारणं न पश्याम इति भावः ॥ ७ ॥ तव चरितं लोकाविलक्षणमिति भावेनाह ॥ चित्रमिति । सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः समदृशः सर्वं समं पश्यंश्च तवेहितं चेष्टितमहो विचित्रमाश्चर्यं । तत्कथमित्यत आह ॥ अविषम इति । यतो दुर्योनिष्वप्यस्मासु तव स्वभावोऽविषमो विषमो नाभवत् । त्वयाऽस्मासु बहुमानस्य कृतत्वात् । अतश्चित्रमित्यन्वयः। इदं चावैषम्यं तव युक्तमेवेत्याह ॥ यदिति । यतः कल्पतरुस्वभावो भक्तप्रियोऽसि । न हि कल्पतरुराश्रितानामेव कामन्पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः । सर्वात्मत्वे हेतुः ॥ अमितेति । अमिताऽचिंत्या योगमाया योगसामर्थ्यं ता । या लीला तथा विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य । अहो इत्यत्र संधिश्छांदसः ॥ ८ ॥ सुतलातलं सुतललोकं । ज्ञातीनां

बंधूनां ॥ ९ ॥ तत्र सुतललोके मम दर्शनेन जातो यो महाल्हादः ॥ १० ॥ बलिना सह भगवत आज्ञां बाढमिति तथाऽस्त्विति मूर्ध्ना शिरसाऽऽधायोद्धृत्वा कृतांजलिः सन् ॥ ११ ॥ आदिपुरुषं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रणतस्तेनानुज्ञातः सन् महाबिलं सुतललोकं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ अथ बिलगमनानंतरं हरतीति हरिर्बलिराज्यहर्ता नारायणो वामनोऽतिके स्वसमीपे आसीनमुशनसं शुक्राचार्यमाह ॥ १३ ॥ हे ब्रह्मन् शुक्राचार्य । कर्म यज्ञं वितन्वतः कुर्वतः शिष्यस्य बलेर्यच्छिद्रमंतरं न्यूनं जातं तत्संतनु संपूर्णं कुरु । अवशिष्टं कर्म कृत्वा यज्ञं समापयेत्यर्थः । यजमानं विना कथं समापनीयामिति न वाच्यमित्याह ॥ यत्तदिति । कर्मसु यद्वैषम्यमंतरेणोपसरणं तद्ब्रह्मदृष्टं ब्राह्मणैर्दृष्टमेव समं विहितं फलप्रदं भवेत् । किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सति छिद्रे तत्परिहारः कर्तव्यस्तदेव नास्तीति सनिमित्तमुपपादयति शुक्राचार्य इत्यत आह ॥ शुक्र इति । भगवान्यस्य पुरुषस्य सर्वेणापि भावेन वस्तुमात्रेण पूजितस्तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यं वैगुण्यं । कथं भूतः । कर्मणामीश्वरः प्रवर्तको यस्य यज्ञफलस्येशो दाता । यज्ञपुरुषः ॥ १५ ॥ अत्र कैमुत्यन्यायमाह ॥ मंत्रत इति । यदा मंत्रतः स्वरादि भ्रंशेन मंत्रतो व्युत्क्रमादिना । देशतः कालतश्चार्हतः पात्रतः । वस्तुतो दक्षिणादिना यन्न्यूनं भवेत् । तत्सर्वं तवानुकीर्तनं नामकीर्तनमेव निच्छिद्रं संपूर्णं करोति । यतस्तव पूजा निच्छिद्रं करिष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथा च बलिना सर्वदानेन भवतः पूजितत्वादेव तत्कर्मणो वैषम्यं नास्त्येवेति भावः ॥ १६ ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि । हे भूमन् । वदतस्तवाशासनमाज्ञां करिष्यामि । कुतः । यत्तवाज्ञानुपालनमेतत्पुंसां परं श्रेयः ॥ १७ ॥ भगवान् उशनाः शुक्र इति हरेराज्ञामभिनंद्यानुमोद्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त संदधे ॥ १८ ॥ भिक्षित्वा याचित्वा । भ्रात्रे ज्येष्ठभ्रात्रे । परैः शत्रुभिः ॥१९॥ प्रजापतीनां मरीच्यादिप्रजेश्वराणां पतिः । देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूमिपा राजानो मनवश्च सर्वभूतानां भावनाय क्षेमाय च वामनं पतिं पालकमकरोत् ॥२१॥ ननु लोकानां पतिरिंद्रोऽस्त्येव । सत्यं । तथाऽपि देवादीनां पालने कल्पं दक्षं वामनमुपेंद्रं कल्पयांचक्रे । सर्वेषां विभूतये ऐश्वर्याय । सर्वाणि भूतानि सर्वेजनाः ॥२२॥२३॥ देवयानेन मार्गेण विमानेनेति वा । लोकपालैः सह । ततो बलेर्यज्ञशालायाः सकाशात् । वामनं दिवं निन्ये ॥२४॥ उपेंद्रो भुजाभ्यां पालितो गतसाध्वसो गतभयः ॥ ॥ २५ ॥ वैमानिकाश्च विमानारूढा ये सिद्धास्ते विष्णोः परममद्भुतं सुमहत्तद्बालिबंधनादिकर्म गायंतः संतः स्वानि धिष्ण्यानि

गृहाणि जग्मुः । आदितिं शशंसिरे श्लाघयामासुः । इति द्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ बलेः पदत्रयभूमेः कस्माद्धरिरयाचतेत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ सर्वमिति । श्रोतॄणामघस्य संसाराख्य पापस्य मोचनमुरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य यस्यैतच्चरितं सर्वं भवत आख्यातं ॥ २८ ॥ अत्रैतच्चरितं सर्वमाख्यातमिति विशेषोक्त्याऽन्यान्यपि चरितानि संतीत्युक्तं । तर्हितानि निःशेषाणि वर्ण्यानीत्यपेक्षायामनंतत्वान्निःशेषं वर्णयितुं न शक्यानीत्यत्र प्रमाणमाह ॥ पारमिति । यस्य पुरुषस्य पूर्णस्य हरेर्निःशेषं चरितं वर्णनविषये । मंत्रदृक् । विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमापेति । मंत्रद्रष्टा ऋषिस्त्रिकालदर्शी च वसिष्ठ इत्याह । तस्योरुक्रमस्यैतच्चरितमिति पूर्वेणान्वयः। मंत्रद्रष्टा किमाहेत्यत आह ॥ यः पार्थिवानीति । यो मर्त्यः पार्थिवानि पृथ्वीसंबंधीनि रजांसि परमाणूनपि यो विममे गणितवान् । स तादृशोऽपि कं को मर्त्यो जायमानो वा जातो वा जनिष्यमाणो वा गृणानो विष्णुचरितानि स्तुवन् । उरु बहुधा विक्रमतः पादन्यासं कुर्वतस्त्रिविक्रमनाम्नो विष्णोर्महिम्नः पारं समाप्तिमुपैति । न कोऽपीत्याहेत्युक्त्या चरितानामनंतत्वमुक्तं भवति ॥ २९ ॥ श्रोतॄणां श्रद्धातिशयजननार्थं वामनावतारचरितं शृण्वतः फलमाह ॥ य इति । येऽद्भुतकर्मणो देवदेवस्य हरेरवतारस्य वामनस्यानुचरितं श्रृण्वन्वर्तते सः परमां गतिं वैकुंठाख्यां याति ॥ ३० ॥ कर्ममात्रेऽपि कीर्त्यमानामिदं कर्माणि साकल्यं करोतीत्याशयेनाह ॥ क्रियमाण इति । दैवादि कर्माणि क्रियमाणे सतीदं वामनावतारचरितं यत्र यत्र कर्माणि कीर्त्येत तत्कर्म सुकृतं यथावत्कृतं संपूर्णफलदानं समर्थं विदुः । ज्ञानिन इति शेषः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ हरि ॐ ॥ वामनावतारचरितश्रवणेन मत्स्यावतारचरितं श्रोतुं राजा पृच्छति ॥ राजेति । आद्यां मत्स्यादिदशावतारेष्वाद्यभूतां ययेच्छया मत्स्यस्य विडंबनं मत्स्यरूपानुकरणं यस्यां निरूप्यते ॥ १ ॥ ननु कस्मादकस्मादेव मत्स्यावतारश्रवणेच्छा वामनावतारासादृश्यादित्यत आह ॥ यदर्थमिति द्वाभ्यां । बलेरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि याचकरूपं धृतवानिति युक्तमुक्तं । ईश्वरो यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं जुगुप्सितं निंदितं मत्स्यरूपमधाद्धृतवान् । एतन्नो यथावद्वक्तुमर्हसीति द्वयोरन्वयः । जुगुप्सितत्वे निमित्तं ॥ तमः प्रकृतीति । तामसस्वभावमित्यर्थः । दुर्मर्षं सोढुमशक्यं कर्मणा ग्रस्तो बद्धः । जीव इवैकं जुगुप्सितं चेत्किमर्थं वक्तव्यमित्यत

आह ॥ उत्तमेति ॥ २ ॥ ३ ॥ विष्णुरातेन परीक्षिता बादरायणिर्वेदव्यासस्य पुत्रः शुकः ॥ ४ ॥ सामान्येनावताराणां प्रयोजनमाह ॥ गोविप्रेति । छंदसां वेदानां रक्षां संरक्षणं । तनूरवतारान्धत्ते । अर्थस्य चेति । च शब्देन कामस्य चेति ग्राह्यं ॥ ५ ॥ हरेर्जुगुप्सितत्वं परिहरति ॥ उच्चावचेष्विति । धी शब्देनेंद्रियाण्युपलक्ष्यंते । नीचोच्चानि भूतानि प्राणिनः संति तेषु नियंतृत्वेन चरन्नपीश्वरो धियो गुणैरुच्चावचत्वं न भजते न प्राप्नोति । निर्गुणत्वाद्गुणकार्यशून्यत्वात् । कुतः । पुनर्ज्ञानादि गुणात्मकैर्मत्स्यादिभिराकारैरुच्चावचत्वं शंक्यमिति भावः ॥ ६ ॥ सामान्यतोऽवतारप्रयोजनमुक्त्वा विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह ॥ आसीदिति । अतीतस्य कल्पस्य दिनकल्पस्यावसाने ब्राह्मो ब्रम्हणश्चतुर्मुखस्य निद्रायां भावस्तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिको लयः प्रलय आसीत् । तत्र लये भूरादयः सत्यलोकपर्यंता लोकाः समुद्रप्रलयजले उपप्लुता निमग्नाः ॥ ७ ॥ कालेन निद्राकालेन निमितेनागता प्राप्ता निद्रा यस्य तस्य शिशयिषोः शयनं कर्तुमिच्छतो धातुर्ब्रह्मणो मुखतो निःसृतान् बहिरागतान्वेदान्देहधारिणो वेदांताभिमानिदेवान् बली हयग्रीवात्मको दैत्योऽहरदपहरत् ॥८॥ शफरीरूपं मत्स्यरूपं । अतीतो यो दिनप्रलयस्तस्यापायेऽवसाने उत्थिताय वेधसे ब्रह्मणे हयग्रीवमसुरं हत्वा स हरिर्मत्स्यरूपी वेदान्प्रत्याहरद्दत्तवान् ॥ ९ ॥ दिनकल्पे मत्स्यावतारस्य वेदापहारिहयग्रीवासुरहननपूर्वकं ब्रह्मणो वेदादानमेकं प्रयोजनमुक्त्वा मनुकल्पे क्रियामाणं प्रयोजनांतरमाह ॥ तत्र राजर्षिरित्यादि यावत्समाप्तिः । तत्रातीते मनुकल्पे सलिलाशनोऽब्भक्षः सन् उदकं भक्षयन् ॥ १० ॥ सत्यव्रतः क इत्यत आह ॥ य इति । अस्मिन्महाकल्पे वैवस्वतमनुकल्पे विवस्वतः सूर्यस्य तनयः श्राद्धदेव इति ख्यातो हरिणा मनुव्रतेन मनुपदेऽर्पितः स्थापितः ॥ ११ ॥ कृतमालायां द्राविडदेशे विद्यमानायां नद्यां स्नात्वा जलतर्पणं कृतव्रतस्तस्य सत्यव्रतस्यांजल्युदके काचिदेकशफरी मत्स्यो अभ्यपद्यत प्राप्तः ॥ १२ ॥ द्राविडदेशस्येश्वरो राजा सत्यव्रतोंऽजलिगतां शफरीं तोयेन सह कृतमालानदीतोये उत्ससर्जोत्सृष्टवान् ॥ १३ ॥ सा शफरी महाकारुणिकं तं नृपं सत्यव्रतमतिकरुणं यथा भवति तथाऽऽह । हे दीनवत्सल । ज्ञातीनां घातिभ्यो हिंसकेभ्यो यादोभ्यो जलजंतुभ्यो भीतां दीनां मामस्मिन् जले कथं विसृजसे त्यजासि ॥ १४ ॥ सत्यव्रतः परमात्मानमात्मनः स्वस्यानुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरं मत्स्यस्वरूपधारिणमजानन् शफर्या रक्षणार्थं मनो दधे॥१५॥ तस्याः शफर्याः कलशाप्सु

स्वकमंडलोदकेषु निधाय ॥१६॥एकरात्रेण लब्ध आत्मनोऽवकाशो यथा स्यात्तथा वर्धमाना सा॥१७॥ कृच्छ्रं कष्टं यथा स्यात्तथा क्लेशेनेत्यर्थः । वस्तुं वासं कर्तुं नोत्सहे न शक्नोमि । यत्राहं सुखं निवसे निवसामि तादृशं सुविपुलं अतिविशालमोकं स्थानं कल्पय कुरु । ततः कमंडलूदकादादायौदंचनोदके मणकस्थे जले । मणक इति रंजणगीत्यपभ्रष्टभाषा । आक्षिप्ता स्थापिता मुहुर्तेन घाटिकाद्वयेन हस्तत्रयपरिमितं ॥ १८ ॥ १९ ॥ एतदुदंचनं मे सुखं वस्तुं नालं न पर्याप्तं । पृथु विशालं पदं स्थानं । यद्यस्मात्त्वा त्वां । शरणागता तत्सरोवरमात्मना स्वशरीरेणावृत्त्या व्याप्य सायंकालमध्ये एव ॥ २० ॥ २१ ॥ सलिलौकसो जलाश्रयस्य मे एतदुदकं स्वस्तये सुखेन वासार्थं नालं । रक्षायोगेनोपायेन यथा महाहृदे पूर्वं जलं विना नानुशुष्येयं तेनोपायेन निधेहि । अविदासिन्यगाधे जलक्षयरहिते च ॥ २२ ॥ तत्र तत्र जलाशयेऽनयत् । संमितं तत्तज्जलाशयपरिमितं सतमसंमितं । असमानामिति वा ॥ २३ ॥ क्षिप्यमाणो मत्स्य इह समुद्रे मकरादयो जलजंतवोऽतिबला मामदंति भक्षयंति । अत इहोपसृष्टुं नार्हसि ॥ २४ ॥ वल्गुभारतीं कृपाजनकवचनं वदता तेनैवं विमोहितो वंचितो राजा तं मत्स्यमाह।मत्स्य रूपेणास्मान्मोहयन् भवान् क इति ॥२५॥ एवं विधं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य स जलचरो मीनो दृष्टो वा श्रुतो वा न । तद्वीर्यमाह ॥ य इति । यो भवान् अन्हैकदिनेन योजनशतं सरोऽभिव्यानसेऽभितो व्याप्तवान् । अन्हायेति पाठे झडितीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हे मत्स्य । त्वं न रीयते क्षीयत इति नरो विष्णुस्तदुत्पन्नत्वान्नारा आपस्ता अयनं स्थितिराश्रयो यस्य सः । जलचर इत्यर्थः । त्वं नूनं साक्षाद्धारिरसि । भूतानां मादृशां प्राणिनामनुग्रहाय जलौकसां मत्स्यानां रूपं धत्से ॥ २७ ॥ उत्पत्तिश्चाप्ययश्च तेषामिश्वरः कर्ता मुख्य आत्मोत्तमचेतनः परमात्मा त्वत्प्रपन्नानां भक्तानां गतिराश्रयः ॥ २८ ॥ ते सर्वे तव लीलया कृतावतारा भूतानां भूतैरैश्वर्यस्य हेतव इति सामान्यतो ज्ञानमस्ति । तत्रादो रूपं मत्स्यरूपं यदर्थं यत्प्रयोजनाय धृतं तज्ज्ञातुमिच्छामि ॥ २९ ॥ मम त्वत्स्वरूपज्ञानयोग्यत्वात्त्वदवतारप्रयोजनमुपदिशेत्याशयेनाह ॥ न त इति । अरविंदाक्ष । पृथगात्मनां विषयबुद्धीनामितरेषां जनानां तव पदोपसर्पणं मुधा न भवेत् । यद्वा पृथगात्मनां सतामितरेषां त्वादितरेषां पदोपसर्पणं यथा मुधा भवेत् । तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनः सर्वेषां सुहृदोऽनिमित्तोपकारिणः प्रियात्मनः प्रीतिविषयस्य तव पदोपसर्पणं तव पादाश्रयेण यथा मुधा वृथा भवेत्तथा सतां ज्ञानिनां तव पादोपसर्पणं मुधा न

भवेत् । कुतः । यद्यस्मान्नो भक्तानामितरमत्स्यविलक्षणत्वादद्भुतमाश्चर्यं वपुर्मत्स्यरूपमदीदृशो दर्शितवान् ॥ ३० ॥ मत्स्यवपुर्जगत्पतिः सत्यव्रतमब्रवीत् । कथं भूतः सन् । युगक्षये चाक्षुषमनुप्रलये प्रलयार्णवे विहर्तुकाम एकांतजना भक्ताः प्रिया यस्य सः प्रियं हितं चिकीर्षुः ॥ ३१ ॥ अद्यतनादिदानींतनादन्ह ऊर्ध्वं सप्तमेऽहन्येतद्भूर्भुवादिकं त्रैलोक्यं लोकत्रयमप्ययांबोधौ प्रलयार्णवे निमंक्ष्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥ संवर्ताभसि प्रलयजले । संवर्तः प्रलयः कल्प इत्यभिधानात् । मयेरिता प्रेरिता विशालाक्षा मही नौस्त्वामुपस्थास्यति । त्वत्समीपे आगमिष्यति ॥ ३३ ॥ ओषधीरुच्चावचानि बीजानि च । आदायेति शेषः । सर्वसत्त्वैः सर्वप्राणिभिरुपबृंहितः परिवृतः ॥ ३४ ॥ अविक्लव उद्वेगरहितो निरालोके प्रकाशरहिते ऋषीणां वर्चसैव प्रकाशेनैव विचरिष्यासि ॥ ३५ ॥ बलीयसा प्रबलेन समीरणेन दोधूयमानामितस्ततोऽतिशयेन कंपमानानां नावमुपस्थितस्य मे मत्स्यरूपिणः शृंगे महाऽहिना वासुकिना निबध्नीहि बंधय ॥ ३६ ॥ सहनावं नौःसहितं त्वामुदन्वति प्रलयार्णवे विकर्षन् यावद्ब्राह्मीनिशा चाक्षुषमनुप्रलयपर्यंतमित्यर्थः । विचरिष्यामि । अत्र ब्राह्मीनिशा शब्देन चाक्षुषमनुप्रलयो लक्ष्यते । तस्यापि ब्रह्मदिन एव जायमानत्वेन ब्रह्मसंबंधित्वात् । ननु तथाऽपि कुतो लक्ष्यत इति चेन्न । महाप्रलयदिनप्रलययोस्त्वं तावदौषधीः सर्वा इत्युक्तौषध्यादीनामशेषासंभवेन तद्ग्रहणस्य बाधितत्वात् । रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषांतरसंप्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतमनुमिति प्रथमस्कंधोक्तपृथिव्याद्यशेषासंभवाच्च । न हि सर्वाभाववति प्रलयद्वये सत्यव्रतादीनां पृथिव्यात्मकरोहः संभवति । तथाऽपि चाक्षुषमनुप्रलयग्रहणे किं प्रमाणमिति चेन्न । रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषांतरसंप्लव इति चाक्षुषमनुप्रलये मात्स्यं रूपं जगृहे इति प्रथमस्कंधोक्तेरेव प्रमाणत्वात् ॥ ३७ ॥ मे मयाऽनुगृहीतं । विभक्तिविपरिणामेनानुगृहीतत्वं । परंब्रह्मेति शब्दितं परब्रह्म शब्दवाच्यं । परं ब्रह्म तन्महिम्नोरभेदादिति भावः । मदीयं महिमानं सर्वगुणपूर्णत्वरूपं हृदि वेत्स्यसि ज्ञास्यसि । यद्वा । परं ब्रह्मेति शब्दितं । मामिति शेषः । मदीयं महिमानं वेत्स्यसि । कथं भूतं । त्वया कृतैः समीचीनप्रश्नैर्निमित्तैर्मया विवृतं स्पष्टं प्रतिपादितं ॥ ३८ ॥ सः सत्यव्रतस्तं कालमन्ववैक्षत प्रतीक्ष्य स्थितः ॥ ३९ ॥ राजर्षी राजश्रेष्ठः सत्यव्रतः प्राक्कूलान् प्रागग्रान् प्रागुदङ्मुख ईशानदिगभिमुखो मत्स्यरूपस्य हरेः पादावंघ्री चिंतयन् ध्यानं कुर्वन् सन्निषसाद ॥ ४० ॥ उद्वेलः सेतुमतिक्रांतः समुद्रो महीं प्लाव-

यामास । वर्षद्भिर्महामेघैर्वर्धमानः समदृश्यत ॥ ४१ ॥ भगवदादेशं मत्स्यरूपिणो हरेराज्ञां ध्यायन् सन् आगतां प्राप्तां नावं ददृशे दृष्टवान् । ओषधीर्बीजानि वीरुधो लताविशेषांश्चादाय विप्रेंद्रैः सप्तर्षिभिः संमतां नावमारुरोह ॥ ४२ ॥ मुनयः सप्तर्षयस्तं सत्यव्रतमूचुः ॥ केशवं ध्यायस्वेति । स हरिरस्मात्संकटान्नोऽस्मान् अविता रक्षिष्यति शं सुखं विधास्यति ॥ ४३ ॥ राज्ञा सत्यव्रतेनानुध्यातः स हरिर्महार्णवे प्रादुरासीत् । कथं भूतः । एकं शृंगं धत्त इत्येकशृंगधरो हेमः सुवर्णकांतिर्यस्य सः । नियुतयोजनो लक्षयोजनपरिमाणः ॥ ४४ ॥ तस्य मत्स्यस्य शृंगे हरिणा पूर्वं यथोक्तस्तथा वरत्रेण दोरकरूपेण पाशरूपेणेत्यर्थः । अहिना वासुकिना सर्पेण नावं निबध्य बद्ध्वा तुष्टः संतोषयुक्तस्तुष्टावास्तौत् ॥ ४५ ॥ सागरं तारयिष्यंतं तरिष्यन् भवसागरं सत्यव्रतो गुरुत्वेन तुष्टाव हरिमष्टाभिः । तत्र नानायोनिषु संसरतः स्वस्य भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये तमेव प्रार्थयते ॥ अनादीति । अनादिर्याऽविद्या भावरूपमज्ञानं तयोपहृता आवृता आत्मनः परमात्मनः संवित्ज्ञानं येषां ते तथा । अत एवाविद्यैव मूलं कारणं यस्य सस्तन्मूलः । तादृशे संसारे नानायोनिरूपे परिभ्रमः सर्वत्र संचरणं तेनातुराः क्लिष्टाः पुरुषा यदृच्छया हरेरनुग्रहेणैवेह संसारे विशिष्टं जन्मोपसृताः प्राप्ताः संतो यं त्वामाप्नुयुः स परमो मुख्यो गुरुर्ज्ञानोपदेष्टा भवान्नो विमुक्तिदोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ॥ ४६ ॥ ननु वैराग्यं विना कुतो मुक्तिरिति चेत्तर्हि तस्यापि त्वत्सेवयैव लभ्यत्वात्त्वत्सेवामेवादिशेत्याशयवान् संसारकारणाविद्यानाशं च प्रार्थयते ॥ जन इति । निजकर्मणाऽऽत्मकर्मणा बंधनं यस्य सः । अयमबुधोऽज्ञानी जनः सुखं प्राप्नुयामीतिच्छयाऽसुखं दुःखं यथा भवति तथा कर्मेहते । सुखापेक्षया दुःखसाधनं कर्म करोतीत्यर्थः । ज्ञानी तु यस्य हरेः सेवया तामसन्मतिं विषयसुखेच्छां । दुष्कर्मविषयां मतिं वा । विधुनोति । स गुरुर्नो हृदयं हृदयाख्यं ग्रंथिमविद्याकर्मपाशलक्षणं वा विभिंध्यात् ॥ ॥ ४७ ॥ ननु यज्ञदानादिभिरंतःकरणशुद्धिं विना कथं हृदयग्रंथिर्भेद्यः स्यात्तत्राह ॥ यत्सेवयेति । यस्य हरेः सेवयैव पुमान् अधिकारी । आत्मनः स्वमनसस्तमस्तमोगुणकार्यं मलं रागद्वेषादिरूपं दोषं विजह्यात्त्यजेत् । एषः क्षीणमलः पुमान् निजं स्वरूपभूतं स्ववर्णमानंदं च भजेत्प्राप्नुयात् । ईशो मुक्तिदानसमर्थो गुरुः परः सर्वोत्तमो हरिर्नोऽव्यय आवरणरहितः प्रत्यक्षीभूयात् । व्यय संवरण इति धातोः । मलहानौ दृष्टांतः । रुद्ररोदनं । हिरण्यं जातरूपं मुकुटं हिरण्यं रुद्ररोदनमिति वचनात् । यथाऽग्नेः

संबंधान्मलं जहाति । स्वं वर्णं विभजते । न तु क्षालनादिभिः । तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः । किंतु त्वत्सेवयैव । इतरेषां तु सेवांगं त्वमेवेति भावः ॥ ४८ ॥ सर्वोत्तमत्वं प्रपंचयन्नाह ॥ नेति । अन्ये च देवा गुरवो जनाश्च सर्वे समेता मिलिता अपि पुंसः पुरुषस्य स्वयं हरेर्निरपेक्षाः संतो यस्य हरेः प्रसादादस्य प्रसादजन्यफलस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमपि कर्तुं न प्रभवंति न समर्थाः । तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ त्वामंतरेणेतरेषां गुरुत्वं पुरुषार्थोपयोगिसम्यग्ज्ञानहीनत्वादित्येतद्दृष्टांतेन स्पष्टयन्नाह ॥ सचक्षुरिति । यथांऽधस्य चक्षुरहितस्य पुरुषस्याचक्षू चक्षुरहितः पुरुषोऽग्रणीरग्रतो गंता कृतो भवति । तथाऽविदुषोऽज्ञानिनोऽज्ञानस्याबुध एवाविद्वानेव गुरूपदेष्टा भवति । अंधेनैव नीयमाना यथांऽधा इति श्रुतेः । उभावप्यश्रुतग्रंथावुभावपि जडात्मकाविति स्मृतेः । त्वं तु तादृशो न भवतीत्याह ॥ त्वमिति । त्वं त्वर्थदृक् शिष्यस्यापेक्षितपुरुषार्थदर्शी । सर्वदृशां । अत्र दृक् शब्देन ज्ञानसाधनानींद्रियाणि गृह्यंते । सर्वेंद्रियाणां समीक्षणः प्रकाशः साक्षी वा । अतः स्वगतिं स्वप्राप्यं बुभुत्सतां बोद्धुमिच्छतां नोऽस्माकं त्वं गुरुर्वृतोऽसि । स चक्षुरिति पाठे यथांऽधस्य सचक्षुरग्रणीः कृतः । यथाऽविदुषो जनस्य बुधो गुरुः कृतः शास्त्रविशारदैः । तथा त्वमस्माभिर्गुरुर्वृतोऽसीत्यर्थो बोध्यः ॥ ॥ ५० ॥ किंच प्राकृतो गुरुश्चानर्थहेतुरित्याह ॥ जन इति । जनोऽज्ञो गुरुरसतीं मतिमर्थकामादिविषयिणीं मतिमादिशते उपदिशति । यथा मत्या दुरत्ययं तमः संसारं प्रपद्येत तादृशीमित्यर्थः । यद्वा । असतीं विपरीतां मतिं यथा विपरीतबुध्द्या दुरत्ययं पुनरावृत्तिवर्जितं तमो नित्यदुःखात्मकमंधंतमः प्रपद्येतेति । अंधंतमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासत इति श्रुतेः । त्वं तु येन ज्ञानेन जनो निजं पदं चिदानंदरूपं प्रपद्यते तादृशमव्ययं नाशरहितममोघं फलाव्यभिचारि । अंजसा समीचीनज्ञानमुपदिशसीत्यर्थः ॥५१॥ त्वमुपदिष्टज्ञानमेवापेक्षितपुरुषार्थसाधनं न चान्यत् । अनिमित्तबंधुत्वादिगुणपूर्णत्वादित्याशयेनाह ॥ त्वमिति । सुहृदनिमित्तोपकारी प्रियश्चासावीश्वरश्चात्मा पूर्णानंदो गुरुर्ज्ञानोपदेष्टा जानातीति ज्ञानं सर्वज्ञोऽभीष्टस्य सिद्धिः साधकः । ननु लोकसुहृत्त्वादिगुणवंतं मां कुतो न जानाति सर्वोऽपि जन इत्यत आह ॥ तथाऽपीति । यद्यप्यनिमित्तबंधुस्तथाऽपि लोके हृदि संतं विद्यमानं भवंतं न जानाति । कुतः अंधा नष्टा धीर्ज्ञानं यस्य सः । नष्टज्ञानत्वात् । ज्ञाननाशः कस्मात् । हृदिबद्धाः कामा येन सः । विषयासक्तत्वा-

दित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इदानीं स्वाभिप्रायं प्रकाशयति ॥ तं त्वामिति । अहं तं त्वां प्रतिबोधनाय त्वद्विषयकज्ञानाय शरणं प्रपद्ये । देवोत्तमत्वात्त्वमेव शरण्य इति भावेनोक्तं ॥ देववरमिति । सौंदर्यादिगुणाभावे त्वद्भक्तिर्नोदेतेति भावेन ॥ वरण्यमिति । ईशं पुरुषार्थदाने समर्थं । हे भगवन् । अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैर्वचोभिर्मन्मना भगवद्भक्त इत्यादि रूपैर्हृदिस्थान् हृदि विद्यमानान् ग्रंथीन् अहंकारादीन् छिंधि । तथा स्वमोकः स्वस्वरूपमाश्रयं वैकुंठं वा विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ नृपतिं प्रति महांबोधौ प्रलयसमुद्रे तत्त्वं स्वरूपमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ तदेव विवृणोति ॥ पुराणेति । सांख्ययोगो ज्ञानयोगः क्रिया भक्तियोगस्तत्प्रतिपादिकां दिव्यां पुराणसंहितां मत्स्यपुराणमब्रवीदित्यन्वयः । यथाऽशेषत आत्मगुह्यमात्मरहस्यं च ॥५५॥ ऋषिभिः साकं । नावि पृथिवीस्थायां । अश्रौषीत् श्रुतवान् ॥ ५६ ॥ स तु सत्यव्रतो ज्ञानं साधारणं विज्ञानं स्वयोग्यं ज्ञानं ताभ्यां संयुतो विष्णोर्मत्स्यरूपिणः । अस्मिन्वर्तमाने कल्पे मनुकल्पे । वैवस्वतो मनुः ॥ ५८ ॥ मायामत्स्यस्य माययेच्छया मत्स्यरूपस्य संवादं प्रश्नोत्तररूपं महदाख्यानमितिहासं । किल्बिषात्पापसमुदायात् ॥ ५९ ॥ मत्स्यावतारकीर्तनफलमाह ॥ अवतारमिति । हरेर्मत्स्यरूपिणोऽन्वहं नित्यं तस्य कीर्तयतः संकल्पा मनोरथाः । न केवलमैहिकमेव फलं किंतु पारत्रिकमपि सिध्यतीत्याशयेनाह ॥ प्रयातीति । परमां गतिं वैकुंठं ॥ ६० ॥ बुध्यारोहार्थं प्रलयभेदेन कृतप्रयोजनद्वयस्य मत्स्यावतारस्य कथां संकलय्याह ॥ प्रलय इति । प्रलय पयसि दिनप्रलये सुप्तशक्तेर्विषयोपरतेंद्रियशक्तेर्धातुर्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मुखेभ्यो निःसृतमपनीतं हयग्रीवासुरेणापहृतं श्रुतिगणं तं दितिजं हयग्रीवासुरं हत्वा ब्रह्मणे उपादत्त । पुनः प्रत्याहृत्य दत्तवान् । यो यश्च प्रलयपयसि चाक्षुषमनुप्रलये सत्यव्रताय राज्ञे ब्रह्म परं ब्रह्माकथयच्चोपदिष्टवान् तमखिलहेतुमखिलस्य जगतो जन्मादिकारणं । अखिलस्य पुरुषार्थस्य हेतुं वा । जिह्ममीनं मायामत्स्यं । नतोऽस्मीत्यशेषमतिमंगलं ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवतटिप्पण्यां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ८ ॥ २३ ॥

॥ छलारीनरसिंहाचार्यशिष्यशेषविनिर्मिता ॥ अष्टमस्कंधटीका स्यात्प्रीत्यै माधवमध्वयोः ॥ १ ॥ इति श्रीमच्छलारीनरसिंहाचार्याणां शिष्येण शेषेण विरचितायामष्टमस्कंधटिप्पण्यां मंदबोधिन्यामष्टमः स्कंधः समाप्तः ॥ ८ ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥७॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

॥ इति श्रीमद्भागवतटिप्पणी छलारी समाप्ता ॥

॥ अष्टमः स्कंधः ॥